

ÁRPÁD-HÁZI
Szent
Erzsébet

DIE HEILIGE ELISABETH AUS UNGARN
SANT'ELISABETTA D'UNGHERIA
SAINT ELIZABETH OF HUNGARY

GOLARITS ISTVÁN – DR PROKOPP MÁRIA

TERTIA

*A királyi dísz az alázat övével örökre elcseréltem
Den königlichen Schmuck habe ich für immer gegen den Gurt der Demut eingetauscht
I gioelli reali gli ho per sempre cambiati con la cinghia dell'umiltà
The royal adornment I have for ever exchanged for the girdle of humbleness*

ÁRPÁD-HÁZI
Szent
Erzsébet

DIE HEILIGE ELISABETH AUS UNGARN
SANT'ELISABETTA D'UNGHERIA
SAINT ELIZABETH OF HUNGARY

FÉNYKÉPEK • FOTOGRAFIEN • FOTOGRAFIE • PHOTOS
GOLARITS ISTVÁN

SZÖVEG • TEXT • TESTO • TEXT
DR. PROKOPP MÁRIA

TERTIA

A borítón / Am Umschlag / Sulla copertina / On the cover
III. András házioltára, részlet, Historisches Museum Bern
Budapesti Belvárosi Nagyboldogasszony-plébániatemplom főoltár, részlet, Molnár C. Pál (1948)

A 2. oldalon / An der 2. Seite / A pagina 2 / On page 2
Budapesti Szent Erzsébet-plébániatemplom (Rózsák tere) előtti szobor részlete, Damkó József (1931)

Fotók / Fotografien / Fotografie / Photos
GOLARITS ISTVÁN
GOLARITS GÉZA: Krk (61), Herend (66), Budapest (100)
ESTERHÁZY MARGIT: Mafra (41)
DR. VARGA JÓZSEF: Toruń (11), Sevilla (33), Jeruzsálem (78)

A szöveget gondozta / Redaktionelle Mitarbeit /
Il testo è stato curato da / Editor of the text
KARDOS KATALIN

Fordította / Übersetzung / Traduzione del testo / Translated by
GOLARITS GYÖNGYI (német, Deutsch, tedesco, German)
DOMOKOS GYÖRGY (olasz, Italianisch, italiano, Italian)
LUMSDENNÉ HORVÁTH GABRIELLA, GEORGE SEEL (angol, Englisch, inglese, English)

A fordítást lektorálta / Lektorat der Übersetzung /
Revisione della traduzione / Lector of the translation
MARGIT SCHMIDLI (német, Deutsch, tedesco, German)
MICHELE SITÀ (olasz, Italianisch, italiano, Italian)
GEORGE SEEL, PHILIP RAWLINSON (angol, Englisch, inglese, English)

Borítóterv és tipográfia / Umschlagentwurf und Typografie /
Copertina e tipografia / Cover design and typography
KATULIC LÁSZLÓ

Technikai munkatárs / Technische Assistenz /
Collaboratore tecnico / Technical assistant
TARACSAK GÁBOR

Nyomdai előkészítés / Layout /
Preparazione tipografica / Typographical preparation
REPRO-MÍLO

© GOLARITS ISTVÁN, 2003
© DR. PROKOPP MÁRIA, 2003
© TERTIA KIADÓ, 2003

ISBN 963 9387 045

TERTIA KIADÓ, 2003
www.tertia.hu

Tartalom

INHALT • INDICE • CONTENTS

ELŐSZÓ • VORWORT • PROLOGO • FOREWORD

7

*MAGYARORSZÁGI SZENT ERZSÉBET, TÜRINGIA ÉS
HESSEN TARTOMÁNY GRÓFNŐJE (1207–1231) •*

*DIE HEILIGE ELISABETH VON UNGARN,
GRÄFIN VON THÜRINGEN UND HESSEN (1207–1231) •
SANT'ELISABETTA D'UNGHERIA, LANGRAVIA DELLA
TURINGIA ED HESSEN (1207–1231) •
SAINT ELIZABETH OF HUNGARY, LANDGRAVINE OF
THURINGIA AND HESSE (1207–1231)*

11

KÉPEK • BILDER • ILLUSTRAZIONI • PICTURES

67

*A KÉPEK ISMERTETÉSE • ERLÄUTERUNGEN ZU DEN BILDERN •
DESCRIZIONE DELLE ILLUSTRAZIONI • DESCRIPTION OF THE PICTURES*

167

*A KÉPEK ORSZÁGOK SZERINT • BILDER NACH LÄNDER •
INDICE DELLE ILLUSTRAZIONI SECONDO PAESI • PICTURES BY COUNTRIES*

193

Előszó

VORWORT • PROLOGO • FOREWORD

Amikor az első Szent Erzsébet-szobrot fényképeztem egy Luzern közeli kis faluban, nem gondoltam volna, hogy a képekből az évek során egy nagyobb gyűjtemény alakul ki, melynek egy részét e könyv is tartalmazza.

Talán érthető a szülőföldjéről külföldre került ember lelkesedése, ha váratlanul egy ugyanabból a hazából sok száz évvel ezelőtt messze idegenbe került szent alakját pillantja meg. S ő nem más, mint a kiváló erényei alapján világszerte nagy tiszteletnek örvendő Árpád-házi Szent Erzsébet.

Éppen egy műemlék orgonát fényképeztem Bünzenben, amikor észrevettem a szobrot. Valamelyik ügyes alpesi fafaragó munkája volt. A talapzaton minden kétséget kizáróan ott állt: *St. Elisabeth*. Még maradt néhány kocka a filmen, az újabb téma, a szobor éppen kapóra jött. Két hét múlva Solothurnban fényképeztem. Ezúttal újabb keletű ablakon ismét Szent Erzsébet alakjára bukkantam. Amikor a St. Gallen vidéki faluban a harmadik Szent Erzsébet-képre akadtam, a lavina megindult...

Ettől kezdve feleségemmel együtt minden templomban gondosan figyeltük a képeket, szobrokat. Ez a következetes kutatás Svájcban eddig több mint 100 képet eredményezett. Németországban, ahol Szent Erzsébet élt és tevékenykedett, ez a szám megsokszorozódott! Európában, a középkori kultúra bölcsőjében – akár északon, akár délen, keleten vagy nyugaton – mindenütt találkozunk Szent Erzsébet-ábrázolásokkal. Sőt az „új világban”, a tengerentúl is bizonyítják a templomok, hogy Szent Erzsébet életművét ott is csodálják.

Biztos vagyok abban, hogy amikor az olvasó e könyvet átlapozza, szintén elcsodálkozik a művészi fantázia gazdagságán. Szent Erzsébetet nem csupán a kötetnyében tartott rózsákkal, hanem élete legfontosabb motívumait megörökítve is ábrázolják. Így találkozunk gyermekkori eljegyzése, az étkezésben tanúsított mértékletessége, a szegények iránti szeretete, a betegek gondozása, a hadjáratba induló férjétől való búcsúzkodása, megpróbáltatásainak elviselése, a földi javakról lemondása (erre utal a fejről levett korona), buzgó imádkozása, a várból gyermekeivel együtt történt eltávozása, Assisi Szent Ferenc iránt érzett tisztelete és jótettei sokaságának képeivel.

Ha nem egyedül, akkor más szentek társaságában eleveníti meg őt a művészek gazdag képzeletvilága. Ez országok, vidékek és korok szerint különböző. Olaszországban sokszor Szent Ferenc, Szent Klára kíséretében találhatjuk. A svájciak nem egyszer a zürichi szentek csoportjába illesztik be. A magyarok természetesen a többi Árpád-házi szent

között jelenítik meg. Egyesek családjával, kortársaival együtt, közvetlen környezetében mutatják, mások fantáziája messzebb merészkedik: még Szent György társaságában is ábrázolják.

Végül szeretném megvallani, hogy ez a lelkes kutatás nagy tiszteletet váltott ki bennem Szent Erzsébet iránt, és nagy örömmel töltene el, ha ez a könyv az olvasó lelkét is megérintené.

GOLARITS ISTVÁN

Wer hätte damals gedacht, als ich die erste Elisabeth Statue in der Nähe von Luzern fotografierte, dass nach Jahren aus diesen Bildern eine große Sammlung entstehen würde, wovon dieses Buch einen Teil enthält.

Gewiss ist die Begeisterung eines von seiner Heimat entfernten Menschen begreiflich, wenn er unerwartet die Gestalt einer Heiligen erblickt, die vor mehreren hundert Jahren aus der selben Heimat in die Ferne geriet. Und sie ist niemand anders, als die weltweit verehrte heilige Elisabeth aus dem Hause Árpád.

Ich hatte in Bünzen eine Denkmal-Orgel fotografiert, als ich eine Statue bemerkte. Die Arbeit eines geschickten Holzschnitzers aus den Alpen! Auf dem Podest steht: St. Elisabeth. (Auf der Filmrolle war noch Platz, das neue Thema, die Statue kam sehr gelegen.) Nach zwei Wochen fotografierte ich in Solothurn. Hier entdeckte ich auf einem modernen Fenster wieder die Gestalt der heiligen Elisabeth. Als ich im Kanton St. Gallen, in einem Dorf, auf die dritte Darstellung der heiligen Elisabeth stieß, begann die Lawine...

Von da an beobachtete ich aufmerksam mit meiner Frau zusammen in jeder Kirche alle Bilder und Statuen. Diese konsequente Suche in der Schweiz brachte mehr als 100 Bilder. Man muss betonen, dass in Deutschland, wo die heilige Elisabeth gelebt und gewirkt hat, diese Zahl vervielfach so groß ist! In Europa, in der Wiege der mittelalterlichen Kultur, ob in Norden, Süden, Osten oder Westen, überall begegnen wir Darstellungen der heiligen Elisabeth.

Sogar in der "neuen Welt" beweisen die Kirchen, dass man auch dort das Lebenswerk der heiligen Elisabeth bewundert.

Ich bin sicher, wenn der Leser dieses Buch durchblättert, wird er sich über den Reichtum der Darstellung wundern. Er wird merken, dass die hl. Elisabeth nicht nur mit den Rosen in ihrem Schoß, sondern mit vielen Motiven aus ihrem Leben dargestellt ist. So sieht man sie bei der Verlobung als 4-jähriges Kind, ferner ihre Enthaltbarkeit beim Essen, ihre Liebe zu den Armen, ihre Tätigkeiten in der Krankenpflege, den Abschied von ihrem Gatten, den in der Kreuzzug zieht, den Verzicht auf irdische Güter, – darauf weist eine abgelegte Krone hin – ihr eifriges Gebet, ihr Verlassen der Burg mit den drei Kindern, die Verehrung des heiligen Franziskus von Assisi und die Vielfalt ihrer Wohltätigkeiten.

Wenn nicht allein, dann wird sie in Gesellschaft anderer Heiligen gezeigt bzw. geformt. Je nach Gebiet, Land oder Epoche ändern sich die Darstellungen. In Italien finden wir sie öfters in Begleitung des heiligen Franziskus, der heiligen Klara und heiligen Agnes. Die Schweizer stellen sie mit Vorliebe in die Mitte der Zürcher Heiligen: heiliger Felix und heilige Regula. Die Ungarn bilden sie mit den anderen Heiligen aus dem Hause Árpád ab. Einige stellen sie mit ihrer Familie und mit anderen Zeitgenossen in ihrer nächsten Umgebung dar.

Schließlich möchte ich gestehen, dass diese Forschungsarbeit in mir eine bedeutende Verehrung der heiligen Elisabeth ausgelöst hat. Wenn die veröffentlichten Bilder auch die Seele des Lesers auf irgend eine Art anregen würden, wäre dies für mich eine große Freude.

ISTVÁN GOLARITS

Quando in un villaggio nei pressi di Lucerna ebbi modo di fotografare la prima statua di Sant'Elisabetta, non avrei mai pensato che, nel corso degli anni, si sarebbe venuta a formare una ragguardevole collezione, parte della quale è stata anche inserita in questo volume.

Forse si potrà capire quanto possa entusiasinarsi un uomo che, vivendo ormai lontano dalla sua patria, si trovi inaspettatamente a scorgere la figura di una Santa che, secoli prima, era partita dal suo stesso paese. Si tratta di Sant'Elisabetta d'Ungheria, appartenente alla dinastia degli Árpád e venerata in tutto il mondo per le sue eccellenti virtù.

Mi trovavo a Bünzen e mi ero soffermato a fotografare un vecchio organo quando, all'improvviso, mi accorsi di quella statua, opera di un abile scultore alpino. Sul basamento si poteva leggere, a scampo di ogni equivoco: *St. Elisabeth*. Mi restava ancora qualche immagine della pellicola: il nuovo tema, rappresentato dalla statua, si era fatto vivo al momento giusto. Due settimane dopo scattavo fotografie nei pressi di Solothurn. In quell'occasione m'imbattai nuovamente nella figura di Sant'Elisabetta che, a differenza di prima, era situata su una vetrata più moderna. Quando poi, in un paesino vicino St. Gallen, ho incontrato la terza immagine di Sant'Elisabetta, è come se fosse partita una valanga...

Da allora in poi, in ogni chiesa, io e mia moglie ci trovavamo ad osservare, con grande attenzione, immagini e statue. Questa ricerca ha trovato seguito in Svizzera e, come risultato, ha portato allo sviluppo di 100 e più fotografie. In Germania, paese dove Sant'Elisabetta era vissuta e morta, questo numero si è addirittura moltiplicato. In Europa, culla della civiltà medievale, abbiamo incontrato dappertutto – al nord come al sud, ad ovest come ad est – immagini raffiguranti Sant'Elisabetta. A dir la verità anche nel “nuovo mondo”, al di là dell'oceano, le chiese dimostrano come la gente abbia rivolto la sua ammirazione alla vita di Sant'Elisabetta. Sono sicuro che, sfogliando questo libro, il lettore rimarrà stupito di fronte alla ricchezza variegata con cui la fantasia artistica si è sbizzarrita: se da una parte Sant'Elisabetta viene rappresentata con le rose poggiate sul suo grembiule è anche vero che, dall'altra, si è tentato di immortalare i motivi più significativi della sua vita. S'incontreranno quindi immagini dai motivi più vari: lo sposalizio dei bambini, la moderatezza nel mangiare, l'affetto per i poveri, l'assistenza ai malati, l'addio al marito che parte per la guerra, la rinuncia ai beni terreni (con deposizione della corona per terra), la preghiera zelante, la partenza con i figli dal castello, la sua venerazione per San Francesco e le sue buone azioni.

Quando non viene rappresentata da sola, la ricca fantasia degli artisti la mostra in compagnia di altri santi, caso quanto mai frequente in Italia. La “compagnia” dipende non solo dal paese in cui ci si trova ma anche dalle differenti epoche: per quanto riguarda l'Italia la ritroviamo spesso rappresentata in compagnia di San Francesco e di Santa Chiara, gli svizzeri la inseriscono nel contesto dei santi di Zurigo, gli ungheresi la rappresentano, ovviamente, assieme agli altri santi della dinastia. Alcuni la raffigurano con la famiglia, con i contemporanei, nel suo ambiente più intimo, altri ancora, invece, facendo un ulteriore passo, osano immaginarla, per esempio, con San Giorgio.

Vorrei infine confessare che, la passione con cui ho condotto questa ricerca, ha fatto sì che nascesse in me una profonda devozione per Sant'Elisabetta: sarei veramente lieto se scopriessi che, quest'opera, sia riuscita a toccare anche il cuore del mio caro lettore.

ISTVÁN GOLARITS

When I first photographed a statue of Saint Elizabeth in a small village in the vicinity of Luzern, I would never have imagined that over the years such a large collection of these pictures would be compiled. This book includes a part of this collection.

Perhaps the enthusiasm of someone who lives abroad, away from his birthplace, is understandable when, all of a sudden, he catches sight of a saint who also came from his homeland but left our country hundreds of years ago. She is Saint Elizabeth of the Árpád Dynasty, the lady who is revered all over the world for her great virtues.

I was in Bünzen, photographing an historic organ. When I had finished, I noticed the statue. It was the work of one of those skilled Alpine wood-carvers. On the base, clearly visible, was the inscription *St. Elisabeth*. There were still some shots left on the roll of film, so the statue, my new subject, came just at the right moment. Two weeks later I was taking photos in Solothurn. This time, in a modern window, I came across the figure of Saint Elizabeth again. When, in a village in the St. Gallen region, I found the third Saint Elizabeth portrait, the avalanche started....

This was the beginning of a careful study of portraits and statues, which my wife and I have carried out in every church. This consistent search has resulted in more than a hundred pictures so far in Switzerland. In Germany, where Saint Elizabeth lived and worked, this number has increased several-fold! In Europe, in the birthplace of mediæval culture – whether in the north or south, in the east or west – we encounter representations of Saint Elizabeth everywhere. Even in the New World, across the ocean, churches demonstrate that the work of Saint Elizabeth is greatly admired.

While turning the pages of this book, the reader will, I am sure, discover with amazement how highly imaginative the representations of Saint Elizabeth are. She is not just portrayed with roses in her lap but the most significant characteristics of her life are also immortalised. Such scenes include her childhood engagement, her austere diet, her love for the poor, her nursing of the sick, the departure of her husband on a crusade, her endurance of trials and tribulations, her renunciation of worldly goods (symbolised by taking the crown off her head), her devout prayer, her departure from the castle with her children, her respect for Saint Francis of Assisi and a multitude of other good deeds and acts of charity.

When she is not represented on her own, Elizabeth is portrayed by the artistic imagination in the company of other saints. These saints vary according to country, region, and period. In Italy she is often found in the company of Saint Francis and Saint Clare. The Swiss prefer to place her together with the saints of Zürich. The Hungarians, naturally, represent her amongst the saints of the Árpád Dynasty. Some portray her together with her family, her contemporaries and in her close entourage. The imagination of others goes even further, showing her in the company of Saint George.

Finally, I must confess that this enthusiastic research has called forth my admiration for Saint Elizabeth and it would fill my heart with great pleasure if the reader was also touched and inspired by the contents of this volume.

ISTVÁN GOLARITS

Magyarországi Szent Erzsébet, Tübingia és Hessen tartomány grófnője (1207–1231)

*DIE HEILIGE ELISABETH VON UNGARN, GRÄFIN VON THÜRINGEN UND
HESSEN (1207–1231)*

*SANT'ELISABETTA D'UNGHERIA, LANGRAVIA DELLA TURINGIA ED
HESSEN (1207–1231)*

*SAINT ELIZABETH OF HUNGARY, LANDGRAVINE OF THURINGIA
AND HESSE (1207–1231)*

Magyarországi Szent Erzsébet közel 800 év óta az önfeláldozó keresztény szeretet példaképe. Kötetünk erre az egyetemes és a XIII. századtól napjainkig tartó töretlen tiszteletre kíván rámutatni 21 ország 100 képzőművészeti alkotásával.

Erzsébet *II. András* magyar király és merániai *Gertrud* magyar királyné lánya. Négyéves korában eljegyezték a tübingiai tartománygróf fiával, s ettől kezdve Wartburg várában nevelkedett. Tizennégy évesen a fiatal Lajos gróf felesége. Férje gyakori távollétében önállóan vezeti a tekintélyes tartomány ügyeit. Határozott uralkodó, szerető feleség, három gyermek anyja, és – ami oly rendkívüli volt akkor is és ma is – a szegények, az elesettek pártfogója. Húszévesen már özvegy. *Hohenstauf II. Frigyes* német-római császár kéri a kezét, de ő visszautasítja. Ezentúl osztatlan szívvel Jézus jegyese. S mivel sógorai megakadályozzák jótékonyágát, amely életének vezérlő elve, elhagyja a fényes udvart. Özvegyi járadékából kórházat alapít Marburgban a nincsteléneknek. A betegek ápolásának szenteli életét. Huszonnégy éves, amikor meghal.

Erzsébetet már életében szentnek tartották. Halála után négy évvel, 1235-ben az egyház hivatalosan is szentté avatta. Ez azt jelentette, hogy életéről szigorú vizsgálatot folytattak a római pápa vezetésével.

A Krisztus utáni első évszázadokban a szentté avatás egyszerű volt: a helyi közösség kiáltotta szentté a hősi életű keresztényeket, majd az illetékes püspök kinyilvánította, hogy példaképként tisztelhető és közbenjárása kérhető Istennél. A második évezredtől, 1000 után, egyre körültekintőbben végezték az eljárást. S éppen 1234-ben, amikor már megkezdődött Erzsébet hősiességének kimutatása, a pápa betiltotta a püspökök szentté avatási jogát.

Erzsébet szentté avatása tehát minden addiginál szigorúbb vizsgálat után történt. Az így készült hivatalos akták a leghitelesebb források Erzsébet életére vonatkozóan. Közülük is a legfontosabb az a szentté avatást kezdeményező levél, amelyet *Marburgi Konrád*, a pápai inkvizitor, a tübingiai tartománygróf papja, Erzsébet gyóntatója küldött a pápához 1232-ben. Ehhez a levélhez csatolta Erzsébet életrajzát és a halála után történt csodákról tett tanúvallomásokat. Ezután még számos tanút hallgattak ki 1232–35 között. Erzsébet életéről a leghitelesebben két egykori udvarhölgye, Guda és Isentrud nyilatkozott, akik vele voltak Wartburgban, gyermekkorától kezdve a várból való távozásáig. Életének utolsó éveiről a legmegbízhatóbb értesülést két kórházi segítőtársnője, Irmegard és Elisabeth adták 1233–34-ben.

A már szentté nyilvánított Erzsébetről az első életrajzot közvetlenül a szentté avatás után, 1236–37-ben, a fenti iratok felhasználásával *Caesarius de Heisterbach* cisztercita szerzetes írta. Ekkor készült az alsó-ausztriai Zwettl cisztercita kolostorában is egy életrajz, amelyet névtelen szerzetes írt a marburgi zarándoklatról visszatérve.

Az egyházi forrásokhoz kapcsolódnak a tübingiai krónikák, főképpen a *Reinhardtsbrunni Krónika* és Erzsébet férjének, az ugyancsak szentnek tartott IV. Lajosnak életrajza, amelyet udvari papja, Berthold írt, közvetlenül a halála után.

Mindezekből állította össze 1261–66-ban *Jacopo da Voragine* domonkos szerzetes a *Legenda Aurea*-ban szereplő Szent Erzsébet életrajzot. A *Legenda Aurea* még a XIII. században egész Európában elterjedt. Mindennapi olvasmánya lett a szerzeteseknek, akik prédikációikhoz leginkább ebből merítettek. A szentek élete így vált közkinccsé. A nép továbbszötte, kiszínezte, énekbe és versbe foglalta az életrajzok legjellemzőbb motívumait, hogy jobban követhesse, magáévá tegye a nagyszerű példákat.

A 'legenda' szó eredeti jelentése: olvasni való, olvasni kell. Ebben az értelemben másolták a szentek életrajzait évszázadokon keresztül. Csak az újkori, a „felvilágosult” ember vélte, hogy tudományos felfedezést tesz, amikor rámutatott, hogy a legendák szövege nem szó szerint értendő. De azt már nem vette észre, hogy a legenda a lényegyet, a mélyebb igazságot tárja elénk. A legenda célja sosem a történetírás volt. Jellemrajzot kívánt adni, a szent gondolatvilágát mutatta be, hogy ez által nevelje, buzdítsa az embereket a jobb, a magasabb rendű, az igazibb életre. A középkor komolyan vette a krisztusi felszólítást: „Szentek legyetek, mert én szent vagyok.” (1 Péter 1,16). S tudta, hogy ennek egyetlen módja az Újszövetség főparancsának teljesítése: „Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből... Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!” (Máté 22, 37–39)

Erzsébet magyar királylány 1207-ben született, feltehetően Sárospatak várában, Magyarország északkeleti részén, a Tokaj-szőlőhegy közelében, a Bodrog folyó partján.

Apja, II. András magyar király 1205-től 1235-ig uralkodott. Országá nemcsak a teljes Kárpát-medencét foglalta magába, hanem azon kívül Szlavóniát, Dalmáciát, Horvátországot és Szerbiát, valamint a Kárpátoktól keletre Halics és Lodóméria területét is. Megszerezte Moldvát és a kunok földjét is, továbbá Havasalföldet és a Szörényi bánságot. Minden törekvése a bizánci császári korona elnyerése volt. E tervének volt realitása, ugyanis apja, III. Béla trónörökös-ként nőtt fel a császári udvarban, s ott vette feleségül a császárné testvérét, Chatillon Annát. Erzsébet apja 1217–18-ban kereszties hadjáratot vezetett a Szentföldre. Ekkor jegyezte el trónörökös fiát, a későbbi IV. Bélát a nikaiai görög császár lányával, és Mária lányát a bolgár cárral.

Erzsébet anyja, II. András első felesége, Andechs-Merániai Gertrud nagyravágyó bajor hercegnő. Ő és hét testvére a dinasztikus és egyházi kapcsolatok révén egész Európában hallatták szavukat.

Így Erzsébet anyai nagynénje volt Ágnes, II. Fülöp Ágost francia király felesége, másik nagynénje, Hedvig pedig Szilézia hercegnéje. Ő nagy példa volt Erzsébet számára az uralkodásban, a családi életben és a karitatív tevékenységben egyaránt. 1267-ben szentté avatták. Anyja harmadik nővére, Matild szerzetesnő volt a kitzingeni bencés kolostorban. Erzsébet őhózzá ment, amikor elhagyta Wartburg várát. Erzsébet nagybátyja volt Eckbert bambergi püspök is, aki 1207–11 között a magyar királyi udvarban kapott politikai menedékjogot. S említsük meg a királyné testvérei közül Bertholdot is, aki szintén pap volt, s Gertrud révén 1206-tól kalocsai érsek lett, majd 1208–51-ig aquileiai pátriárka.

Erzsébet harmadik gyermeke volt szüleinek. Az anyai rokonság szemelte ki számára a tübingiai gróf fiát, aki rokonságban állt a császárral, Hohenstauf II. Friggyessel. II. András németbarát politikája is fontosnak tartotta a császárral való kapcsolat erősítését, amely biztos hátvédet jelentett keleti politikájához. A tübingiai tartománygróf fényes udvara a német szellemi élet egyik központja volt. A kor jeles trubadúrköltői – *Walter von*

der Vogelweide, Heinrich von Veldeke, Wolfram von Eschenbach és mások – dicsőítették Hermann grófit.

A hagyomány szerint az ünnepélyes eljegyzést 1211-ben tartották a ma is álló pesti belvárosi plébániatemplomban. Ezután indult útnak a négyéves kis Erzsébet fényes magyar lovagi kísérettel – tizenhárom főúri udvarhölgygel, két pappal és gazdag királyi hozománnyal – *Wartburg* várába. Magyarország nyugati határán, Pozsony várában adták át ünnepélyesen Erzsébetet a tübingiai küldöttségnek. Berthold, a gróf udvari káplánja a szemtanú hitelességével írja le a három napig tartó pozsonyi ünnepi játékokat és táncokat. Bőkezűen megajándékozták a grófi kíséretet is.

Eisenachban a Georgentornál, a Helligrefenhofban *I. Hermann* ugyancsak nagy ünnepélyességgel fogadta a magyar királylányt. A krónikás szerint ezen a helyen jövendölte meg Klingsor, magyar csillagjós Erzsébet születését, aki nagy áldást hoz az egész világra, különösen Tübingiára.

Erzsébet hozományát tizenhárom szekér vitte *Wartburg*ba. A kortárs Apoldai Theoderik, erfurti domonkos szerzetes elragadtatva ír a megszámlálhatatlan arany és ezüst edényről, az ékszerekről, koronákról, diadémekről, gyűrűkről, függők, övek és csatok szépségéről. Kiemeli a színezüst fürdőkádát, az arannyal átszőtt színes selyemszöveteket és hímzéseket. „Ki tudná felbecsülni a királyi bíbor ágykárpit értékét, amelyet számtalan egyéb házi használatra szolgáló drága tárgy között küldtek, amelyeket senki sem lenne képes felsorolni” – írja.

Mindezek felett 1000 márka ezüst képezte Erzsébet hozományát.

Erzsébet *wartburgi* gyermekéveiről játszótársnői vallomásai a jámborságát emelik ki. Gyakran gondolt Istenre a játék közben is, örült, ha örömet okozhatott, és különös szeretettel viseltetett a szegények, a koldusok iránt.

1213. szeptember 18-án az elégedetlen magyar urak megölték a magyar királynét, Erzsébet édesanyját. Gyorsan eljutott a hír *Wartburg*ba. Ez volt Erzsébet életében az első nagy csapás. A legenda szerint a hétéves kis Erzsébet álmában látta édesanyját véresen, aki kérte, hogy imádkozzék érte. Erzsébet zokogva imádkozott. Majd egy újabb álomban édesanyja megköszönte a segítségét.

1216-ban meghalt Erzsébet vőlegénye, az ifjú Hermann. A kilencéves Erzsébet jövője bizonytalanná vált. Zsófia grófné végül úgy döntött, hogy náluk marad továbbra is. Egyetlen vigasza és legjobb játszótársa Hermann öccse, *Lajos* volt.

1221-ben, amikor Erzsébet tizennégy éves lett, megtartották a fényes esküvőt. Lajos ekkor már, apja halála után, Tübingia tartománygrófja volt. Tehetséges uralkodó, jeles mecénás, aki igaz szerelemmel szerette feleségét. A jótékonyságban készséges segítőtársa volt Erzsébetnek.

1222 márciusában megszületett első gyermekük, Hermann. A boldog házaspár II. András hívására már szeptember 29-én útnak indult Magyarországra, utólagos nászútra. Lóháton tették meg az utat lovagok, katonák és szolgák kíséretében. A király nagy ünnepélyességgel fogadta őket. Erzsébet ekkor ismeri meg hazáját és családját. Bátyja, a tizenhat éves Béla herceg, már ifjabb királyként uralkodott az ország egy részén.

1224-ben megszületett Erzsébet második gyermeke, Zsófia, aki Brabant hercegnéja lett, és sokat tett édesanyja tiszteletének elterjesztéséért.

1224-ben jelentek meg *Eisenachban* a ferencesek, és Erzsébet segítségével kolostort alapítottak. Szent Ferenc követői 1221-től létesítették közösségeiket német földön. Erzsébet 1223-ban ismerte meg *Rodeger testvért*, a halberstadti házfőnököt, s lelki tanácsadójának választotta. Tőle hallott először Szent Ferencről, akiben ugyanaz a vágy égett, mint őbenne: Krisztus tanítása szerint élni. A pápa 1223-ban hagyta jóvá Assisi Ferenc rendjének szabályzatát, amely az Evangélium szerinti életet jelentette. A teljes szegénységet.

„Ha tökéletes akarsz lenni – hallotta Ferenc –, menj, add el, amid van, és árát oszd szét a szegények közt...!” (Máté 19,21)

1225–27-ben Lajos három évig Itáliában volt, II. Frigyes császár szolgálatában. Ezalatt Erzsébet volt a tartomány kormányzója, férje akaratából. 1226-ban nagy járvány és éhínség pusztított Tübingiában. Erzsébet gabonát osztatott, kenyeret süttetett, és kórházat építtetett a wartburgi vár tövében. Kilencszáz szegénynek adott ételt naponta. Betegeket ápolt, külön gondoskodott a szülőanyákról. Szolgálóival ő is szőtt és font, vásznakat készített a rászorulóknak. Amikor a tartalékok elfogytak, eladta ékszerait, hogy élelmet vegyen az éhezőknek. Férje rokonait felháborították Erzsébet tettei. A hazatérő férjnek panaszt tettek ellene. Lajos azonban mindenben jóváhagyta felesége intézkedéseit.

Boldogságukat hamarosan újabb búcsúzás keserítette meg. Lajosnak a császár hívására keresztes háborúba kellett mennie. Erzsébet a harmadik gyermeküket várja. Nehéz a búcsú. Elkíséri férjét lóháton egy egész napon át június 24-én. Lajos a seregével átkelt a Brenner-hágón, végigvonult Lombardián, és az Adria partján eljutott Brindisibe. Itt járvány tört ki. Lajos is megbetegedett, mégis hajóra szállt, de Otrantóban ki kellett kötnie. Itt halt meg 1227. szeptember 11-én, 27 éves korában. Holttestét a következő évben szállították haza, és végakarata szerint az általa alapított reinhardsbrunni bencés kolostorban temették el.

Lajos halála teljesen összetörte Erzsébetet. Két hét múlva életet adott harmadik gyermekének, Gertrudnak, akit két éves korától a Lahn menti Altenberg premonstrei zárdájában neveltetett, ahogy azt férjével elhatározták. A kis Gertrud tizennégy évesen belépett a rendbe, majd 49 éven át a kolostor előljárója volt. Az egyház boldoggá avatta.

Erzsébet férje halála után már osztatlan szívvel szentelhette életét Istennek. Nagy segítségére volt ebben gyóntatója, *Marburgi Konrád*. Lajos hívta a tudós Konrádot udvarába 1220-ban, hogy egyházi ügyekben tanácsadója legyen. A pápa 1215-ben, majd 1220-ban keresztes hadjárat hirdetésével bízta meg. 1227-ben kinevezte a német papság és szerzetesség vizitátorává, és felhatalmazást adott neki az eretnekek elleni prédikálásra. 1231-től tovább bővült a jogköre: inkvizítor lett. Két év múlva meggyilkolták. Az aszkéta életű, buzgó pap 1226-tól Lajos és Erzsébet lelki vezetője volt. Komolyan vette feladatát, hogy – főképpen férje halála után – segítse Erzsébetet az életszentség minél magasabb csúcsaira jutni. Lajos, amikor a keresztes háborúba indult, Konrádra bízta tartománya egyházi hűbéreinek adminisztrációját. Lajos halála után a pápa megbízta Erzsébet anyagi ügyeinek intézésével is, mivel sógorai megfosztották vagyona kezelési jogától és a férje után járó birtokok hasznélvezetétől is. Erzsébet le akart mondani minden vagyonáról, hogy Szent Ferenc követőjeként teljesen szegényen élhessen a világban, az imának és a szeretetszolgálatnak szentelve életét. Konrád nem engedte, hogy lemondjon özvegyi vagyonáról. Ebből épült a marburgi kórház. Konrád óvta Erzsébetet a túlzásoktól a szegények pártolásában és az aszkézisben is.

1227 őszén Erzsébet gyermekeivel elhagyta Wartburg várát. Ma már egyértelmű, hogy önként ment el. „Nem kívánt élni a szegények zaklatásából és kifosztásából, amit gyakran követtek el a hercegi udvarban” – vallotta Irmegard, Erzsébet szolgálója és segítőtársa a szentté avatási tanúkihallgatáskor. A másik szolgáló, Isentrud ugyanakkor így nyilatkozott: „Férje halála után vazallusai – sógorai – kiűzték a várból, és megfosztották özvegyi örökségétől.” A későbbi legendák erre alapozták a Wartburgból való elűzetés drámai jelenetét. A két vallomás azonban nem ellentétes egymással. Mindkettő igaz! A két sógor, tartva attól, hogy tovább prédálja a tartomány vagyonát, megfosztotta Erzsébetet korábbi önállóságától. S ezzel, ha nem is tettelesen, de mivel lehetetlenné tették a számára egyedül helyesnek tartott életmódot, valójában kiüldözték az udvarból.

Erzsébet 1227–28 telén Eisenachban húzta meg magát egy fogadós istállójában. Munkával, főképpen fonással kereste meg betevő falatjukat. Egykori gondozottjai is bántalmazták. A legendák elmondják, hogy egyikük a patak sáros vizébe lökte. Mindez igen hihető, ismerte az emberek félelmét a mindenkori hatalomtól.

1228 áprilisában Erzsébetet nagynénje, Matild, kitzingeni apátnő hívta magához. Innen ellátogatott anyja szülővárosába, Andechsbe, ahol az oltár előtt fogadalmat tett,

hogy nem megy újra férjhez. Ezután küldött érte nagybátyja, Eckbert, bambergi püspök, akiben ugyanaz a nagyravágyás élt, mint anyjában. II. Frigyes császár házassági ajánlatát közvetítette Erzsébetnek, aki azt mosolyogva hátrította el. A legenda itt arról beszél, hogy Erzsébetnek „látomása volt, megjelent neki a Madonna, a Patrona Hungariæ, és Krisztus állandó jelenlétének örömeivel árasztotta el”. A barokk művészet gyakran ábrázolta ezt a jelenetet, amely arra utal, hogy Isten rendkívüli módon segítette, hogy Őt mindennél jobban szerethesse. Az is érthető, hogy a Magyarok Nagyasszonya jelent meg Erzsébetnek Bambergben, mert itt különös tiszteletben részesítették Szent István magyar királyt. Eckbert püspök ugyanis, akinek életét II. András magyar király mentette meg, amikor 1208–11 között udvarába fogadta, hálából szobrot állíttatott – a híres bambergi lovast – Szent István tiszteletére a dómбан, amely előtt közel 800 év óta augusztus 20-án ünneplik Szent István királyt, éppen úgy, mint Magyarországon, s nem szeptember 2-án, ahogy a világegyházban.

Erzsébet még Bambergben volt, amikor 1228 májusában a keresztes háborúból hazatérő lovagok megérkeztek vezérük, IV. Lajos hamvaival. A bambergi dómбан vett végső búcsút szeretett férjétől. Berthold káplán feljegyezte imáját, amelyet hangosan zokogva mondott: „Uram, köszönöm, hogy teljesítetted szegény szolgálólányod nagy kívánságát, s súlyos bánatomban megvigasztaltál azzal, hogy szabad volt látnom még az én kedvesem földi maradványait. Valóban egész szívemmel szerettem őt, jobban bárki másnál a földön. De nem ejtek panaszos szót azért, hogy Neked áldozta magát, miközben a Te akaratod szerint segíteni akart a Szentföldnek... Őt és magamat a Te isteni akaratodba ajánlom.”

A gyászszertartás után Walter von Vargila lovag a sereg nevében felelősségre vonta Lajos két öccsét az Erzsébettel való bánásmódjukért. A két fivér bocsánatot kért, s ígéretet tett, hogy visszatérhet Wartburgba, és szabadon használhatja özvegyi birtokai jövedelmét. Erzsébet ekkor visszatért a várba, és gondoskodott gyermekeiről. Fia, Hermann, a tartománygrófság örököse Creuzburgba, majd a francia királyi udvarba került, Zsófia a brabanti herceghez, s Gertrud az altenbergi premontrei kolostorba.

Erzsébet *Marburgot*, egyik özvegyi birtokát választotta tartózkodási helyéül. Útban Marburg felé, az eisenachi ferences templomban ünnepélyesen lemondott akaratáról és minden földi vonzalmáról, és magára öltötte Assisi Szent Ferenc világi rendjének daróc ruháját. Még 1228 nyarán megkezdte Marburgban a szegények kórházának építését, amely a télen már működött is. A kórházat és kápolnáját a két éve meghalt, és abban az évben szentté avatott Assisi Ferenc tiszteletére szenteltette. Naponta gyűjtötte össze a környék nyomorultjait, és két társnőjével, Isentruddal és Gudával mosdatta, ápolta őket. Főzött és ételt osztott. Aztán gyapjút font, amit az altenbergi kolostor vett meg. Az árát ismét a betegek fordította.

Az egyik szentté avatási tanú mondta el, hogy egy alkalommal Erzsébetet apjának követői keresték fel Marburgban. Nyomórúságos viskóban és foltos ruhában, rokka mellett találták. Meglepődve mondták, hogy nem láttak még királylányt gyapjút fenni.

Társnőinek megtiltotta, hogy úrnőnek szólítsák, s arra kérte őket, hogy egyszerűen Erzsébetnek hívják, és tegezzék.

Sokan keresték fel távolabbi vidékekről is, hogy testi-lelki bajaikban segítségét kérjék. Erzsébet rendszerint melléjük térdelt, és velük együtt fohászkodott Istenhez nagy hittel és bizalommal. Imája nyomán gyakran talpra állt a béna, visszanyerte látását a vak, s megtisztult sebeitől a fekélyes. „Az Úr jelen van – mondta –, mindent megtehet, az Isten szeret!”

1231. november elején megbetegedett. Két hét múlva, november 17-én hajnalban, mosollyal az arcán befejezte földi életét. A ferencesek kápolnájában ravatalozták fel ferences ruhájában. A kórház kápolnájában temették el november 19-én. Sokan zarándokoltak sírjához, hogy közbenjárását kérjék Istennél. A korabeli krónikák számos csodát jegyeztek föl.

Konrád atya azonnal értesítette a pápát Erzsébet haláláról. A pápa válaszában megbízta Konrádot a szentté avatás előkészítésével, aki bizottságot alakított, tanúkat hallgatott ki, és megírta Erzsébet első életrajzát. Konrád 1233. évi halála után Erzsébet sógora – mint a Német Lovagrend tagja – szorgalmazta a szentté avatást. Végül 1235 pünkösdjén, május 26-án IX. Gergely pápa ünnepélyesen a szentek sorába iktatta Erzsébetet a perugiai domonkosok templomában, és kiadta a *Gloriosus in majestate (Dicsőséges a fenségben)* kezdetű bullát.

1236. május 1-én az új szent földi maradványait oltárra emelték a marburgi Szent Ferenc-templomban, amelyet még 1232-ben építettek a kis kórházkápolna helyén. A koporsót II. Frigyes császár meztelenül, vezeklőruhában vitte az érsekekkel a vállán. Miután az oltára tették, a császár levette fejéről a koronát, és Erzsébet koponyája fölé tette e szavakkal: „Ha nem tudtalak császárnévá koronázni a földön, fogadd tiszteletem jeléül ezt a koronát, aki Isten országában már királynő vagy.” Ott voltak Erzsébet gyermekei, sógorai, több érsek és püspök, számos német és magyar nemes, lovag és a szegények. Az egykorú feljegyzések szerint kétszázezer ember vett részt a felemelő szertartáson.

Szent Erzsébet tisztelete és ábrázolásai

Szent Erzsébet 1236. évi ünnepélyes oltárra emelése – a translatio – és az ott megjelent előkelőségek, valamint a nagy néptömeg már jelezte, hogy Erzsébet a szentek sorából is kiemelkedik. Nagy népszerűségének oka akkor és azóta is az – ahogy az ősi magyar éneke zengi –, hogy „Szent Erzsébetből hős szeretet árad”. Assisi Szent Ferenc mellett ő az emberiség nagy világossága, melegítő fényessége. Jótékony szeretetének, csendes egyszerűségének jelképévé vált a *rózsacsoda*: a rózsa, amelyet kenyérből változtatott át a Szeretet. A Kenyér az életmentő Jóság, a Rózsa a Szépség jelképe, a magasabb rendű életé. A rózsacsoda Erzsébet nagy hitére és Istenbe vetett bizalmára utal.

A rózsacsoda első említése egy XIII. századi firenzei ferences leírásában maradt ránk. Az itáliai festők a XIII–XIV. századtól az ölében rózsákkal ábrázolják Szent Erzsébetet (Giotto, Bernardo Daddi, Simone Martini, Benozzo Gozzoli, stb.).

A középkori német életrajzok nem említik a rózsacsodát, s nem is ábrázolják, csak a XIX. századtól, amikor a nazarénus festők, főképpen *Friedrich Overbeck és Joseph Führich* – éppen a középkori itáliai példák nyomán – népszerűsítették. A század második felében már a német irodalomnak is kedvelt témája. Említsük L. Plönnies: *Die heilige Elisabeth*-ének (1870) 34 énekből álló eposzát, A. Freydorf: *Die Rosen der heiligen Elisabeth* (1886) című három felvonásos játékát, B. Henzen lipcsei drámaíró *Die heilige Elisabeth* (1891) című színművét, amelynek előjátéka a rózsacsoda, vagy A. Trabert öt felvonásos drámáját (1892). A német irodalomban a rózsacsoda Erzsébet wartburgi éveiben történik, s többnyire Lajoshoz kapcsolódik, akit az anyós vagy az udvaroncok tesznek gyanakvóvá.

Ma a rózsa – mint Erzsébet legjellemzőbb attribútuma – pompás ligetekben övezi Wartburg várát és a marburgi Szent Erzsébet-templomot.

A rózsacsoda a magyarországi életrajzoknak is fontos része. Szent Erzsébet legrégebb magyarországi életrajza csak a XV. század végétől maradt fenn. A ferences Temesvári Pelbárt (1430–1504) *Pomerium sermonum* (Gyümölcsöskert) című latin nyelvű prédikációgyűjteménye (1499) őrizte meg az első Szent Erzsébet-életrajzot. Ő említi a rózsacsodát, bizonyára a hazai hagyományok alapján. A történetet Erzsébet gyermekkorára teszi, amikor még Magyarországon volt, és apjához kapcsolja. Az első magyar nyelvű megfogalmazást az *Érdy-kódex*ben találjuk (1524–27): „Történik egy napon, mikoron nagy hideg volna, hogy úgy mint senki ne látná, vinne apró maradékokat az vár kapuja elében az szegényeknek, és íme, elöl találá az ő atyja. Csodálkozván rajta ennen maga, mit járna és hová sietne. Megszólajtá: »Fiam, Erzsébet hová mégy, mit viszel?« Az nemes király leánya miért fölötte szemérmes vala, nagyon megszégyellé magát. Megijede és

nem tud a félelmében egyebet mit felelni: »Ím rózsát viszök.« Az ő atyja pedég, mint eszös ember, meggondolá, hogy nem volna rózsza virágzásának ideje. Hozzá hívá, és meglátá kebelét. Hát mind szép rózsavirág... Óh nagy ártatlanság, óh a szeplőtelenségnek halhatatlan malasztja: íme az áldott mennyei Király, nem hagyá az ő szerelmes szolgáló-leánya beszédét hamisságban, hogy szemérmöt ne vallana, de inkább szentséges voltát isteni irgalmasság követné...»

A régi magyar ének is zengi Erzsébetnek ezt a csodáját:

*Szegényeknek egyszer télidőben
Alamizsnát hordott kötényében.
Mikor atyja korholá, ő szavára
Kenyérből csupa friss rózsza vála.*

Szent Erzsébet tisztelete még a *XIII. században* a szentté avatás után gyorsan terjedt egész Európában. A pápa, IX. Gergely is szorgalmazta, a Szent Erzsébet sírját látogatóknak búcsút engedélyezett. A ferencesek harmadik rendje, amelyet Szent Ferenc a világiak számára alapított, védőszentjükké választotta Erzsébetet éppen úgy, mint a Német Lovagrend, és hamarosan követte példájukat a cisztercita és a domonkos rend is. Magyarországon 1754-ig ünnep, munkaszüneti nap volt november 19.

Sorra alakultak a Szent Erzsébet-kórházak, -templomok, -kápolnák és -kolostorok.

Az első és legjelentősebb templomot *Marburgban* a Német Lovagrend építtette 1235–1283 között. A lovagrend vette át Szent Erzsébet kórházát 1231 után, s szorgalmazta a szentté avatást. Védőszentjükké is választották a Madonna mellé. Az új, pompás, háromhajós gótikus csarnoktemplomot Szűz Mária és Szent Erzsébet tiszteletére szentelték fel. Itt helyezték el Erzsébet sírját 1249-ben az északi kereszthajó szentélyében. Csontjai számára aranyozott ötvösművű, drágakövekkel ékes ereklyetartó szekrényt – Schreint – készítették 1235–49 között. A templom formájú, nyeregtetős, 187 cm hosszú, 63 cm széles és 135 cm magas szekrényben tölgyfával borított ólom ládában helyezték el Erzsébet lábszárcsontjait. A koponya számára II. Frigyes császár külön díszes ereklyetartót adományozott. Az 1000 körüli, Ottó-kori achát csészét a császár még 1230 táján aranyozott ezüst ötvösműbe foglaltatta. Ebbe tették Erzsébet fejereklyéjét, és erre helyezte a császár a maga ékköves aranykoronáját 1236-ban. A két díszes ereklyetartó a marburgi Szent Erzsébet-templomban volt 1539-ig, amikor is a protestáns lett Fülöp tartománygróf feltörette a tartókat, s üresen adta azokat vissza a Német Lovagrendnek. A fejereklyetartót még a XVI. században Stockholmba vitte a svéd katonaság. Ma is ott őrzik a történeti múzeumban. Az üres Schrein azonban a marburgi Szent Erzsébet-templom féltett kincse.

Az ereklyetartó szekrény két hosszanti oldalán, középen, a Majestas Domini, illetve Krisztus a kereszten jelenik meg hat-hat apostol között, az utolsó ítéletre és Isten szeretetére, a megváltásra utalva. Felettük, a nyeregtető két oldalán négy-négy dombormű Szent Erzsébet életét állítja elénk. A nyolc jelenetből hat a felebaráti szeretetet mutatja be, amely az ember örök életét meghatározza. Jézus az Ítéletkor – a Szentírás szerint – így szól a jobbán állókhöz: „Jöjjetek, Atyám áldottai! Vegyétek birtokba a világ kezdetől nektek készített országot.

*Éheztem ugyanis, és ennem adtatok,
Szomjaztam, és innom adtatok,
Vándor voltam, és befogadtatok,
Mezítelen, és fölruháztatok,
Beteg voltam, és meglátogattatok,
Börtönben voltam, és fölkerestetek.*

Bizony mondom nektek: Amit nem tettetek eggyel is e legkisebbek közül, velem nem tettétek.” (Máté 25, 34–36, 45).

A Schrein egyik keskeny oldalán Szűz Mária mint az Ég királynője, drágakövekkel övezve trónol, míg a másik végén Szent Erzsébet áll, mintegy a Mennysországba belépve. Az állás az Állhatatosság, a Perseverantia jelképe. A kitartásra utal a Hitben és a Jótettekben. Az állás a kérést, a közbenjárást is jelenti Istennél. A cselekvő élet megtestesítője. Erzsébet kezében könyvet tart, az Élet könyvét, az Evangéliumot, amely életének vezérelve volt.

A marburgi Szent Erzsébet-templom szentélyének ragyogó, XIII. századi színes üvegablakain is a Schreinhez hasonló kompozíciókban jelenik meg Szent Erzsébet jótékony élete. (2. kép)

A marburgi templomban lévő síremlékén, a kőszarkofág előlapján a színezett dom-bormű Erzsébetet a ravatalon ábrázolja ferences ruhában és fejedelmi palástban. Lelkét koronás gyermek alakjában angyalok viszik az égbe. Fejénél Magyarország, a lábánál a türingiai grófság címere áll. A síremlék alsó részén az Erzsébet segítségét kérő bénák, betegek, elhagyottak és rabok alakjai kaptak helyet. (3. kép)

Az eisenachi ferencesek minden év pünkösdjén közszemlére tették ki Szent Erzsébet ereklyéit. Az eisenachi domonkosok még 1235-ben elkezdték Szent Erzsébet-templomuk építését. A naumburgi dóm Szent Erzsébet-kápolnája a szent álló szobrával 1240 körül készült. *Strasbourg, Trier, Kassel, Ulm* és több jeles német város építtetett még a XIII. században templomot Szent Erzsébet tiszteletére.

A legkorábbi német Szent Erzsébet-kórház II. Frigyes császár alapította *Nürnbergben*, s ezzel megvetette az alapját a Német Lovagrend karitatív munkájának. A Lovagrend és a főúri, valamint polgári adományok támogatásával egyre több Szent Erzsébet-kórház és -leprosorium alakult a XIII. századtól kezdve.

Magyarországon már a szentté avatás évében, 1235-ben Szent Erzsébet tiszteletére szentelték fel újonnan épült templomukat *Győrben* a ferencesek. *Esztergomban*, az ország fővárosában, a királyi székhelyen IV. Béla király, Szent Erzsébet öccse pompás bazilikát emeltetett a ferenceseknek a királyi városban, amely a várbeli székesegyházzal vetekedett. S még ugyancsak 1235–36-ban ispotályt és kápolnát építtetett a Hévíz városrészben szentünk tiszteletére, amelyet 1238-ban átadott a keresztes lovagoknak. Ugyancsak IV. Béla király alapította 1240-ben *Nagyszombatban* (Trnava) a Szent Erzsébet-templomot és -zárdát. A ferencesek itt már 1238-ban kápolnát emeltek Erzsébet tiszteletére.

A magyarországi Szent Erzsébet-templomok közül kiemelkedik a *kassai* plébánia-templom, az *ecclesia Santa Elisabeth*, amelyet már 1238-ban említenek az oklevelek a szegények kórháza mellett. Kassa város XIII. századi pecsétje is Szent Erzsébetet ábrázolja, amint alamizsnát oszt.

A *Margitszigeten*, az egykori domonkos apácakolostorban már az 1250-es évektől volt Szent Erzsébet-oltár, ahol Erzsébet unokahúga, Szent Margit királylány gyakran imádkozott. Ugyancsak Budapesten, a Gellért-hegy lábánál, Szent Erzsébet-kórház működött a XIII. századtól.

Pozsony, Sárospatak, Késmárk, Besztercebánya, Újbánya, Bártfa, Lőcse, Zólyom, Szombathely, Pécs és sok más magyar város övezte megkülönböztetett tisztelettel a szent magyar királylányt. Pozsonyban és Sárospatakon a ferencesek külön himnuszt költöttek Szent Erzsébet dicsőítésére.

Franciaországban a XIII. században, IX. Szent Lajos korában megkülönböztetett tiszteletben részesült Szent Erzsébet. Maga a király is a ferences világi rend tagja volt. Itt, a királyi udvarban, Párizsban nevelkedett Szent Erzsébet fia, Hermann. A krónikák feljegyezték, hogy Blanka anyakirályné meghatottan ölelte magához a fiút, és tisztelettel csókoltta meg a homlokán, ott, ahol anyja szokta. Szent Lajos király a lányát Erzsébetnek kereszteltette. *Rutebeuf*, a híres francia udvari költő neki írta a *Szent Erzsébet élete* című költeményét, amely jelentősen hozzájárult, hogy a magyar királylány az egyik legnépszerűbb szent lett Franciaországban.

Svájc területén a Szent Erzsébet-kultuszt, a francia és a német kapcsolatok mellett, az élete utolsó éveit itt töltő III. András magyar király özvegye és lánya segítették. A királyné által alapított königsfeldeni ferences templom pompás XIV. század eleji üvegablakain méltó helyet kapott Szent Erzsébet alakja. (7. kép) A királylány, Boldog Erzsébet (1292–1336) a tössi domonkos zárdában követte nagynénje és védőszentje szent életét. Ide is magával vitte apja házioltárát, a remekművű zománcképekkel ékesített és drágakövekkel kísért diptichont, amelynek keretén szentek mellképei kaptak helyet. Köztük találjuk Szent Erzsébetet is. Ma a Berni Történeti Múzeum féltett kincse. (1. kép)

Csehországban I. Ottokár király lánya, Boldog Ágnes (1205–1282), aki anyja révén Szent Erzsébet unokatestvére volt, terjesztette szentünk tiszteletét. Az ő példájára mondott le a fényűző életmódról, és a szegények és a betegek gondozásának szentelte életét. 1234-ben *Prágában* klarissza kolostort alapított, ahová ő is belépett. Szoros kapcsolatban állt Assisi Szent Klárával, amelyre Szent Klára négy Ágneshez írt levele utal. Szent Ferenc tiszteletére kórházat, árvaházat és menekültotthont létesített Prága külvárosában.

Lengyelországban, Sziléziában Szent Hedvig hercegné (1174–1243), Erzsébet anyai nagynénje révén igen korán népszerűvé vált Szent Erzsébet életpéldája. Tiszteletének központja a Hedvig által alapított wrocławwi Szent Erzsébet-templom és -kórház, Szilézia első kórháza.

Szent Erzsébet unokahúga, Szent Kinga (1224–1297), aki 40 éven át volt Boleszláv krakkói herceg majd lengyel király felesége, sokat tett szentünk lengyelországi tiszteletének elterjesztéséért. Tizenöt éves koráig a magyar királyi udvarban élt, ahol sokat hallhatott nagynénjéről, Erzsébetéről. A szentté avatásakor már tizenegy éves volt. Férjével együtt számos kolostort, templomot és ispotályt alapított lengyel földön. Erzsébet példájára nagy szeretettel ápolta a betegeket, gondozta az elhagyottakat. I. Szemérmes Boleszláv halála után, 1279-től haláláig, 1292-ig a klarisszák *ószandeci* (Stary Sącz) kolostorában szerzetesi életet élt. Sírja a lengyelek nemzeti zarándokhelye.

Szent Erzsébet öccse, Kálmán halicsi fejedelem és felesége, Boldog Salome, Lesek lengyel fejedelem lánya is nagy tisztelője volt Szent Erzsébetnek. Férje 1241. évi halála után Salome visszatért hazájába, és klarissza apáca lett Ószandecben. Lengyelországban együtt ünneplik Boldog Salomét és Szent Erzsébetet november 19-én.

Spanyolországban már a XIII. századtól nagy tiszteletben részesítették Szent Erzsébetet. A *sevillai* székesegyházban és a pobleti cisztercita kolostorban ünnepi liturgiával köszöntötték őt az ünnepén. A spanyolok Szent Erzsébet-kultuszát az Aragóniaiak és a magyar királyi család dinasztikus kapcsolatai is segítették. Szent Erzsébet húga, Jolánta (†1251) Jakab aragóniai király felesége lett. Az unokájuk Szent Erzsébetéről kapta a nevét, és Dénes portugál király hitveseként szent életet élt (1271–1336). Portugáliai Szent Erzsébetként tiszteli az egyház.

Valencia Szent Erzsébet-kórházának 1263. évi pecsétje Szent Erzsébetet ábrázolja, amint egy beteg lábát mossa.

Németalföldön, főképpen Brabant területén Szent Erzsébet lánya, Zsófia hercegné (1224–81) terjeszti anyja tiszteletét. A flandriai begina közösségek is gyakran választották védőszentjükké Szent Erzsébetet. A beginák vallási közösségben élő nők, akik karitatív tevékenységet folytatnak, gyakran Szent Ferenc szellemében. Szent Erzsébet Guda nevű udvarhölgye is később begina közösséget alapított. *Brügge-ben* ma is áll a Szent Erzsébet-beginage.

A XIV. században Luxemburg IV. Károly német-római császár is felkereste szentünk sírját díszes kíséretével, köztük a magyar anyakirálynéval, Łokietek Erzsébettel és a magyar előkelőségekkel. 1357-ben a császár és a fejedelmek ünnepi körmenetben vitték Erzsébet ereklyéit, a Schreint, végig a városon. Ezután a birodalom egész területén, s a magyar királyságban is megélni szentünk kultusza: új Erzsébet-kórházak, -templomok épülnek, és számos művészi ábrázolás születik.

A *magdeburgi* dóm Szent Erzsébet-oltárát a *XIV. század* közepén III. Ottó érsek, Erzsébet rokona állíttatta. A szobrászi oltártábla oromzatán Krisztus a kereszten Mária és János apostol között jelenik meg. Alatta, a középpontban az álló *Vir dolorumot* két oldalról Szent Erzsébet egy-egy álló alakos ábrázolása kíséri. A bal oldali templommodellt tart, a jobb oldali szegény rokkant férfit ruház fel.

Ugyanezt a gondolatot hirdeti a *kassai* dóm pompás északi kapuzatának szobordísz is a *XIV. század* végéről. Az oromzat Keresztrefeszítés domborműve alatt, lépcsőzetesen Szent Erzsébet életének karitatív jelenetei övezik a bejáratot. Az ikonográfiai program itt gazdagabb, mivel a kaputimpanon Utolsó Ítélet ábrázolása mellett Szent Erzsébet élete az Irgalmasság tetteit jelenti, amely az emberi élet egyedüli értéke. Ez a tematika azonos a marburgi ereklyetartó szekrény ábrázolásainak fent említett programjával.

A kassai északi kapuzat középső oszto pilléréen Szent Erzsébetet két angyal koronázza. Jobbjában könyvet és edényt tart, a baljával koldusnak nyújt ruhát.

Johannes Aquila festő 1390 körül a Muraközben Mártonhely (Martjanci) templomában Szt. Erzsébetet világi öltözetben, korona nélkül, karitatív szolgálata közben ábrázolja (10. kép). *Szombathely* ferences temploma is őriz Szent Erzsébetet ábrázoló falképet a *XIV. századból*.

A *XIII. századtól* már *Itáliában* is igen eleven Szent Erzsébet tisztelete. Erre utal – többek között – a firenzei Bibliotheca Laurenzianában őrzött Szent Erzsébet-életrajz, amelyet a ferencesek írtak, és egy bresciai domonkos szerzetes szentbeszéde Erzsébetéről. Berthold aquileiai pátriárka (†1251), Erzsébet nagybátyja külön alapítványt tett ünnepének méltó megüléseire. A ma is látható freskóképek – Aquileia (4. kép), Brescia, Modena, Gemona, Firenze, Perugia, Assisi (5. kép), Velence (6. kép), Bologna (13. kép), Orvieto, Nápoly és más városok templomaiban – jelzik Szent Erzsébet korai és egész Itáliára kiterjedő kultuszát.

Nápolyban Magyarországi Mária királyné, II. Anjou Károly felesége, aki 1271-től élt Nápolyban 1323-ig, a haláláig, sokat tett nagynénje, Szent Erzsébet itáliai tiszteletéért. Férje halála után, 1309-ben belépett a nápolyi klarisszák általa építtetett Santa Maria Donna Regina kolostorába. Itt a templom szerzetesi kórusát pompás falképciklusokkal ékesíttette. Jézus szenvedéstörténete alatt Szent Erzsébet életét is bő részletességgel festette meg az 1320-as években.

Az *assisi* Szent Ferenc-bazilika alsó templomában a nápolyi királyi család külön oltárt alapít Szent Erzsébet és a magyar szentek tiszteletére. Az oltárkép freskót *Simone Martini* festi az 1310-es években (5. kép). Ugyanitt, a Szent Márton-kápolna bejáratí ívében, Assisi Szent Klára mellé állítva festették meg szentünket fejedelmi öltözékben a jeles mesterrel, Simone Martinivel. Ezekben az években a kiváló *Giotto*, *Bernardo Daddi*, *Lippo Memmi* és mások rózsákkal az ölében ábrázolják Szent Erzsébetet.

Angliában a korai Szent Erzsébet-tisztelet szép példája az 1301-ben *Winchesterben* a növendékpapság részére alapított Szent Erzsébet-kollégium.

Szent Erzsébet tisztelete a késő középkorban, a *XV. században* csak fokozódott. A központ ezután is Marburg, a Szent Erzsébet-templom, amely az egyik legnépszerűbb zarándokhely volt.

A *XV. század* elején, 1420 körül a *lübecki* Szent Lélek-kórház kápolnájának szentélyelválasztó falán (lettner) 32 pompás táblakép tárja elénk Szent Erzsébet példamutató életét.

Jan van Eyck három koronával ábrázolja Szent Erzsébetet 1435 körül készült táblaképen (New York, Frick Collection), amely arra utal, hogy életének mindhárom állapotában – mint szűz, asszony és özvegy – elnyerte a szentség koronáját.

A *XV. századi itáliai* ábrázolások Szent Erzsébet ferences mivoltát hangsúlyozzák. Így látjuk *Piero della Francesca* poliptichonján (Perugia, Képtár), ahol ferences ruhában és fehér fátyollal jelenik meg. *Filippo Lippi* egyik oltárképén (Kassel, Múzeum) Szent Ferenc előtt térdel, aki átadja neki a ferences világi rend szabályzatát. Szent Erzsébet ugyanis már 1235-től e rend védőszentje.

IV. Sixtus pápa, aki korábban ferences szerzetes volt, ékes kárpitot, oltárelőlapot készíttetett az assisi Szent Ferenc-templom számára, a ferences rend családfájával. Az egyik ágon Szent Erzsébet kiemelt helyet kap. (26. kép)

1480 körül készül a marburgi Szent Erzsébet-templom híres, Erzsébetet királynőként ábrázoló szobra, ahol pompás öltözetben, ékes koronával, a baljában a marburgi templom magas modelljével áll előttünk. (20. kép)

A XV. század második felében készült Szent Erzsébet-ábrázolások közül kiemelkedik a *kassai* dóm főoltárán álló hatalmas szárnyasoltár (1474–77). A középszekrényben a Madonna két oldalán a bibliai és a magyarországi Szent Erzsébet áll. Szentünk kanalat és tálalt tart a kezében. Élettörténetét hat-hat remekművű festmény mutatja be az oltár szárnyain. Ez az oltár méltóképpen képviseli szülőhazájának szeretetét Szent Erzsébet iránt. (15–17a, b kép)

*Nyíracsa*d középkori templomában a diadalív béléteben jelenítette meg a festő Szent Erzsébetet a XV. században.

Az 1500 körüli ábrázolásokon korabeli, késő gótikus ill. reneszánsz öltözékben jelenik meg Erzsébet, amint *Jörg Syrlin* (19. kép) *Lucas van Leyden*, *Tilman Riemenschneider*, *Michael Wolgemut*, *Gerard David*, *id. Hans Holbein*, *Martin Schaffner* és mások művein (15–27. kép), továbbá a *párizsi Saint Étienne du Mont* üvegablakán látjuk.

A *XVI. század* jelentős képciklusát őrizte *Frankfurt am Main* egykori lovagrendi temploma, amely 24 jelenetben mutatta be védőszentjük, Erzsébet életét.

A reformáció térhódításával, főképpen a német tartományokban, betiltották a szentek tiszteletét. Erzsébet sírját is feltörték, csontjait széjjelszórták, számos ábrázolását megsemmisítették.

A német reneszánsz ábrázolások közül kiemelkedik Philipp Soldan hesseni tartománygóf emléktáblája (29. kép), az általa 1530-ban alapított kórház falán.

A *XVII. század* elején új fellendülést jelentett szentünk kultuszában a *Szent Erzsébet betegápolói* elnevezésű női rend alapítása *Aachenben* 1626-ban, amely hamar elterjedt Ausztriában, Magyarországon és Csehországban. II. József, aki a szerzetesrendek nagy részét feloszlatta, az Erzsébet-nővéreket kiváltságokkal, alapítványokkal támogatta.

A *barokk művészet* előszeretettel ábrázolta Szent Erzsébet mennyei megdicsőülését és látomását. *Rubens* 1632-ben az *Ildefonso-oltáron* a barokk művészet minden pompájával ábrázolja őt királynéi és hercegnéi öltözékben. *Tobias Pock* 1664-ben, *Bécsben*, a német lovagrend templomának főoltárán Erzsébet mennyei fogadtatását ábrázolja. (34. kép) A Szentháromságtól égi koronát kap, amiért lemondott a földi koronáról, amelyet a festő a szent alakja mellett, a földre helyezve mutat be.

B. E. Murillo 1672-ben a sevillai kórházkápolna oltárképén a karitatív szolgálat, a betegápolás példaképeként állítja elénk Erzsébetet. (33. kép)

A *XVIII. századi* érett barokk művészet jeles alkotása *Franz Anton Maulbertsch* két mennyezetfreskója a *váci* székesegyházban és az *egri* líceum kápolnájában (38–39. kép), ahol a magyar szentek mennyei dicsőségében jelenik meg Szt. Erzsébet. A XVIII. században allegóriává magasztosul szentünk, a Könyörületesség, a Szeretet jelképévé, amint ezt – többek között – Pozsonyban a Szt. Erzsébet-templom mennyezetén *Paul Troger* freskóján is látjuk.

A *XIX. század* első felében, a romantika korában megújul Szent Erzsébet tisztelete. 1836-ban Párizsban megjelenik *Charles Forbes de Tryon, comte de Montalambert* (1810–70), a 26 éves fiatal gróf, a jeles államférfi, a kiváló szónok és publicista *Magyarországi Szent Erzsébet története* című könyve. Montalambert pár évvel azelőtt, 1833. november 19-én, Szent Erzsébet napján járt először Marburgban, s mélyen megérintette őt Erzsébet egyénisége, jóllehet a városban semmi jele sem volt az ünneplésnek, de még csak az emlékezésnek sem. Egyetlen életrajzot sikerült fellelnie, *Karl Wilhelm Justi* (1767–1846), a marburgi Erzsébet-templom evangélikus lelkészének 1795-ben megje-

lent, felvilágosodás kori könyvét. Ezután nagy buzgalommal kezdte tanulmányozni Erzsébet életét. Felkereste Magyarországot is, ahol kutatásaiban segítette rokona, Apponyi Gyuláné, Sztáray Zsófia grófnő. Nem csupán történeti munkát kívánt írni, hanem a francia új katolikus romantika szellemében, szívvel és lélekkel megfogalmazott, igényes irodalmi alkotást. Fel akarta rázni kortársait a hitetlenségből, a cinizmusból. Erzsébetben eszményképet állított a kora elé, aki „minden földi hatalmon felül királyi hatalmat gyakorol a lelkek felett”. Montalambert, Victor Hugo *A párizsi Notre Dame* című művével párhuzamosan, életre keltette a középkor lelkét.

Montalambert könyvének nagy sikere volt. Már 1837-ben megjelent német fordításban, majd 1862-ben magyarul is. Az író nagy figyelmet fordított könyve művészi illusztrációira is. Kora legjelentősebb nazarénus művészeit – *F. Overbecket, J. Führichet, Foltzot és Ittenbachot* – bízta meg e feladattal, akiket ugyancsak mély vallási érzés hatott át.

Montalambert után a legjelentősebb francia nyelvű Szent Erzsébet-életrajzot a magyar származású író, *Emil Horn* (1858–1937) írta 1902-ben. A Francia Akadémia díjával kitüntetett mű 1905-ben magyar fordításban Budapesten, majd 1924-ben Milánóban olaszul is megjelent.

A romantika Szent Erzsébet-ideáljának legszebb zenei megfogalmazása *Richard Wagner Tannhäuser* című operája (1845). Az egyetlen igazi női eszmény: Erzsébet – hirdeti a ma is oly kedvelt zenemű.

A magyar *Liszt Ferenc* 1858-tól dolgozott *Szent Erzsébet-oratóriumán* Weimarban és Rómában. 1865. augusztus 15-én, a magyarok nemzeti ünnepén, Nagyboldogasszony napján volt az első bemutató Pesten. 1867. augusztus 28-án Wartburgban, a vár 800 éves jubileumán, a díszteremben adták újra elő a művet a szerző vezényletével. „A téma nagyon a szívemhez nőtt – írja Liszt – a magyar és a tübingiai kapcsolatok révén.”

A wartburgi vár ekkor már a historizmus szellemében megújítva ragyogott, és természetesen *Moritz von Schwind* gazdag falképsorozata tette élővé Erzsébet életét.

Magyarországon az első Szent Erzsébet-életrajzot 1841-ben a jeles író és népnevelő, *Majer István püspök* írta. *Garay János* 1846-ban a rózsalegendát dolgozta fel a *Szent Erzsébet* című költeményében.

1857-ben, a császári pár magyarországi látogatására jelent meg *Toldy Ferenc* Szent Erzsébet-életrajza, metszetekkel illusztrálva és díszkötésbe foglalva.

Erzsébet királyné, Ferenc József felesége nagy tisztelője volt védőszentjének. Jelentős szerepe volt Szent Erzsébet kultuszának megélénkülésében a XIX. század második felében. A *budavári Nagyboldogasszony* koronázó főtemplomban *Lotz Károly* kartonja alapján, nagyméretű üvegablakon tizenkét pompás képben jelenik meg Szent Erzsébet élete az 1890-es években. (53. kép) 1895–1901 között épül Budapest-Erzsébetvárosban, a „Rózsák terén” *Steindl Imre* építész historizáló terve alapján a hatalmas neogótikus Szent Erzsébet-plébániatemplom, amely a marburgi Szent Erzsébet-templom mása. Főoltárára, üvegablakaira, majd a templom elé jeles Szent Erzsébet-ábrázolások készültek.

A század utolsó éveiben íveli át Budapesten a Dunát a belváros és a Gellért-hegy között a remekműví függőhíd, amely az Erzsébet nevet kapta. Ebben az elnevezésében összefonódott a magyarság tisztelete a királyné és Szent Erzsébet iránt.

A müncheni Akadémia kiváló magyar festőművész tanára, *Liezen-Mayer Sándor* (1839–98) egyik főműve is Szent Erzsébetet ábrázolja, amint fejedelmi palástjával betakar egy szegény embert. (54. kép) Ezt a képet a művész a Magyar Képzőművészeti Társulat felkérésére festette a Nemzeti Múzeum Képcsarnoka számára.

1881-ben *Ipolyi Arnold püspök*, a magyar művészettörténet egyik első magyar művelője *Magyarországi Szent Erzsébet képei* címmel tanulmányt írt, amelyben időrendben ismerteti – részben Montalambert alapján – Szent Erzsébet legfontosabb európai ábrázolásait, kiegészítve a magyar emlékekkel. Ez a mű az első magyar ikonográfiai dolgozat. Ipolyi Arnold valamennyi magyar szent ábrázolását szerette volna feldolgozni, s ezzel egy magyar ikonográfiát összeállítani, hogy a kortárs művészeket is minél kiválóbb alkotásokra ösztönözze.

A XX. században főképpen Szent Erzsébet jubileumaira, születésének és halálának, ill. szentté avatásának évfordulóira, így 1907-ben, 1931–35-ben, 1957-ben és 1981–86-ban élénkült meg a történelmi megemlékezések és sokasodtak meg a művészi alkotások. A XX. század folyamán dinamikusan változó művészeti stílusok, a szecesszió, az expresszionizmus, szimbolizmus, konstruktivizmus, stb. új megfogalmazásokkal gazdagították a Szent Erzsébet-ábrázolások sorát. (57–100. kép) A magyarországi késő szecesszió kiemelkedő Szent Erzsébet-ábrázolásai Nagy Sándor freskóképei és üvegablakai a pesterzsébeti főplébániatemplomban és a közeli pacsirtatelepi templomban (75. kép) az 1930-as évek végéről.

1931-ben jelent meg Elisabeth Busse-Wilson (1890–1974) kiváló német író méltán híressé vált Szent Erzsébet-életrajza Münchenben.

1983-ban nagyszabású *Szent Erzsébet-kiállítást* rendeztek Marburgban a város nagy büszkesége, a Szent Erzsébet-templom felszentelésének 700 éves évfordulója alkalmából. A tudományos katalógus mellett a marburgi egyetem hét füzetből álló *tanulmánykötetet* adott ki, amelyben a legjelesebb szakemberek foglalták össze Szent Erzsébetnek a művészetre, a társadalmi és szociális életre gyakorolt hatását a legújabb kutatások alapján. E kiállítás sikere, a látogatók nagy száma, és nem utolsósorban a kötetünk mintegy felét kitevő XX. századi alkotások is jelzik napjaink élénk érdeklődését és egyetemes tiszteletét Szent Erzsébet élete iránt.

Magyarországon napjainkban *Sárospatak* válik a Szent Erzsébet-tisztelet központjává. Varga Imre szép bronz szobra (99. kép) a templom előtt úgy ábrázolja Erzsébetet, amint éppen leszáll a lováról. Hazaérkezett! Nemcsak 1222-ben, rövid látogatásra, hanem egyszer s mindenkorra. Ezt erősítette meg 1987-ben az admonti bencés kolostor ajándéka, amikor Sárospatak javára lemondtak Szent Erzsébet náluk őrzött fejcsontereklyéjéről. Azóta minden év pünkösdjén, a szentté avatás emléknapján, itt, szentünk születési helyén ünnepli őt a hazai és a külföldön élő magyarság. Az egyetlen magyar szentet, akit az egész világ nemcsak ismer és tisztel, hanem a sajátjának is érez.

Kötetünket Pannonhalmi Zsuzsa 1997-ben készült remekművű kerámia szobra zárja, amely Budapest-Pesterzsébet főterét ékesíti a pompás templom mögött.

E bevezető sorok után következzenek a képek! A 100 műalkotás válogatás a sok száz Szent Erzsébet-ábrázolásból, amely a közel 800 év egyetemes tiszteletének bizonyossága. A képek időrendben sorakoznak. Nem a művészettörténet fõmûveit gyûjtöttük csokorba – jöhetnek azokból is találunk a kötetben –, s nem is a múzeumok anyagát, hanem inkább a templomokban álló, kevésbé ismert műveket. Ezekkel kívánjuk teljesebbé tenni ismereteinket Szent Erzsébet nyolc évszázados tiszteletéről.

DR. PROKOPP MÁRIA

Magyar nyelvű irodalom:

Balázs Ilona: *Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában*. Budapest, 1930.

Gábrriel Asztrik: *Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban*. Budapest, 1940

Hajabáts Márta: *Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban*. Budapest, 1938.

Kiel, Elfide: *A szeretet nagy szentje, Árpád-házi Erzsébet*. Budapest, 1970.

Lábán Antal: *Az Árpád-házi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban*. Budapest, 1907.

Magyarország virága, 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk. J. Horváth Tamás, Szabó Irén. Budapest, 2001.

Charles de Montalambert: *Magyarországi Szent Erzsébet története*. Eger, 1862.

Nigg, Walter: Szent Erzsébet. In: *A szentek visszatérnek*. Budapest, 1984.

Puskely Mária: „Virágos kert vala híres Pannónia...” Budapest, 1994.

Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Budapest, 1986.

Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. Budapest, 1990.

Die heilige Elisabeth ist seit beinahe 800 Jahren bis heute ein Vorbild. Unser Bildband möchte auf ihre universelle und permanente Verehrung vom 13. Jahrhundert bis in unsere Tage mit 100 Kunstwerken aus 21 Länder hinweisen. Die Tochter des ungarischen Königs *Andreas II.* und der ungarischen Königin, *Gertrud von Meran* wurde mit 4 Jahren mit dem Sohn des Grafen von Thüringen verlobt und von da an auf der Wartburg erzogen. Mit 14 Jahren wurde sie die Frau des jungen Grafen Ludwig. Da ihr Mann öfters abwesend war, leitete sie selbständig die Angelegenheiten der großen Grafschaft. Sie war eine selbstbewusste Herrscherin, eine liebende Gattin, Mutter dreier Kinder und – was damals wie auch heute außergewöhnlich war – die Beschützerin der Armen und sittlich Gefallenen. Mit 20 Jahren wurde sie Witwe. Der deutsch-römische Kaiser *Friedrich II. von Hohenstaufen* hält um ihre Hand an, aber sie weist ihn zurück. Von da an ist sie mit ganzem Herzen die Braut Jesu. Weil die Schwäger ihre Wohltätigkeiten verhindern wollen – wohl das Wesentlichste ihres Lebens – verlässt sie den Prunk am Hof. Von ihrer Witwenrente gründet sie in Marburg ein Krankenhaus für die Armen, und widmet ihr Leben der Krankenpflege. Sie ist erst 24 jählig, als sie stirbt.

Schon zu ihren Lebzeiten galt Elisabeth als Heilige. Die Kirche hat sie 4 Jahre nach ihrem Tod, im Jahre 1235, offiziell heilig gesprochen. Natürlich wurden durch den Vatikan strenge Untersuchungen über ihr Leben durchgeführt.

In den ersten Jahrhunderten nach Christus war die Heiligsprechung viel einfacher. Die örtliche Gemeinschaft sprach die heldenhaften Christen heilig und der verantwortliche Bischof verkündete, dass der Heilige als Vorbild geehrt und um seine Vermittlung bei Gott gebeten werden darf. Ab dem zweiten Jahrtausend wurde die Heiligsprechung immer gründlicher vorbereitet. Gerade im Jahre 1234 hatte der Papst das Recht zur Heiligsprechung den Bischöfen abgesprochen.

Die Heiligsprechung Elisabeths geschah also nach gründlicher Untersuchung. Die entstandenen amtlichen Akten sind die authentischsten Quellen über ihr Leben. Der Initiator von Elisabeths Heiligsprechung war *Konrad von Marburg*, Priester des Grafen von Thüringen, Beichtvater Elisabeths, gleichzeitig auch Inquisitor des Papstes. Im Jahre 1232 richtete er einen Brief an den Papst. Dazu fügte er den Lebenslauf von Elisabeth und die Zeugenaussagen über die Wunder nach ihrem Tode bei. Danach wurden noch etliche Zeugen zwischen 1232–35 befragt. Über Elisabeths Leben äußerten sich am glaubhaftesten die zwei Zofen Guda und Isentrud, die auf der Wartburg von ihrer Kindheit bis zu ihrem Wegzug mit ihr zusammen waren. Über die letzten zwei Jahre, 1233–34 gaben ihre Spital-Gehilfinnen Irmegard und Elisabeth den glaubhaftesten Bericht ab.

Unmittelbar nach der Heiligsprechung, 1236–37, schrieb der Zisterzienserpater *Caesarius de Heisterbach* den ersten Lebenslauf der heiligen Elisabeth mit Hilfe der oben erwähnten Quellen. Zur gleichen Zeit entstand ein Lebenslauf durch einen anonymen Pater nach seiner Wallfahrt nach Marburg. Er lebte im Zisterzienserkloster Zwettl in Niederösterreich.

An die kirchlichen Quellen knüpften sich die Chroniken von Thüringen, vor allem die *Chronik von Reinhardsbrunn*, dazu der Lebenslauf ihres Gatten, Ludwig IV. Dieser wurde unmittelbar nach seinem Tode vom Priester des Hofes, Berthold geschrieben.

Mit Hilfe all dieser Quellen schrieb 1261–66 *Jacopo da Voragine*, Dominikanerpater, den Lebenslauf der heiligen Elisabeth in *Legenda Aurea* nieder. Im 13. Jahrhundert verbreitete sich die *Legenda Aurea* in ganz Europa. Sie wurde eine tägliche Lektüre der Mönche, die vor allem für ihre Predigten daraus schöpften. Das Leben der Heiligen wurde auf diese Weise Gemeingut. Die charakteristischen Motive der Lebensläufe wurden vom Volk weitergewoben, ausgemalt, besungen und in Verse gesetzt, um sie besser befolgen und sich eigen machen zu können.

Die ursprüngliche Bedeutung des Wortes 'Legende' heißt: Es ist zu Lesen! In diesem Sinne wurden die Lebensläufe der Heiligen durch Jahrhunderte hindurch kopiert. Nur

der neuzeitliche "aufgeklärte" Mensch meinte, dass er eine wissenschaftliche Entdeckung mache, als er darauf hinwies, dass der Text der Legenden nicht wörtlich zu nehmen sei, sondern das Wesentliche und die tiefere Wahrheit der Geschehnisse entspricht. Das Ziel der Legenden war nie Geschichtsschreibung. Sie wollten eine Charakterbeschreibung geben, zeigten die Gedankenwelt der Heiligen, um dadurch die Menschen zu erziehen und anzuspornen für ein besseres, höheres Leben. Das Mittelalter hatte den Aufruf Christi ernst genommen: "Heilig sollt ihr sein, weil ich heilig bin!" (1 Petrus 1,16) Und man wusste, dass der einzige Weg dazu die Befolgung des Hauptgebotes im Neuen Testament ist: "Du sollst den Herrn, deinen Gott lieben aus ganzem Herzen, deiner ganzen Seele und deinem ganzen Denken. Du sollst deinen Nächsten lieben, wie dich selbst." (Matthäus 22, 37–39)

Elisabeth, die ungarische Königstochter wurde im Jahre 1207 geboren, vermutlich in der Burg Sárospatak im nordöstlichen Teil von Ungarn, in der Nähe der Weinberge von Tokaj, am Ufer des Flusses Bodrog. Ihr Vater, Andreas II. war ungarischer König (1205–35), dessen Reich das ganze Karpatenbecken beinhaltete, außerdem Slawonien, Dalmatien, Kroatien und Serbien, dazu östlich von den Karpaten die Gebiete Halitsch und Lodomerien. Er eroberte auch Moldawien und das Gebiet der Kunen, weiter die Tiefebene von Havas und die Banschaft von Szörény. Er wollte die Krone von Byzanz gewinnen, denn er fühlte sich durch seine Eltern dazu berechtigt. Sein Vater Béla III. wuchs als Thronfolger im Byzantinischen kaiserlichen Hofe auf. Dort heiratete er Anna Chatillon, die Schwester der Kaiserin. Im Jahre 1217–18 führte Elisabeths Vater Andreas II. einen Kreuzzug ins heilige Land.

Die Mutter Elisabeths hieß Gertrud von Andechs-Meran. Sie war die erste Frau von Andreas II. und eine ehrgeizige Herzogin aus Bayern, die nur die Vorteile ihrer Familie vor Augen hatte. Sie und ihre sieben Geschwister ließen ihre Stimmen durch die dynastischen und kirchlichen Beziehungen in ganz Europa ertönen.

Gertruds ältere Schwester Agnes wurde die Frau des französischen Königs Philipp-August. Eine andere Schwester, Hedwig regierte als Herzogin von Schlesien. Sie war ein großes Vorbild für Elisabeth in der Regierung, im Familienleben und in der karitativen Tätigkeit. Sie wurde 1267 heilig gesprochen. Mathilde war Ordensschwester im Benediktinerkloster zu Kitzingen. Elisabeth ging zu ihr, als sie die Wartburg verließ. Onkel von Elisabeth, *Eckbert war Bischof vom Bamberg*, der 1207–11 auf dem ungarischen Königshof politisches Asylrecht genoss. Nennen wir von den Geschwistern noch Berthold, der ebenfalls Priester war und mit Gertruds Hilfe von 1206 an Erzbischof von Kalocsa wurde, danach 1208–51 Patriarch von Aquileia.

Elisabeth war das dritte Kind von Gertrud und Andreas. Die mütterliche Verwandtschaft wählte ihr als zukünftigen Ehemann den Sohn des Grafen von Thüringen aus, der mit dem Kaiser Friedrich II. von Hohenstaufen verwandt war. Die deutschfreundliche Politik von Andreas II. hielt die Festigung der Beziehungen zum deutschen Kaiser für wichtig, denn das bedeutete Rückendeckung für seine östliche Politik. Der prunkvolle Hof des Grafen von Thüringen war ein Zentrum des deutschen geistigen Lebens. Die berühmten Troubadour-Dichter des Zeitalters, wie *Walter von der Vogelweide*, *Heinrich von Veldeke*, *Wolfram von Eschenbach* verherrlichten den Grafen Hermann.

Die feierliche Verlobung, wie es erzählt wird, fand in der noch heute stehenden innerstädtischen Pfarrkirche in Pest statt. Danach begab sich die 4-jährige Elisabeth unter prächtiger ungarischer Begleitung – dreizehn Hofdamen und zwei Priester – auf die Reise zur Wartburg. Eine reiche königliche Ausstattung wurde mitgeführt. An der westlichen Grenze Ungarns, in der Festung von Pressburg (Bratislava), wurde Elisabeth der thüringischen Gesandtschaft übergeben. Berthold, der Kaplan des Grafen, als Augenzeuge der Feier, schildert authentisch die drei Tage lang dauernden festlichen Spiele und Tänze in Pressburg. Die gräflichen Begleiter wurden reichlich beschenkt.

Hermann I. empfing mit ähnlich großer Feierlichkeit die ungarische Königstochter in Eisenach, am Georgentor im Hellgrefenhof. Wie es in der Chronik steht, hatte Klingsor, der ungarische Sterndeuter, hier die Geburt Elisabeths vorausgesagt, die großen Segen für die ganze Welt, vor allem für Thüringen bringen sollte.

Die Mitgift Elisabeths wurde auf 13 Wagen auf die Wartburg gebracht. Der Zeitgenosse Theoderik von Apolda, ein Dominikanerpater in Erfurt, schrieb mit großer Begeisterung über unzählige, goldene und silberne Gefäße, von der Schönheit des Schmuckes, der Kronen, Diademe, Ringe, Gehänge, Gürtel und Schnallen. Er hob die aus reinem Silber verfertigte Badewanne hervor und die mit Gold durchwobenen Seidenstoffe und Stickereien. "Wer könnte den Wert des mit königlichem Purpur überzogenen Bettes schätzen, das sie zwischen unzähligen, anderen teuren Gegenständen, die niemand aufzählen könnte, zum Gebrauch schickten."

Darüber hinaus machten noch 1000 silberne Mark Elisabeths Mitgift aus.

Aus Elisabeths Kindheit auf der Wartburg heben ihre Spielgefährtinnen ihre Frömmigkeit hervor. Öfters dachte sie an Gott, auch während des Spielens, freute sich, wenn sie anderen Freude bereiten konnte und eine besondere Liebe trug sie gegenüber Armen und Bettlern in sich.

Am 18. September 1213 haben unzufriedene ungarische Adelige die ungarische Königin, Elisabeths Mutter, ermordet. Diese Nachricht hat Wartburg schnell erreicht. Dies war der erste große Schicksalsschlag in Elisabeths Leben. Eine Legende erzählt, die siebenjährige Elisabeth sah ihre Mutter in ihrem Traum. Sie bat ihre Tochter für sie zu beten. Elisabeth betete weinend. In einem anderen Traum bedankte sich die Mutter für Elisabeths Hilfestellung.

Im Jahre 1216 starb der junge Hermann, Elisabeths Bräutigam. Die Zukunft der neunjährigen Elisabeth wurde ungewiss. Hermanns Mutter, Gräfin Sophie, entschied schließlich, sie solle weiterhin auf der Wartburg bleiben. Von da an war *Ludwig*, der jüngere Sohn der Familie ihr einziger Trost und der beste Spielgefährte.

Im Jahre 1221 wurde die prunkvolle Hochzeit mit Ludwig abgehalten. Elisabeth war erst 14-jährig. Ludwig war seit dem Tode seines Vaters Landgraf von Thüringen. Er war ein begabter Herrscher, ein sehr guter Mäzen, und liebte seine Gattin aufrichtig. In der Wohltätigkeit war er ihr bereitwilliger Helfer.

Im März 1222 kam ihr erstes Kind, Hermann, auf die Welt. Auf Einladung von Andreas II. begab sich das glückliche Ehepaar am 9. September auf eine verspätete Hochzeitsreise nach Ungarn. Sie legten den Weg zu Pferde zurück, in Begleitung von Rittern, Soldaten und Dienern. Der König empfing sie mit großer Feierlichkeit. Elisabeth lernte erst jetzt ihre Heimat und die Familie kennen. Ihr Bruder, der 16-jährige Herzog Béla regierte schon als König über einen Teil des Landes.

Im Jahre 1224 gebar Elisabeth ihr zweites Kind, Sophie, die spätere Herzogin von Brabant. Sophie unternahm Vieles, für die Verbreitung der Verehrung ihrer Mutter.

Im Jahre 1224 erschienen die Franziskaner in *Eisenach* und gründeten mit Elisabeths Hilfe ein Kloster. Die Nachfolger des heiligen Franziskus fassten im Jahr 1221 Fuß auf deutschem Boden. Elisabeth lernte im Jahre 1223 Bruder *Rodeger* kennen, der Kloostervorsteher in Halberstadt war. Ihn wählte sie als seelischen Ratgeber. Von ihm hörte sie zuerst vom heiligen Franziskus; auch in ihm brannte der selbe Wunsch, wie in ihr: Leben nach der Lehre Christi. Der Papst anerkannte im Jahre 1223 die Regeln des Ordens von Franziskus von Assisi, die ein Leben nach dem Evangelium bedeuteten, die vollständige Armut. "Willst du vollkommen sein – hörte Franziskus eine Stimme –, so geh hin, verkauf, was du hast, und gib es den Armen." (Matthäus 19,21)

1225–27, drei Jahre lang war Ludwig in Italien, im Dienste des Kaisers Friedrich II. In dieser Zeit hatte Elisabeth nach dem Willen ihres Mannes die Führung seines Reiches übernommen. Im Jahre 1226 wütete eine große Seuche und Hungersnot in Thüringen. Elisabeth ließ Getreide verteilen, Brot backen und am Fuße des Burghügels

ein Krankenhaus bauen. 900 Arme versorgte sie täglich mit Speise. Sie pflegte die Kranken und kümmerte sich besonders um werdende Mütter. Mit ihrem Gesinde zusammen spann und wob sie, nähte für die völlig mittellosen Kranken Leintücher. Als die Vorräte ausgingen, verkaufte sie ihren Schmuck, um den Hungrigen Lebensmittel zu kaufen. Die Verwandten ihres Gatten waren entrüstet über diese Taten. Sie beklagten sich beim heimkehrenden Gatten. Ludwig aber hieß alle Maßnahmen seiner Gemahlin gut.

Ihr Glück wurde bald wieder durch einen neuen Abschied getrübt. Auf Ruf des Kaisers musste Ludwig in einen Kreuzzug ziehen. Elisabeth erwartete ihr drittes Kind. Der Abschied fiel schwer. Am 24. Juni begleitete sie ihren Gatten zu Pferde einen ganzen Tag lang. Ludwig überquerte mit seinem Heer den Brennerpass, zog durch die Lombardei und kam am Ufer der Adria bis Brindisi. Da brach eine Seuche aus. Ludwig wurde krank, trotzdem bestieg er das Schiff; doch in Otranto musste er anlegen. Dort starb er am 11. September 1227, im Alter von 27 Jahren. Erst im nächsten Jahr brachte man seinen Leichnam nach Hause. Gemäß seinem letzten Willen wurde er in dem Benediktinerkloster Reinhardsbrunn beigesetzt.

Nach Ludwigs Tod war Elisabeth vollständig gebrochen. Zwei Wochen darauf gebar sie ihr drittes Kind, Gertrud. Von ihrem zweiten Lebensjahr an ließ Elisabeth Gertrud im Prämonstratenserkloster zu Altenberg an der Lahn erziehen, wie sie das noch mit Ludwig beschlossen hatte. Mit 14 Jahren trat Gertrud in den Orden ein. 49 Jahre lang war sie Vorsteherin des Klosters. Die Kirche sprach sie selig.

Nach dem Tode ihres Mannes widmete Elisabeth ihr Leben mit ganzem Herzen Gott. Große Hilfe war dabei ihr Beichtvater *Konrad von Marburg*. Ludwig hatte den gelehrten Konrad im Jahre 1220 an den Hof gerufen, damit er ihm in kirchlichen Angelegenheiten mit Rat und Tat beistehe. Der Papst gab ihm den Auftrag im Jahre 1215, dann im Jahr 1220, die Kreuzzüge zu verkünden. Im Jahre 1227 ernannte er ihn als Visitator des deutschen Priestertums und der Orden und bevollmächtigte ihn zur Predigt gegen die Ketzer. Von 1231 an erweiterte sich seine Befugnis: er wurde Inquisitor. Zwei Jahre später wurde er ermordet. Von 1226 an war er der geistliche Führer von Ludwig und Elisabeth. Er nahm seine Aufgabe ernst. Vor allem nach dem Tode Ludwigs bemühte er sich, Elisabeth dabei zu helfen, die höchsten Stufen des christlichen Lebens zu erreichen. Als Ludwig in den Kreuzzug zog, beauftragte er Konrad mit der Administration der kirchlichen Steuern seines Reiches. Nach Ludwigs Tod bekam er vom Papst den Auftrag, Elisabeths materielle Angelegenheiten zu erledigen. Ihre Schwäger hatten ihr jedes Recht entzogen, ihr Vermögen zu verwalten. Elisabeth wollte all ihrem Vermögen entsagen, damit sie als Nachfolgerin des heiligen Franziskus ganz arm in der Welt leben und ihr Leben dem Gebet und der Nächstenliebe widmen könne. Konrad erlaubte Elisabeth nicht ihre Witwenrente zu entsagen. Er hütete sie vor Übertreibungen sowohl bei der Unterstützung der Armen als auch in der Askese.

Im Herbst 1227 verließ Elisabeth mit ihren Kindern die Wartburg. Heute ist es erwiesen, dass sie freiwillig ging. "Sie wollte nicht mit der Verachtung der Armen leben, die sie auf dem Hof oft erlebt hatte" bekannte Irmegard, Elisabeths Dienerin und Helferin an der Vernehmung der Heiligsprechung. Die andere Dienerin Isentrud erklärte gleichzeitig Folgendes: "Nach dem Tode ihres Gatten vertrieben sie ihre Vasallen – ihre Schwäger – aus der Burg und brachten sie um ihre Witwenerbschaft". Die späteren Legenden, die Szenen der dramatischen Vertreibung von der Wartburg, fundierten auf dieser Aussage. Die zwei Bekenntnisse sind einander nicht entgegengesetzt. Beide sagen die Wahrheit. Die zwei Schwäger, beunruhigt darüber, dass Elisabeth das Vermögen des Reiches weiter verschwende, brachten sie um ihre frühere Selbständigkeit. Und damit, wenn auch nicht tatkräftig, vertrieben sie sie vom Hofe, denn die einzige von ihr gehaltene Lebensweise wurde so unmöglich gemacht.

Im Winter 1227–28 fand Elisabeth in dem Stall eines Wirtes in Eisenach Unterschlupf. Das tägliche Brot verdiente sie mit Arbeit, vor allem mit Spinnen. Sogar solche Leute, denen sie früher geholfen hatte, misshandelten sie jetzt. Eine Legende erzählt, dass sie einmal ins schmutzige Wasser des Baches gestoßen wurde. All das kann man glauben, wenn man die Angst der Menschen vor der immer gegenwärtigen Macht kennt.

Im April 1228 rief sie Tante Mathilde, die Äbtissin in Kitzingen zu sich. Von da aus besuchte sie auch Andechs, den Geburtsort ihrer Mutter. Vor dem Andechser Altar, legte sie das Gelübde ab, nicht wieder zu heiraten. Danach ließ ihr Onkel Eckbert, der Bischof von Bamberg, der ähnlich ehrgeizig war wie Elisabeths Mutter, sie zu sich rufen. Er eröffnete ihr, Kaiser Friedrich II. möchte sie heiraten. Elisabeth wies lächelnd dieses Angebot zurück. Die Legende erzählt hier, dass Elisabeth die Madonna, die Patrona Hungariæ erschienen sei, und sie mit der ständigen Freude der Gegenwart Christi überschüttet habe. Die barocke Kunst stellt diese Szene öfters dar. Das soll beweisen, dass Gott ihr außerordentlich half, damit sie ihn noch mehr lieben könne. Es ist auch verständlich, dass ihr in Bamberg die Patrona Hungariæ erschienen sein soll, weil man hier dem heiligen Stephan, dem ungarischen König, besondere Ehre erwies. Bischof Eckbert, verdankte die Rettung seines Lebens dem ungarischen König Andreas II. Aus Dankbarkeit hatte er im Dom von St. Stephan ein Standbild – den berühmten Reiter zu Bamberg – aufstellen lassen. Beinahe seit 800 Jahren wird in Bamberg der heilige König Stephan am 20. August gefeiert, so wie in Ungarn, und nicht am 2. September, wie sonst.

Elisabeth war noch in Bamberg, als im Mai 1228 die heimkehrenden Ritter aus dem Kreuzzug mit der Asche ihres Führers Ludwig IV. ankamen. Im Dom nahm sie letzten Abschied von ihrem geliebten Gatten. Der Kaplan Berthold notierte ihr Gebet, das sie laut schluchzend sprach: “Mein Herr, ich danke Dir, dass Du den Wunsch Deiner armen Dienerin erfüllt hast und dass Du mich in meiner tiefen Trauer damit tröstest, dass es mir noch möglich war, die irdlichen Überreste meines lieben Mannes zu sehen. Wahrlich, aus ganzem Herzen habe ich ihn geliebt, mehr als irgendjemanden auf der Welt. Aber ich beklage mich nicht, dass er sich Dir opferte, indem er nach Deinem Willen dem Heiligen Land helfen wollte... Ihn und mich empfehle ich Deinem göttlichen Willen.”

Nach der Trauerfeier zog Ritter von Vargila aus dem Heer die zwei jüngeren Brüder Ludwigs zur Verantwortung, weil sie Elisabeth so schlecht behandelt hätten. Die Brüder entschuldigten sich und versprachen, dass Elisabeth auf die Wartburg zurückkehren könne und dass ihr die Einkünfte von ihren Gütern frei zur Verfügung stünden. Elisabeth kehrte in die Burg zurück und kümmerte sich um ihre Kinder. Ihr Sohn Hermann, der Erbe der thüringischen Grafschaft, kam zuerst nach Creuzburg, später an den französischen Hof. Sophie kam zum Herzog von Brabant und Gertrud ins Prämonstratenserkloster zu Altenberg.

Elisabeth wählte sich eines ihrer Güter in *Marburg* als Aufenthaltsort aus. Unterwegs, in der Franziskanerkirche in Eisenach, verzichtete sie auf ihren Willen und auf alle weltlichen Neigungen und zog sich das Filzkleid des 3. Ordens des Franziskus von Assisi über. Noch im Sommer 1228 begann sie in Marburg mit dem Bau des Krankenhauses für die Armen und im Winter konnte es eröffnet werden. Das Krankenhaus und die Kapelle ließ sie dem vor 2 Jahren verstorbenen und gerade heilig gesprochenen Franziskus von Assisi weihen. Täglich sammelte sie mit ihren zwei Gefährtinnen Isentrud und Guda die Elenden der Umgebung ein, wusch und pflegte sie. Sie kochte und verteilte das Essen. Danach spann sie Wolle, die sie an das Kloster zu Altenberg verkaufte. Dieses Geld verwendete sie für die Kranken.

Ein Zeuge bei der Heiligsprechung erzählte, dass eines Tages Boten von Elisabeths Vater sie in Marburg aufsuchten. Sie wohnte in einer elenden Hütte und sie fanden sie in einem Kleid voller Flecken neben dem Spinnrad. Überrascht sagten sie, sie hätten noch nie eine Königstochter gesehen, die Wolle spinne.

Ihren Gefährtinnen verbot sie, sie mit Herrin anzusprechen und bat sie, sie einfach Elisabeth zu nennen und sie zu duzen.

Auch von der Weite suchten sie Menschen auf und baten sie um ihre Hilfe in seelischer und körperlicher Not. Elisabeth kniete meistens neben ihnen nieder und flehte mit großem Glauben und Vertrauen mit ihnen zusammen Gott an. Nach ihrem Gebet stand öfters der Lahme auf, der Blinde sah und der Leprakranke war geheilt. "Der Herr ist gegenwärtig – sagte sie –, er kann alles tun, Gott liebt uns."

Anfangs November, im Jahre 1231 erkrankte sie. Zwei Wochen später, am Tagesanbruch des 17. Novembers beendete sie mit einem Lächeln im Gesicht ihr weltliches Leben. Sie wurde in einem Franziskanerkleid in der Franziskanerkapelle aufgebahrt und am 19. November in der Spitalkapelle beigesetzt. Viele Menschen pilgerten an ihr Grab und baten um ihre Vermittlung bei Gott. Es ereigneten sich zahlreiche Wunder.

Pater Konrad benachrichtigte sofort den Papst über das Tod Elisabeths. In seiner Antwort beauftragte der Papst Konrad mit den Vorbereitungen der Heiligsprechung. Konrad gründete ein Komitee, hörte Zeugen an und schrieb den ersten Lebenslauf von Elisabeth. Nach dem Tode Konrads, im Jahre 1233, bemühte sich der Schwager Elisabeths, als ein Mitglied des Deutschen Ritterordens, um die Heiligsprechung. Schließlich am Pfingsten, dem 26. Mai 1235, wurde Elisabeth in der Dominikanerkirche zu Perugia feierlich durch Papst Gregor IX. in die Reihe der Heiligen aufgenommen. Der Papst gab gleichzeitig die Urkunde *Gloriosus in majestate (verherrlicht im Himmel)* heraus.

Am 1. Mai 1236 wurden die weltlichen Überreste Elisabeths in der Franziskanerkirche in *Marburg* auf den Altar erhoben. Diese Kirche erbaute man noch im Jahre 1232 an Stelle der kleinen Spitalkapelle. Den Sarg trug Kaiser Friedrich II. im Busskleid und barfuß mit den Erzbischöfen zusammen auf seiner Schulter. Als der Sarg auf dem Altar stand, nahm der Kaiser seine Krone vom Haupt, krönte damit Elisabeth und sagte: "Da ich dich auf der Erde nicht zur Kaiserin krönen konnte, nimm diese Krone als Zeichen meiner Verehrung, denn im Reiche Gottes bist du schon eine Königin."

Zugegen waren Elisabeths Kinder, ihre Schwäger, mehrere Erzbischöfe und Bischöfe, zahlreiche deutsche und ungarische Adelige, Ritter und Arme. Nach den damaligen Aufzeichnungen nahmen zweihundert Tausend Menschen an der feierlichen Zeremonie teil.

Die Verehrung und die Darstellungen der heiligen Elisabeth

Die feierliche Erhebung Elisabeths im Jahre 1236 auf den Altar (*translatio*) und die dabei erschienene Prominenz, sowie die anwesende große Volksmenge zeigte an, dass Elisabeth auch aus der Reihe der Heiligen herausragt. Der Grund ihrer großen Volkstümlichkeit damals und auch heute ist – wie es in einem uralten ungarischen Lied heißt – "heldenhafte Liebe strömt aus der heiligen Elisabeth". Neben dem heiligen Franziskus von Assisi ist sie das große Licht, der wärmende Strahl der Menschheit. *Das Rosenwunder* ist ein Symbol ihrer wohlthätigen Liebe, ihrer stillen Einfachheit geworden; die Rose, die durch Liebe aus Brot entstand. Das Brot bedeutet die lebensrettende Güte, die Rose ist ein Symbol der Schönheit und des höheren Lebensstandes. Das Rosenwunder weist auf Elisabeths großen Glauben und auf ihr Gottvertrauen hin.

Das Rosenwunder wird im 13. Jahrhundert in der Schrift eines florentinischen Franziskaners zum ersten Mal erwähnt. Die italienischen Kunstmaler des 13–14. Jahrhunderts stellen Elisabeth mit der Rose im Schoß dar (Giotto, Bernardo Daddi, Simone Martini, Benozzo Gozzoli etc.).

Die mittelalterlichen deutschen Lebensbeschreibungen erwähnen das Rosenwunder nicht und stellen es auch nicht dar. Erst vom 19. Jahrhundert an verwenden sie es, vor allem die Nazarener-Maler *Friedrich Overbeck* und *Joseph Führich*: damit möchten sie Elisabeth nach Vorbild der italienischen Beispiele volkstümlich machen. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wird das Symbol der Rose ein beliebtes Thema der deutschen Literatur. Erwähnen wir nur L. Plönnies: *Die heilige Elisabeth* (1870), ein Epos, bestehend aus 34 Liedern. A. Freydorf: *Die Rosen der heiligen Elisabeth* (1886), ein Spiel in 3 Szenen. B. Henzen, ein Dramatiker aus Leipzig: *Die heilige Elisabeth* (1891), ein Schauspiel, dessen Vorspiel das Rosenwunder darstellt, oder das Drama von A. Trabert in 5 Szenen (1892). In der deutschen Literatur geschieht das Rosenwunder auf der Wartburg, in Verbindung mit Ludwig, den seine Mutter oder die Höflinge misstrauisch zu machen versuchten.

Heute umgeben Rosen, als das charakteristische Attribut von Elisabeth, die prachtvollen Parkanlagen der Wartburg, sowie die Elisabethenkirche in Marburg.

Das Rosenwunder ist ein wichtiger Bestandteil des hl. Elisabeth Lebensläufe aus Ungarn. Ein in Ungarn geschriebener Lebenslauf der heiligen Elisabeth stammt wegen der Verwüstungen unserer Bibliotheken durch die Türken erst vom Ende des 15. Jahrhunderts. Eine lateinische Sammlung von Predigten des Franziskaners Pelbárt von Temesvár (1430–1504) *Pomerium sermonum (Obstgarten, 1499)* enthält den ersten Lebenslauf der heiligen Elisabeth. Er erwähnt das Rosenwunder vermutlich nach Überlieferungen ungarischer Grundlagen. Elisabeth lebte als Kleinkind noch in Ungarn und das Rosenwunder bezieht sich auf ihren Vater. Aufgeschrieben in Alt-Ungarisch ist das im sogenannten Érdy Kodex (1524–27) so erhalten: *„Es geschah eines Tages, als es sehr kalt war und es niemand sah, da trug Elisabeth kleine Brotreste für die Armen vor das Tor der Burg. Und siehe da, ihr Vater stand vor ihr. Sehr neugierig, wohin sie eile, fragte er: »Mein Kind Elisabeth, wohin gehst du, was nimmst du mit?« Die Tochter des edlen Königs war sehr scheu. Sie erschrak und in ihrer Angst konnte sie nur antworten: »Ich nehme Rosen mit.« Ihr Vater, als kluger Mann, wusste, dass um diese Zeit keine Rosen blühten. Er rief sie zu sich und sah ihren Schoß voll schöner Rosen... Oh völlige Unschuld, oh, du unsterbliche Gnade der Jungfrau, siehe, der segnende himmlische Vater ließ die Worte seiner geliebten Dienerin nicht im falschen Licht, sondern die göttliche Gnade wirkte auf sie herab.“*

Auch ein altes ungarisches Lied besingt dieses Wunder:

*Eines Tages im Winter
nahm sie Almosen mit für die Armen
als da ihr Vater schimpfte,
wurden auf ihr Wort aus Brötchen frische Rosen.*

Die Verehrung der heiligen Elisabeth verbreitete sich noch im 13. Jahrhundert in ganz Europa. Nacheinander entstanden die Sankt Elisabeth-Krankenhäuser, -Kirchen und -Klöster.

Die erste und bedeutendste Elisabethen Kirche in *Marburg* ließ der Deutsche Ritterorden 1235–83 erbauen. Der Ritterorden übernahm nach 1231 das Krankenhaus der heiligen Elisabeth und bemühte sich um die Heiligsprechung. Der Orden wählte neben der Madonna auch Elisabeth zu Schutzpatronin. Die neue dreischiffige gotische Kirche wurde der Jungfrau und der heiligen Elisabeth geweiht. 1249 verlegte man Elisabeths Grab in das Chor des nördlichen Querschiffes. Für ihre Reliquien ließen die Ordensleute 1235–49 einen aus Gold geschmiedeten, mit Edelsteinen geschmückten Schrein anfertigen. In diesen 187 cm langen, 63 cm breiten und 135 cm hohen, kirchenförmigen Schrein mit Satteldach legten sie eine mit Eichenholz überzogene Bleikiste. Diese enthielt Elisabeths Unterschenkelknochen. Für den Schädel spendete Kaiser

Friedrich II. einen verzierten Reliquienbehälter. Den um 1000 entstandenen Achatkelch, aus der Zeit Ottos, ließ der Kaiser um 1230 mit einer gold-silbernen Hülle umgeben. Da hinein kamen die Überreste der Schädelknochen von Elisabeth. Der Kaiser legte im Jahre 1236 persönlich seine mit Edelsteinen geschmückte Goldkrone darauf. Die zwei prachtvollen Reliquienbehälter standen bis 1539 in der Elisabeth Kirche in Marburg. Da ließ der protestantisch gewordene Landgraf Philipp die Behälter aufbrechen und gab diese leer dem Deutschen Ritterorden zurück. Im 16. Jahrhundert nahmen schwedische Soldaten den Behälter für den Schädel nach Stockholm mit. Noch heute ist er dort im Museum für Geschichte aufbewahrt. Der leere Schrein ist bis heute ein wohlbehüteter Schatz der Elisabethenkirche in Marburg. Auf beiden Längsseiten des Schreins sehen wir den Majestas Domini: Christus erscheint auf dem Kreuz zwischen je sechs Aposteln, hinweisend auf den jüngsten Tag, auf Gottes Liebe, auf die Erlösung. Darüber auf beiden Seiten des Satteldaches stellen je 4 Reliefs Elisabeths Leben dar. Von den acht Szenen zeigen sechs ihre Nächstenliebe, die das ewige Leben des Menschen bestimmt. Nach der heiligen Schrift sagt Jesus am jüngsten Tag denen zu seiner Rechten: "Kommt, ihr Gesegneten meines Vaters! Nehmt in Besitz das Reich, das euch bereitet ist seit Grundlegung der Welt!

Denn ich war hungrig und ihr gabt mir zu essen;
ich war durstig, und ihr gabt mir zu trinken,
ich war fremd und ihr habt mich beherbergt;
ich war nackt und ihr habt mich bekleidet;
ich war krank und ihr habt mich besucht;
ich war im Gefängnis und ihr seid zu mir gekommen...

Wahrlich, ich sage euch, was ihr nicht getan habt einem dieser Geringsten, habt ihr auch mir nicht getan" (Matthäus 25, 34–36, 45).

Auf einer der schmalen Seiten des kirchenförmigen Schreins thront die Jungfrau als Königin des Himmels. Ihre Darstellung ist mit Edelsteinen umrahmt. Auf der anderen Seite steht die heilige Elisabeth bei ihrem Eintritt in den Himmel. Das Stehen ist ein Symbol der Standhaftigkeit (Perseverantia). Es weist auf die Beständigkeit im Glauben und in der Wohltätigkeit hin. Elisabeth steht, als Vermittlerin bei Gott. Sie hält das Buch des Lebens in der Hand, das Evangelium, das ein Leitfaden ihres Daseins war.

Im Heiligtum der St. Elisabethenkirche zu Marburg erscheinen die Bilder auf den farbig glänzenden Fensterscheiben aus dem 13. Jahrhundert in ähnlicher Komposition wie auf dem Schrein. Es sind Wohltätigkeitserweisungen Elisabeths. (Bild 2)

Auf dem in dieser Kirche befindlichen Grabdenkmal, auf der Vorderseite des Steinsarkophags, stellt ein farbiges Relief Elisabeth im Franziskanerkleid und im fürstlichen Mantel dar. Ihre Seele wird, dargestellt als gekröntes Kind, von Engeln in den Himmel getragen. Neben ihrem Kopf steht das Wappen von Ungarn, zu ihren Füßen das von Thüringen. Auf dem unteren Teil des Grabdenkmals haben Bilder von hilfesusuchenden Lahmen, Kranken, Verlassenen und Gefangenen Platz bekommen. (Bild 3)

Auch Karl IV., deutsch-römischer Kaiser aus Luxemburg, suchte im Jahre 1357 mit einem prunkvollen Gefolge das Grab unserer Heiligen auf. Mit dabei waren die ungarische Königinmutter Elisabeth Lokietek und ungarische Prominenz. In feierlicher Prozession trugen der Kaiser und andere Herrscher im verzierten Schrein die Reliquien Elisabeths durch die Stadt. Danach lebte der Kult Elisabeths im ganzen Reich und auch im Königreich Ungarn auf. Es entstanden neue Elisabethen-Krankenhäuser, Kirchen und zahlreiche kunstvolle Darstellungen.

Der St.-Elisabethen-Altar in Dom von *Magdeburg* wurde in der Mitte des 14. Jahrhunderts vom Erzbischof Otto III. – eine Verwandter Elisabeths – errichtet. Auf dem Skulptur-Giebel der Altartafel erscheint Christus am Kreuz zwischen Maria und dem Apostel Johannes. Darunter im Mittelpunkt der stehende Vir dolorum, auf ihren

beiden Seiten begleitet von je einer stehenden Figur der heiligen Elisabeth. Links hält sie ein Kirchenmodell, rechts bekleidet sie einen armen, invaliden Mann.

Den selben Gedanken verkündet das nördliche Tor des Domes von *Kaschau* (Košice) mit seinen prunkvollen Skulpturen vom Ende des 14. Jahrhunderts. Unter der Kreuzigung im Giebel finden wir treppenartig angeordnete Bilder aus dem karitativen Leben der heiligen Elisabeth. Das Programm der Ikonographie ist hier reicher, weil es neben dem jüngsten Gericht im Torgiebel das Leben der heiligen Elisabeth mit den Taten der Barmherzigkeit darstellt, welche für sie der einzige Wert des menschlichen Lebens waren. Dieses Thema ist dasselbe, wie auf dem Reliquienschrein der heiligen Elisabeth in Marburg.

Auf dem mittleren Teilpfeiler des nördlichen Tores in Kaschau wird die heilige Elisabeth von zwei Engeln gekrönt. In ihrer Rechten hält sie ein Buch und ein Gefäß, mit der Linken reicht sie einem Bettler ein Kleid.

Der Maler Johannes Aquila malte die heilige Elisabeth in der Kirche Martjanca an der Mur, um 1390 herum. (Bild 10) Die Franziskanerkirche in *Szombathely* beherbergt auch ein Wandbild der heiligen Elisabeth aus dem 14. Jahrhundert.

Die Verehrung der heiligen Elisabeth verbreitete sich nach der Heiligsprechung schnell in ganz Europa. Papst Gregor IX. befürwortete dies. Den Besuchern des Grabes der heiligen Elisabeth erteilte er einen Ablass. Nach den Franziskanern und dem Deutschen Ritterorden hatten die Zisterzienser und die Dominikaner Elisabeth zu ihren Schutzpatronin erwählt. Der 19. November war in Ungarn bis 1754 ein Feiertag.

Die Franziskaner in *Eisenach* stellten jedes Jahr am Pfingsten die Reliquien der heiligen Elisabeth aus. Die Dominikaner in Eisenach begannen noch im Jahr 1235 mit dem Bau ihrer St.-Elisabeth-Kirche. Die St.-Elisabeth-Kapelle des Domes von Naumburg mit der stehenden Statue der Heiligen entstand um 1240 herum. *Strassburg, Trier, Kassel, Ulm* und noch andere berühmte Städte ließen noch im 13. Jahrhundert eine Kirche zu Ehren der heiligen Elisabeth erbauen.

Das früheste deutsche St.-Elisabeth-Krankenhaus gründete Kaiser Friedrich II. in *Nürnberg*; damit legte er den Grund für die karitative Arbeit des Deutschen Ritterordens. Mit der Unterstützung des Ritterordens sowie der Adeligen und Bürger entstanden vom 13–14. Jahrhundert an mehrere Krankenhäuser und Leprozentren.

In Ungarn weihten die Franziskaner bereits im Jahre 1235 ihre neuerbaute Kirche in *Győr* der heiligen Elisabeth. In *Esztergom* ließ Elisabeths Bruder, König Béla IV. im Stadtteil Hévíz am Fuße des Thomasberges ein Spital und eine Kapelle zu Elisabeths Ehren erbauen; im Jahre 1238 übergab er diese den Kreuzrittern. Der König gründete auch in *Tirnavu* (Trnava) eine St.-Elisabeth-Kirche und ein Kloster. Die Franziskaner weihten hier schon im Jahre 1238 eine Kapelle der hl. Elisabeth.

Von den ungarischen Elisabethenkirchen hebt sich die Pfarrkirche *Kaschau*, die *Ecclesia Santa Elisabeth*, hervor, die neben dem Krankenhaus für Arme schon im Jahre 1238 in Urkunden erwähnt wird. Auch der Stempel der Stadt Kassa aus dem 13. Jahrhundert stellt Elisabeth beim Verteilen von Almosen dar.

Im heutigen Budapest im Dominikaner-Frauenkloster auf der Margarethen-Insel gab es von 1250 an einen St.-Elisabethen-Altar, wo die Königstochter St. Margarethe oft betete. Ebenfalls auf dem Gebiet des heutigen Budapest, am Fuße des Gellértberges, war seit dem 13. Jahrhundert ein St.-Elisabeth-Spital in Betrieb.

Auch *Pressburg, Sárospatak, Kesmark* (Kežmarok), *Neusohl* (Banská Bystrica), *Újbánya, Bartfeld* (Bardejov), *Letschau* (Levoča), *Altsohl* (Zvolen), *Szombathely, Fünfkirchen* (Pécs) und viele andere Städte verehrten die heilige ungarische Königstochter. In Pressburg dichteten die Franziskaner eine Hymne zum Lobe der heiligen Elisabeth.

In *Italien* ist die Verehrung der hl. Elisabeth schon seit dem 13. Jahrhundert sehr lebendig. Darauf weist unter anderem der Lebenslauf Elisabeths, aufbewahrt in Florenz

in der *Bibliotheca Laurenziana*, den die Franziskaner schrieben, sowie eine Predigt über Elisabeth, geschrieben von einem Dominikanerpater aus Brescia. Elisabeths Onkel, der Patriarch Berthold von Aquileia (†1251) gründete eine zusätzliche Stiftung, um ihren Festtag würdig zu feiern. Die noch heute bekannten Fresken in den Kirchen von Aquileia (Bild 4), Brescia, Modena, Gemona, Venedig (Bild 6), Bologna (Bild 13), Florenz, Perugia, Assisi (Bild 5), Orvieto, Neapel und in anderen Städten, zeigen den frühen, auf ganz Italien verbreiteten Kult der hl. Elisabeth.

Die ungarische Königin Maria, die Frau von Karl Anjou II., die von 1271–1332 bis zu ihrem Tode in Neapel lebte, tat hier Vieles für die Verehrung ihrer Tante Elisabeth. Nach dem Tode ihres Mannes trat sie in das Klarissinnenkloster Santa Maria Donna Regina in Neapel ein. Hier im Chor der Klosterkirche ließ sie die Wände mit einem Zyklus von prunkvollen Bildern schmücken. Neben der Leidensgeschichte Christi ließ sie um 1320 herum das Leben Elisabeths ausführlich malen.

In der Unterkirche der Basilika St. Franziskus in Assisi, am Eingangsbogen der St. Martinskapelle, malte *Simone Martini*, auch etwa um 1320 herum, neben St. Klara von Assisi Elisabeth in fürstlicher Bekleidung. (Bild 5) In diesen Jahren stellten die hervorragenden Maler *Giotto*, *Bernardo Daddi*, *Lippo Memmi* und andere die heilige Elisabeth mit Rosen in ihrem Schoß dar. Beim Haupteingang der Kirche Maria degli Angeli in Assisi steht auch Elisabeth unter den wichtigen Franziskaner Heiligen.

In *Frankreich*, im 13. Jahrhundert, zur Zeit von St. Ludwig IX., als der König selbst Mitglied des dritten Ordens der Franziskaner war, wurde der heiligen Elisabeth eine besondere Verehrung zuteil. Ihr Sohn Hermann wurde hier am königlichen Hof in Paris erzogen. In den Chroniken heißt es, dass die Königinmutter Blanka den Knaben gerührt umarmte und ihn respektvoll auf die Stirn küsste, dort wo seine Mutter das getan hatte. St. Ludwig ließ seine Tochter Elisabeth taufen. Rutebeuf, der berühmte französische Dichter des Hofes schrieb für sie das Gedicht *Das Leben der heiligen Elisabeth*, das bedeutend dazu beitrug, dass die ungarische Königstochter eine der volkstümlichsten Heiligen in Frankreich wurde.

Im Gebiet der *Schweiz* lebten Witwe und Tochter des ungarischen Königs Andreas III. und verbreiteten den Kult der heiligen Elisabeth. Auf den prunkvollen Fenstern der Franziskanerkirche in Königsfelden, aus dem 14. Jahrhundert, die die Königin gegründet hatte, bekam die Gestalt der heiligen Elisabeth einen ehrwürdigen Platz. (Bild 7) Die Königstochter, die selige Elisabeth (1292–1336) führte im Dominikanerinnenkloster in Töss ein ähnlich tugendhaftes Leben, wie ihre Tante und Schutzpatronin. Sie brachte den Hausaltar ihres Vaters mit sich, den prachtvollen Diptychon, der mit Emailbildern geschmückt ist. In der Umrahmung dieses Altars befinden sich die Büsten von Heiligen; unter ihnen befindet sich auch die heilige Elisabeth. Dieser Altar ist heute ein wohlbehüteter Schatz des Berner Historischen Museums. (Bild 1)

In *Tschechien* erfolgte die Verbreitung der Verehrung der heiligen Elisabeth durch die selige Agnes (1205–82), die die Tochter von König Ottokar I. und eine Cousine der heiligen Elisabeth war. Auch sie entsagte dem prunkvollen Leben und widmete sich der Fürsorge der Kranken und Armen. Im Jahr 1234 gründete sie ein Klarissinnenkloster in Prag und trat hier auch selber ein. Sie stand in einer engen Beziehung zu St. Klara von Assisi; das beweisen die vier von Klara geschriebenen Briefe an Agnes. Zu Ehren des heiligen Franziskus gründete Agnes in einem Vorort von Prag ein Spital, ein Waisenhaus und ein Asyl.

In *Polen* wurde das Leben der heiligen Elisabeth bekannt durch die heilige Gräfin Hedwig (1174–1243), die mütterlicherseits ihre Tante war. Die durch Hedwig gegründete Elisabethenkirche und das Spital in Wrocław (Breslau/Boroszló), das erste Krankenhaus in Schlesien, wurden Mittelpunkt der Verehrung.

Die Nichte von St. Elisabeth, die heilige Kinga (1224–97), die 40 Jahre lang die Frau des Herzogs von Boleslaw, später polnische KönigsGattin war, hat viel für die

Verbreitung Elisabeths Verehrung getan. Bis zu ihrem 15. Lebensjahr weilte sie am ungarischen Königshof, wo sie wahrscheinlich viel über ihre Tante hörte. Bei Elisabeths Heiligsprechung war Kinga schon elfjährig. Mit ihrem Mann zusammen gründete sie in Polen zahlreiche Klöster, Kirchen und Spitäler. Nach Elisabeths Vorbild pflegte sie mit großer Liebe die Kranken und kümmerte sich um die Verlassenen. Nach dem Tode von Boleslaw I., dem Keuschen, im Jahre 1279 trat sie in das Kloster der Klarissinnen in Osadenz (Stary Sącz) ein und lebte dort bis zu ihrem Tode (1279). Ihr Grab ist ein nationaler Wallfahrtsort geworden.

Auch Koloman, der jüngere Bruder von Elisabeth, der Herzog von Halitsch mit seiner Frau und die selige Salome, die Tochter des polnischen Herrschers Lesek, waren große Verehrer der heiligen Elisabeth. Nach dem Tode ihres Mannes im Jahre 1241 kehrte Salome in ihre Heimat zurück und wurde in Osadenz Klarissin. In Polen werden die heilige Salome und die heilige Elisabeth am 19. November zusammen gefeiert.

Auch in *Spanien* wurde der heiligen Elisabeth schon seit dem 13. Jahrhundert große Ehre zuteil. In der Kathedrale zu Sevilla und im Zisterzienserkloster in Poblet wird sie an ihrem Fest mit feierlicher Liturgie geehrt. Den Kult der heiligen Elisabeth in Spanien halfen auch die Aragonier und die dynastischen Beziehungsfamilien der ungarischen Königsfamilie zu verbreiten. Jolanda (†1251), die jüngere Schwester Elisabeths, wurde die Frau des aragonischen Königs Jakob. Ihre Enkelin bekam den Taufnamen der heiligen Elisabeth. Als Frau des portugiesischen Königs Dionysius führte sie ein Gott geweihtes Leben. (1271–1336). Die Kirche verehrt sie als heilige Elisabeth von Portugal.

Der Stempel des Spitals von Valencia, aus dem Jahre 1263 stellt unsere heilige Elisabeth dar, wie sie den Fuß eines Kranken wäscht.

In den *Niederlanden*, vor allem im Lande Brabant, verbreitete die Tochter Elisabeths, Sophie, die Herzogin von Brabant (1224–81), die Ehre ihrer Mutter. Die Beginen-Gemeinschaften von Flandern wählten öfters die heilige Elisabeth als ihre Schutzpatronin. Beginen sind Frauen in einer Glaubensgemeinschaft, die sich karitativen Aufgaben widmen, meistens im Geiste von heiligen Franziskus. Guda, eine Hofdame der heiligen Elisabeth gründete später auch eine Beginen-Gemeinschaft. In Brügge steht noch heute die St.-Elisabeth-Beginage.

In *England* ist in Winchester die Gründung des St.-Elisabeth-Kollegiums für angehende Priester im Jahre 1301 ein schönes Beispiel der früheren Verehrung Elisabeths.

Im späteren Mittelalter, im *14–15. Jahrhundert*, steigerte sich die Verehrung der heiligen Elisabeth noch. Der Mittelpunkt war weiterhin die St. Elisabethenkirche in Marburg, die damals einer der populärsten Wallfahrtsorte war.

Am Anfang des *15. Jahrhunderts*, um 1420 herum, wurde auf dem Lettner des Chors der Kapelle des Heilig-Geist Spitals in Lübeck auf 32 prunkvollen Tafelbildern das Leben der heiligen Elisabeth aufgemalt. *Jan van Eyck* stellt die Heilige auf seinem um 1435 entstandenen Tafelbild mit drei Kronen dar (New York, Frick Collection), was darauf hinweist, dass Elisabeth in allen drei Zuständen ihres Lebens – als Jungfrau, als verheiratete Frau und als Witwe – die Krone der Heiligkeit gewann.

Die italienischen Darstellungen aus dem 14. Jahrhundert heben die heilige Elisabeth vor allem als Franziskanerin hervor. So sehen wir sie auf dem Poliptychon von *Pietro della Francesca* (Perugia, Bildersammlung), im Franziskanerkleid mit weißem Schleier. Auf einem Altarbild von *Filippo Lippi* (Kassel, Museum) kniet sie vor dem heiligen Franziskus, der ihr die Regeln des dritten Ordens der Franziskaner übergibt. Die heilige Elisabeth ist schon seit 1235 Schutzpatronin dieses Ordens.

Aus den Darstellungen der hl. Elisabeth aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts sticht der mächtige Flügelaltar in der Kaschauer Dom hervor (1474–77). In den Mittelfeldern, auf beiden Seiten der Madonna, stehen die biblische Elisabeth und die heilige Elisabeth von Ungarn. Unsere Heilige hält eine Schale und einen Löffel in der Hand. Ihr

Lebenslauf ist in je sechs Meisterwerken auf den Flügeln des Altars dargestellt. Dieser Altar vertritt würdevoll die Liebe zu Elisabeth in ihrem Geburtsland. (Bilder 15–17 a, b)

Auch in der mittelalterlichen Kirche in Nyíracád stellte der Maler die heilige Elisabeth im Triumphbogen dar.

Um 1480 herum verfertigte man die berühmte Statue der hl. Elisabeth als Königin, in prunkvoller Kleidung, mit glänzender Krone, in der Linken das Modell der Marburger Kirche. (Bild 20)

In diesen Jahren ließ Papst Sixtus IV., ein ehemaliger Franziskaner, ein Antependium, einen verzierten Vorhang für den Altar in der Franziskanerkirche in Assisi herstellen, mit dem Stammbaum der Franziskaner. (Bild 26)

Elisabeth erscheint hier und auf anderen Darstellungen um 1500 herum in spätgotischer und in Renaissance-Kleidung, wie auf Werken von *Jörg Syrlin* (Bild 19) *Lucas van Leyden*, *Tilman Riemenschneider*, *Michael Wolgemut*, *Gerard David*, *Hans Holbein dem Älteren*, *Martin Schaffner* (Bilder 15–27), ferner auf den Glasfenstern von Saint Etienne du Mont in Paris.

Nennenswerte Bilderreihen aus dem 16. Jahrhundert befinden sich in der Kirche des ehemaligen Ritterordens in Frankfurt am Main; diese zeigen in 24 Szenen das Leben der hl. Elisabeth, seiner Schutzpatronin.

Nach der Verbreitung der Reformation verbot man die Verehrung der Heiligen, vor allem im deutschen Gebiet. Elisabeths Sarg wurde aufgebrochen, ihre Gebeine zerstreut und viele Darstellungen wurden vernichtet.

Von den deutschen Darstellungen aus dem Renaissance hebt sich die Gedenktafel (Bild 29) des Landgrafen Philipp Soldan von Hessen heraus. Dieses Relief steht auf der Innenmauer der Spitalkirche, die 1530 vom Landgrafen gegründet wurde.

Am Anfang des 17. Jahrhunderts, im Jahre 1626 gründete in Aachen Apollonia Rademecher den Orden der Krankenpflegerinnen von der hl. Elisabeth, welcher sich schnell in Österreich, Ungarn und Tschechien verbreitete. Joseph II., der andere Orden zum größten Teil auflösen ließ, unterstützte die Elisabeth-Schwestern mit Privilegien und Stiftungen.

Die barocke Kunst stellte die heilige Elisabeth mit Vorliebe bei ihrer Vision der himmlischen Verherrlichung dar. *Rubens* stellt sie im Jahre 1632 auf dem monumentalen *Ildefonso-Altar* mit aller Pracht der Barockkunst in königlich-herzoglicher Bekleidung dar. Auf dem Hauptaltar der Kirche des Deutschen Ordens in Wien stellt *Tobias Pock* um 1664 herum die ungarische Königstochter bei ihrer himmlischen Vision dar. (Bild 34) Von der Dreifaltigkeit bekommt sie die himmlische Krone, nachdem sie der irdischen Krone entsagte; diese auf dem Boden neben der Heiligen liegt.

B. E. Murillo stellt die hl. Elisabeth im Jahre 1672 auf dem Altarbild der Spitalkapelle von Sevilla als Vorbild des karitativen Dienstes und der Krankenpflege dar. (Bild 33)

Die zwei Decken-Fresken von *Franz Anton Maulbertsch* aus dem Spätbarock des 18. Jahrhunderts vergegenwärtigen Elisabeth im Dom von Vác und in der Kapelle des Lyzeums von Eger in der himmlischen Verherrlichung der ungarischen Heiligen. (Bilder 38, 39) Im 18. Jahrhundert wird unsere Heilige ein Symbol der Barmherzigkeit und Liebe, was wir – unter anderem – in Pressburg auf der Decke der Hl. Elisabethkirche auf dem Fresko von *Paul Troger* sehen.

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in der Zeit der Romantik, erneuert sich die Verehrung der heiligen Elisabeth wieder. Im Jahre 1836 erscheint von *Charles Forbes de Tryon, comte de Montalambert* (1810–70) in Paris das Buch *Die Geschichte der ungarischen St. Elisabeth*. Der 26-jährige Graf ist ein vorzüglicher Staatsmann und ein ausgezeichneter Redner und Publizist. Ein paar Jahre vorher, am 19. November 1833, am Elisabethentag war Montalambert zum ersten Mal in Marburg. Die Spuren von Elisabeths Persönlichkeit beeindruckten ihn sehr, obwohl in der Stadt keine Feierlichkeiten abgehalten wurden. Es gelang ihm, einen einzigen Lebenslauf

aufzutreiben, nämlich das Buch von *Wilhelm Justi* (1767–1846), des evangelischen Geistlichen der Elisabethkirche von Marburg. Dieses Buch erschien 1795 in der Epoche der Aufklärung. Er begann ihr Leben zu studieren. Er reiste auch nach Ungarn, wo ihm die Gräfin Apponyi, geb. Sophie Sztáray, eine seiner Verwandten half. Er wünschte keine geschichtliche Arbeit zu schreiben, sondern eine poetische Lebensgeschichte, die mit Gefühl und Glaube geschrieben wurde. Er wollte seine Zeitgenossen aus der Unglauben und der Zynismus aufrütteln. Durch Elisabeth stellte er ein Idealbild für seine Epoche auf, Elisabeth, die “mehr als alle weltlichen Mächte, königliche Macht über die Seelen ausübt.” Er stützte sich auf authentische Quellen, damit es größere Wirkung auf seine Leser ausübe. *Victor Hugo* hat parallel mit seinem Werk *Notre Dame in Paris* die Seele des Mittelalters zum Leben erweckt.

Das Buch von Montalambert hatte großen Erfolg. Schon im Jahre 1837 erschien es in deutscher Übersetzung und im Jahre 1862 auch in ungarischer Sprache. Der Schriftsteller hat großen Wert auf die Illustration seines Buches gelegt. Er beauftragte die berühmtesten Nazarener-Künstler seiner Zeit mit dieser Aufgabe – *F. Overbeck, J. Führich, Foltz* und *Ittenbach* – auch diese Künstler durchdrang ein tiefes Glaubensgefühl.

Nach Montalambert wurde der bedeutendste Lebenslauf auf Französisch vom ungarischen Schriftsteller *Emil Horn* (1858–1937) im Jahre 1902 geschrieben. Dieses Werk wurde mit dem Preis der französischen Akademie ausgezeichnet, auf Ungarisch ist es 1905 in Budapest erschienen und auf Italienisch 1924 in Milano.

In der Romantik finden wir den schönsten musikalischen Ausdruck von Elisabeth als Idealbild in der Oper *Tannhäuser* von *Richard Wagner* (1845). Das einzig wahre weibliche Idealbild ist Elisabeth, wird in diesem bis heute beliebten musikalischen Werk verkündet.

Der ungarische Komponist *Franz Liszt* arbeitete von 1858 ab an seinem *St. Elisabeth Oratorium* in Weimar und Rom. Am 15. August 1865, am Fest der Patrona Hungariæ, war die Uraufführung in Pest. Am 28. August 1867 wurde dieses Oratorium zum 800 jährigen Jubiläum der Burg in Wartburg wieder aufgeführt, wobei Liszt selber dirigierte. “Das Thema ist mir sehr ans Herz gewachsen” – schrieb Liszt.

Die Wartburg glänzte da erneuert im Geiste der Neoromantik und in ihren Räumen versuchte *Moritz von Schwind* durch seinen Bilderserien das Leben der heiligen Elisabeth lebendig zu erhalten.

In *Ungarn* schrieb Bischof *István Majer*, Schriftsteller und Volkserzieher, im Jahre 1841 die erste romantische Biographie der heiligen Elisabeth. Im Jahre 1846 bearbeitete *János Garay* in seinem Gedicht “Heilige Elisabeth” die Rosenlegende.

Auf den Besuch des kaiserlichen Paares im Jahre 1857 erschien von *Ferenc Toldy* der Lebenslauf der hl. Elisabeth, illustriert mit Kupferstichen, in Luxusausführung. *Königin Elisabeth*, Franz Josephs Gemahlin, war eine große Verehrerin ihrer Namenspatronin. Bei der Belebung des St. Elisabeth-Kults in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts spielte die Königin eine große Rolle. In der Liebfrauenkirche – alias Krönungs- oder Matthiaskirche – im Burgviertel Buda vergewärtigen die Fenster das Leben der heiligen Elisabeth nach den Vorlagen des berühmten Malers *Károly Lotz*. (Bild 53) In jener Zeit wird in Budapest, im Bezirk *Elisabethstadt*, auf dem *Rosenplatz* die mächtige neogotische Pfarrkirche zu Ehren der hl. Elisabeth erbaut, nach den Plänen von *Imre Steindl* und als Kopie der Marburger Hl. Elisabeth Kirche. Der Hauptaltar, die Glasfenster werden von hl. Elisabeth Darstellungen geschmückt, vor der Kirche steht eine hl. Elisabeth Statue. In den letzten Jahren des 19. Jahrhunderts entsteht zwischen Pest-Innenstadt und Gellértberg die imposante Hängebrücke, in deren Namen *Elisabethbrücke* die Ehrerbietung der Ungarn gegenüber Königin Elisabeth und der hl. Elisabeth sich verknüpft.

Das Hauptwerk von *Sándor Liezen-Mayer* (1835–98), Professor der Kunstakademie in München, stellt die hl. Elisabeth dar, wie sie mit ihrem Mantel den Armen bedeckt. (Bild 54) Dieses Bild ließ die Ungarische Gesellschaft für Bildende Künste für die Galerie des Nationalmuseums malen.

Bischof *Arnold Ipolyi*, einer der ersten Förderer der ungarischen Kunstgeschichte, schrieb im Jahre 1881 eine Studie – zum Teil auf Grund des Buches von Montalambert – mit dem Titel *Bilder der heiligen Elisabeth aus Ungarn*, in dem er chronologisch die wichtigsten Darstellungen von ihr in ganz Europa aufzählt, ergänzt mit den ungarischen Abbildungen. Dieses Werk ist die erste ungarische ikonographische Studie. Arnold Ipolyi hätte gerne die Darstellungen aller ungarischen Heiligen aufgearbeitet, um damit eine ungarische Ikonographie zu erstellen, und die Künstler seiner Zeit auf qualitatives Schaffen anzuspornen.

Im 20. Jahrhundert häuften sich vor allem in Jubiläumsjahren – 1907 und 1957 über die Geburt, in den Jahren 1931 und 1981 über den Tod und in den Jahren 1935 und 1985 über die Heiligsprechung – die geschichtlichen Gedenkfeiern und die künstlerischen Darstellungen. Die verschiedenen dynamisch veränderten Stile des 20. Jahrhunderts, der Jugendstil, der Expressionismus, der Symbolismus, der Konstruktivismus, bereicherten mit neuem Inhalt die Darstellungen der hl. Elisabeth. (Bilder 57–100) Die hervorragenden Elisabeth-Darstellungen der Spätsecession in Ungarn sind die Fresken und Fenster von *Sándor Nagy* in der St.-Elisabeth-Kirche in Pesterzsébet und in der Liebfrauenpfarre (Bild 74) um 1930 herum.

1931 ist in München das berühmt gewordene Werk von Elisabeth Busse-Wilson (1890–1974) auf deutsch erschienen, ein Lebenslauf der heiligen Elisabeth.

Im Jahre 1983 fand in Marburg eine großangelegte hl. Elisabeth-Ausstellung statt aus Anlass der Einweihung der Elisabethkirche vor 700 Jahren. Neben einem wissenschaftlichen Katalog hat die Universität Marburg eine, aus sieben Heften bestehende Studie herausgegeben. Darin haben ausgezeichnete Fachleute das Leben der hl. Elisabeth, sowie ihre Wirkung auf Kunst, auf das gesellschaftliche und soziale Leben nach den neuesten Forschungen beschrieben. Der Erfolg dieser Ausstellung, die große Zahl der Besucher, und nicht zuletzt, in unserem Buch fast die Hälfte der Kunstwerke aus dem 20. Jahrhundert, weisen auf auch heute noch großes Interesse und Verehrung über das Leben der heiligen Elisabeth hin.

In Ungarn ist heute Sárospatak ein Zentrum der Verehrung der hl. Elisabeth geworden. Die Statue aus Bronze von Imre Varga stellt Elisabeth vor der Kirche dar, wie sie gerade von ihrem Pferde steigt. (Bild 99) Sie ist heimgekehrt! Nicht nur – wie im Jahre 1222 – auf einen kurzen Besuch, sondern für immer. Dies ermöglichte das Benediktinerkloster von Admont im Jahre 1987, als es zu Gunsten von Sárospatak auf die Kopfreliquie der hl. Elisabeth verzichtete. Seitdem wird Elisabeth jedes Jahr am Pfingstmontag, dem Jahrestag der Heiligsprechung, in Sárospatak, ihrem Geburtsort, von den einheimischen wie im Ausland lebenden Ungaren gefeiert; die einzige ungarische Heilige, die die ganze Welt nicht nur kennt und verehrt, sondern sie auch eigen nennt. Unser Buch schließt die Keramikstatue von Zsuzsa Pannonhalmi aus Jahre 1997 ab.

Nach diesen einführenden Zeilen sollen die Bilder folgen! Die Auswahl der 100 Fotos von den vielen hundert Darstellungen der hl. Elisabeth seien Beweise der Verehrung aus beinahe 800 Jahren. Die Reproduktionen folgen nach Zeitepochen. Hier sind nicht die Hauptwerke der Kunstgeschichte zusammengestellt – obwohl wir einige auch davon finden – und auch nicht das Material der Museen, sondern vor allem die weniger bekannten Darstellungen in den Kirchen. Mit diesen Szenen möchten wir unsere Kenntnisse über die 800 jährige Verehrung Elisabeths erweitern.

Sant'Elisabetta d'Ungheria costituisce in tutto il mondo, ormai da quasi ottocento anni, l'esempio della carità cristiana ed altruista. Il nostro volume intende illustrare questa devozione universale ed ininterrotta, dal Duecento fino ad oggi, illustrando 100 opere d'arte provenienti da 21 paesi.

Elisabetta fu figlia del Re d'Ungheria *Andrea II* e di sua moglie, *Gertrude di Merano*. A quattro anni venne promessa al figlio del langravio di Turingia e da allora in poi fu educata nel castello di *Wartburg*. A quattordici anni divenne moglie del giovane langravio Luigi e, durante le frequenti assenze del marito si trovò a dover governare da sola la contea. Fu una sovrana decisa, una moglie molto affettuosa nonché madre di tre figli e – cosa straordinaria, non solo all'epoca quant'anche ai giorni nostri – patrona dei poveri e degli afflitti. Restò vedova all'età di vent'anni e, nonostante la richiesta di matrimonio da parte dell'imperatore *Federico II di Hohenstaufen*, lei non accettò: dedicò tutta la sua anima a Gesù. Nel suo esercizio di carità, che era l'essenza della sua vita, venne spesso ostacolata dai cognati, fu così che abbandonò la magnificenza della corte e, grazie alla sua rendita di vedova, fondò un ospedale per i poveri a *Marburg* dedicando la sua vita alla cura dei malati. Morì all'età di ventiquattro anni.

Elisabetta fu considerata santa già durante il corso della sua vita. Quattro anni dopo la sua morte, nel 1235, la Chiesa la beatificò anche ufficialmente, sottoponendo la sua condotta di vita al rigoroso esame del Papa di Roma.

Nei primi secoli dopo Cristo la beatificazione era costituita da procedure più semplici, la comunità locale dichiarava santi i cristiani dall'eroica condotta di vita e, in seguito, il vescovo locale dichiarava possibile considerare queste persone come esempi di vita cui poter chiedere intercessione presso Dio. Dal secondo Millennio, cioè a partire dall'anno Mille, il processo di beatificazione trasformò le sue procedure dando spazio ad un esame più approfondito. Proprio nel 1234, quando era ormai in corso la dimostrazione dell'eroismo di Elisabetta, il Papa tolse ai vescovi il diritto di dichiarare la santità.

La beatificazione di Elisabetta avvenne, quindi, nell'ambito di un processo molto più dettagliato rispetto a quelli avutisi in precedenza. Gli atti legati a questa procedura costituiscono le fonti più autentiche che ci permettono di apprendere maggiori notizie sulla Santa, tra le quali spicca, fra tutte, l'importante lettera rivolta al Papa nel 1232 da parte di *Corrado di Marburg*, inquisitore pontificio, sacerdote del langravio di Turingia e confessore di Elisabetta. In allegato erano presenti anche la biografia di Elisabetta nonché le testimonianze sui miracoli avvenuti dopo la sua morte. Tra il 1232 e il 1235 vennero ascoltati ancora molti testimoni: le testimonianze più autentiche erano quelle delle due dame di corte, *Guda* e *Isentrud*, le quali stettero con lei al castello di *Wartburg* dalla sua infanzia sino al momento in cui lasciò il castello. Sui suoi ultimi anni le informazioni più affidabili provenivano dalle due donne che l'accudevano in ospedale, *Irmegard* ed *Elisabeth*, negli anni 1233–34.

La prima biografia di Elisabetta, risalente agli anni immediatamente successivi alla sua beatificazione, fu stilata nel 1236–37 in base agli scritti sopraccitati del monaco cistercense *Caesarius de Heisterbach*. Nello stesso periodo fu anche preparata, presso il monastero cistercense di *Zwettl*, nell'Austria Inferiore, la stesura di un'altra biografia a cura di un monaco ignoto di ritorno dopo un pellegrinaggio a *Marburg*.

Alle fonti ecclesiastiche s'intrecciano le cronache della Turingia, soprattutto la *Cronaca di Reinhardsbrun* e la *Biografia di Luigi IV*, marito di Elisabetta, che fu redatta subito dopo la sua morte dal sacerdote di corte, *Berthold*.

Partendo da questi elementi il frate domenicano *Jacopo da Voragine* scrisse, tra il 1261 e il 1266, la biografia di Santa Elisabetta che ritroviamo nella sua *Legenda Aurea*. Quest'opera si diffuse in tutta Europa già nel corso del Duecento, costituendo una quotidiana lettura dalla quale i religiosi, tra l'altro, potevano attingere argomenti utili per le proprie prediche: in questo modo la vita dei Santi divenne patrimonio comune. D'altra parte il popolo, par-

tendo dai motivi più caratteristici di queste vite, contribuiva ad integrarli, arricchirli, metterli in versi e musicarli per poter meglio seguire la loro magnificenza.

Il significato originario della parola “*legenda*” sarebbe, letteralmente, cosa da leggere, che *deve essere letta!* È anche questo il motivo per cui, le vite dei Santi, furono copiate e tramandate nei secoli. Solo l’uomo “illuminato” dell’età moderna poteva credere di aver fatto una scoperta scientifica indicando che il testo di queste leggende non dovesse essere inteso alla lettera bensì corrispondesse, solo essenzialmente e basandosi su una verità più profonda, agli eventi avvenuti. Lo scopo della leggenda non fu mai storiografico, essa intendeva tracciare un carattere, presentare il pensiero di un santo al fine di poter educare ed esortare la gente ad una vita migliore, sublime, più vera. Il Medioevo aveva interpretato seriamente l’invito di Cristo: “Siate santi, perché io, il Signore, sono santo” (1 Pt 1,16). Aveva inoltre inteso che, l’unico modo per far ciò, consisteva nell’adempiere il comandamento principale del Signore: “Ama Dio, il tuo Signore, con tutto il cuore, con tutto il tuo spirito ed *ama il tuo prossimo* come te stesso!” (Mt 22, 37–39).

Elisabetta, figlia del re d’Ungheria, nacque nel 1207, probabilmente nel castello di Sárospatak, nella parte nord-est del paese, vicino al monte di Tokaj famoso per i suoi vini, in riva al fiume Bodrog. Suo padre fu Andrea II re d’Ungheria (1205–1236), il regno del quale comprendeva tutto il Bacino dei Carpazi e in più la Slavonia, la Dalmazia, la Croazia e la Serbia, nonché, ad est dei Carpazi, le regioni della Galizia e della Lodomeria. Conquistò inoltre la Moldavia e la Terra dei Cumani nonché il banato del Szörény. Il suo ultimo desiderio fu quello di ottenere la corona imperiale di Bisanzio, un modo concreto per dimostrare rispetto ai suoi genitori. Il padre, Béla III, era infatti stato educato alla corte imperiale come erede al trono e fu alla corte che si sposò con la sorella dell’imperatrice, Anna Chatillon. A Bisanzio si serbava ancora il rispettoso ricordo dell’imperatrice Irene, figlia del re ungherese San Ladislao. Il padre di Elisabetta condusse una crociata in Terrasanta negli anni 1217–18 e, in questa occasione, il figlio erede al trono, Béla, si fidanzò con la figlia dell’imperatore greco di Nikaia e, d’altro canto, sua figlia Maria si fidanzò con lo zar di Bulgaria.

La madre di Elisabetta fu la prima moglie di Andrea II, Gertrude Andechs di Merano, una principessa orgogliosa che si preoccupava solo degli interessi della famiglia. Lei e i suoi sette fratelli, tramite i legami dinastici ed ecclesiastici che occupavano, facevano sì che la loro voce si sentisse in tutta Europa. Agnese fu moglie del re di Francia Filippo Augusto II. Jadviga, principessa della Slesia, fu un grande esempio per Elisabetta nell’arte del governo, nella vita familiare ma anche nell’attività caritativa: fu beatificata nel 1267. Matilde fu monaca nel monastero benedettino di Kitzingen ed Elisabetta, quando dovette lasciare il castello di Wartburg, si rifugiò presso di lei. Eckbert divenne vescovo di Bamberg e, negli anni 1207–1211, ebbe asilo politico alla corte reale d’Ungheria. Anche Berthold fu sacerdote e negli anni 1206–1208, grazie all’aiuto di Gertrude, divenne in Ungheria arcivescovo di Kalocsa finché, negli anni 1208–1251, non fu patriarca di Aquileia.

Elisabetta fu la terzogenita. La parentela materna individuò per lei il figlio del langravio della Turingia, imparentato con l’imperatore Federico II di Hohenstauf. La politica filo-germanica del re Andrea II riteneva importante rafforzare il rapporto con l’imperatore, il che poteva costituire un retroterra sicuro per la sua politica d’oriente. La splendida corte del langravio della Turingia era uno dei centri in cui si svolgeva la vita spirituale tedesca. I grandi poeti trovatori dell’epoca, *Walter von der Vogelweide*, *Heinrich von Veldeke*, *Wolfram von Eschenbach* ed altri inneggiavano al langravio Ermanno.

La solenne cerimonia fu celebrata nel 1211, secondo tradizione nella città di Pest, nella chiesa tuttora visibile della Parrocchia del Centro. In seguito a ciò la piccola Elisabetta, appena di quattro anni, partì con un corteo di cavalieri ungheresi, 13 dame di corte, due sacerdoti e la ricca dote reale, alla volta del castello di Wartburg. Sul confine occidentale

del Regno d'Ungheria, nel castello di Pozsony (oggi Bratislava) essa fu consegnata alla delegazione della Turingia. Berthold, cappellano di corte del langravio Ermanno, descrisse le solenni celebrazioni ed i balli, che proseguirono per tre giorni, con l'autenticità di un testimone oculare. Anche il corteo del langravio ricevette regali di alto valore.

Ad Eisenach, presso la Georgen-Tor nell'Hellgrefenhof, il langravio Ermanno I accolse con gran fasto la principessa ungherese. Alcuni anni prima il vate Klingsor, secondo il cronista, ebbe a predire, proprio nello stesso luogo, la nascita di Elisabetta, che avrebbe portato una grande benedizione su tutto il mondo, specialmente sulla Turingia.

Per trasportare a *Wartburg* la dote di Elisabetta furono necessari 13 carri. *Theoderik di Apolda*, un monaco domenicano suo contemporaneo, narrò con entusiasmo degli innumerevoli piatti d'oro e d'argento, per non parlare della bellezza di gioielli, corone, diademi, anelli, orecchini, cinture e fibbie. Parlò di una vasca in argento, di sete tessute d'oro e di ricami. "Chi potrebbe stimare il valore della reale coperta di velluto, inviata tra gli altri oggetti preziosi di utilità domestica che nessuno sarebbe in grado di elencare."

In aggiunta a tutto ciò la dote di Elisabetta comprendeva 1.000 marchi d'argento.

Gli anni dell'infanzia Elisabetta li trascorse a *Wartburg* e, secondo quanto riferiscono le sue compagne di gioco, era dotata di grande magnanimità. Anche durante i momenti di gioco Dio era sempre tra i suoi pensieri. Era contenta quando poteva suscitare gioia in qualcuno e dimostrava una predilezione per i poveri e i mendicanti.

Il 18 settembre 1213 gli aristocratici ungheresi espressero il loro malcontento uccidendo la regina ungherese, madre di Elisabetta. La notizia giunse subito a *Wartburg*: fu questo il primo duro colpo nella vita di Elisabetta. Secondo la leggenda, la piccola Elisabetta di appena sette anni, vide in sogno la madre insanguinata che le chiedeva di pregare per lei. Elisabetta pregava e piangeva. In un altro sogno la madre l'avrebbe ringraziata dell'aiuto da lei offertole.

Nel 1216 morì il giovane Ermanno, fidanzato di Elisabetta e il futuro della ragazza, che all'epoca aveva appena nove anni, divenne insicuro. La langravina Sofia decise alla fine che Elisabetta sarebbe rimasta con loro. L'unico suo conforto nonché suo compagno di giochi rimase il fratello minore di Ermanno, *Luigi*.

Nel 1221, quando Elisabetta raggiunse l'età di quattordici anni, si celebrarono le nozze solenni. Luigi divenne allora, dopo la morte del padre, langravio della Turingia. Fu un sovrano particolarmente attento che diede sviluppo al mecenatismo ed amava profondamente sua moglie. Appoggiò inoltre con grande disponibilità l'attività caritativa di Elisabetta.

Nel marzo del 1222 nacque il primo figlio della coppia, *Ermanno*. I due furono invitati da re Andrea II e partirono felicemente per l'Ungheria il 29 settembre, effettuando così il viaggio di nozze fino ad allora procrastinato. Viaggiavano a cavallo, accompagnati da cavalieri, soldati e servi; il re riservò loro una calorosa accoglienza. Fu in quest'occasione che Elisabetta ebbe modo di conoscere la sua patria e la sua famiglia. Suo fratello maggiore, il principe Béla, già a sedici anni governava, come un giovane re, una parte del paese.

Nel 1224 nacque Sofia, la seconda figlia di Elisabetta, che sarebbe divenuta principessa di Brabante e si sarebbe impegnata a diffondere sempre più la devozione verso la madre. Nel 1224 arrivarono ad Eisenach i Francescani e, con l'aiuto di Elisabetta, vi fondarono un convento. I seguaci di San Francesco, a partire dal 1221, cominciarono a fondare le loro comunità in terra tedesca. Elisabetta conobbe frate *Rodeger*, Rettore di Halberstadt, e lo scelse come consigliere spirituale. Fu da lui che, per la prima volta, sentì parlare di San Francesco: in lei ardeva il suo stesso desiderio, quello di vivere secondo l'insegnamento di Cristo. Nel 1223 fu approvata dal Papa la Regola dell'Ordine di San Francesco d'Assisi che, professando la vita secondo il Vangelo, elogiava la povertà assoluta. "Se vuoi essere perfetto – udì anche Francesco –, va', vendi ciò che hai e donalo ai poveri...!" (Mt 19,21)

Tra il 1225 e il 1227 Luigi visse in Italia per tre anni, al servizio dell'imperatore Federico II. In questo periodo, per volontà del marito, fu Elisabetta a governare la contea. Nel 1226 un contagio e la carestia devastarono la Turingia, Elisabetta fece distribuire del grano, preparare del pane e costruire un ospedale ai piedi del castello di Wartburg. Diede quotidianamente da mangiare a ben novecento poveri, curò i malati e rivolse particolare attenzione alle madri che stavano per partorire. Filava, tesseva e preparava, assieme alle serve, i panni per i bisognosi. Quando le risorse vennero meno, per dar cibo agli affamati, vendette i propri gioielli. I parenti del marito erano sdegnati dalle decisioni prese da Elisabetta e, al ritorno di Luigi, portarono avanti accuse nei suoi confronti. Nonostante ciò egli approvò i provvedimenti presi dalla moglie in sua assenza.

La loro felicità fu frenata da un nuovo commiato: Luigi, richiamato dall'imperatore, dovette partire per una crociata. Il fatto che Elisabetta aspettasse il terzo figlio rese ancor più doloroso l'addio. Il 24 giugno volle accompagnare il marito cavalcando per una intera giornata. Luigi, a capo del suo esercito, varcò il Passo del Brennero, attraversò la Lombardia e scese lungo l'Adriatico fino a raggiungere Brindisi dove si diffuse un'epidemia. Venne contagiato anche Luigi che, tuttavia, preferì imbarcarsi lo stesso. In seguito fu costretto ad approdare ad Otranto dove, l'11 settembre 1227, morì all'età di 27 anni. Il suo corpo fu portato a casa nell'anno successivo per poi essere seppellito nel monastero benedettino di Reinhardsbrunn da lui fondato.

La morte di Luigi colpì duramente Elisabetta. Due settimane dopo partorì la terza figlia, Gertrude, che fu educata dall'età di due anni nel convento delle suore Premonstratensi ad Altenberg sul Lahn, come avevano già deciso col marito. La piccola Gertrude, appena quattordicenne, entrò nell'ordine e, per 49 anni, fu superiore del convento; fu poi beatificata dalla Chiesa.

Elisabetta poteva ora consacrare la propria vita a Dio con tutto il cuore. Lungo questa via ebbe un forte sostegno dal suo confessore, *Corrado da Marburg*. Corrado era stato chiamato a corte da Luigi nel 1220 in qualità di consigliere in questioni ecclesiali. Il papa gli affidò l'incarico di predicare a favore della crociata nel 1215 e nel 1220. Nel 1227 fu nominato visitatore del clero e dei religiosi tedeschi, senza tralasciare il compito di predicare contro le eresie. Dal 1231 ebbe poi un altro incarico: divenne inquisitore. Due anni dopo fu assassinato. Sacerdote zelante, visse in modo ascetico e, dal 1226, divenne la guida spirituale di Luigi e di Elisabetta. Prese sul serio questo compito ed aiutò Elisabetta – soprattutto dopo la morte del marito – a percorrere la via che porta alla santità della vita. Luigi, partendo per la crociata, affidò a Corrado l'amministrazione dei latifondi ecclesiastici della sua contea. Dopo la morte di Luigi, essendole stato negato dai cognati il diritto di gestire il patrimonio nonché quello di utilizzare i beni lasciatele dal marito, il Papa gli affidò anche l'amministrazione dei beni di Elisabetta. Per poter vivere a questo mondo in gran povertà, quale seguace di San Francesco, Elisabetta voleva rinunciare ad ogni patrimonio dedicando la vita alla preghiera e al ministero della carità. Corrado non le permise di rinunciare al suo patrimonio di vedova, che sarebbe servito per costruire l'ospedale di Marburg e, ancora Corrado, sostenne Elisabetta affinché potesse rifuggire dagli estremismi, tanto nel servizio dei poveri quanto nell'ascesi.

Nell'autunno del 1227 Elisabetta lasciò, assieme ai figli, il castello di Wartburg. Sappiamo ormai che questa non fu una sua decisione. "Non voleva vivere col frutto del maltrattamento e dello sfruttamento dei poveri che fu spesso commesso alla corte principesca" – dichiarò Irmegard, serva e ausiliaria di Elisabetta, nella sua testimonianza deposta in occasione del processo di beatificazione. L'altra serva, Isentrud ebbe a dire: "Dopo la morte del marito Elisabetta fu cacciata dai suoi vassalli (i cognati), che la privarono della sua eredità di vedova". Le leggende più tardive trovavano in questo il fondamento per la scena drammatica della cacciata da Wartburg. Le due testimonianze però non si contraddicono, sono vere entrambe! I due cognati, temendo che Elisabetta potesse scialacquare il patrimonio della contea, le hanno tolto l'autonomia di cui godeva prima.

In tal maniera, pur non cacciandola fisicamente ma rendendole impossibile praticare lo stile di vita che lei riteneva unicamente giusto, fecero in modo che lei lasciasse il castello.

Elisabetta, nell'inverno del 1227–28 trovò alloggio nella stalla di un locandiere di Eisenach. Guadagnava da vivere lavorando, soprattutto con la tessitura. I poveri, da lei accuditi fino a poco tempo prima, cominciarono a trattarla male: le leggende raccontano che uno di loro l'avrebbe addirittura spinta nell'acqua fangosa del torrente. Tutto ciò è credibile se pensiamo alla paura sempre serbata dagli uomini nei confronti del potere.

Nell'aprile del 1228, Matilde, zia di Elisabetta e badessa di Kitzingen, la chiamò a sé. Da qui si recò alla città natale di sua madre, Andechs, dove dinanzi all'altare prese il voto di non sposarsi più. In seguito a ciò fu convocata da suo zio Eckbert, vescovo di Bamberg, nel quale regnava la stessa sete di potere presente nella madre di Elisabetta. Costui le prospettò l'offerta di matrimonio dell'imperatore Federico II, ma essa la rifiutò sorridendo. Non doveva essere facile! La leggenda a questo punto narra che Elisabetta "ebbe una visione in cui le apparvero la Madonna, la Patrona Hungariae, e che questa accrebbe in lei la gioia della costante presenza di Cristo". L'arte barocca ha spesso rappresentato questa scena mettendo in evidenza il significativo aiuto offertole da Dio affinché lei potesse amarlo sopra ogni cosa. Il fatto che la Patrona d'Ungheria si rivelasse ad Elisabetta proprio a Bamberg è comprensibile perché, in questa città, vi fu una devozione straordinaria per Santo Stefano, re d'Ungheria. Il vescovo Eckbert, infatti, aveva avuto salva la vita grazie al re ungherese Andrea II: quest'ultimo lo aveva accolto alla sua corte negli anni 1208–1211 ed egli, per gratitudine, pose all'interno del Duomo, in onore di Santo Stefano, una statua, il famoso cavaliere di Bamberg davanti alla quale, da ormai quasi ottocento anni, re Santo Stefano viene festeggiato il 20 agosto proprio come in Ungheria e non il 2 settembre come in tutte gli altri paesi del mondo. Elisabetta si trovava ancora a Bamberg quando i cavalieri, di ritorno dalla crociata, arrivarono nella città nel maggio del 1228 con le ceneri del loro condottiero, Luigi IV. Prese congedo dal suo amatissimo marito nel Duomo di Bamberg. Il sacerdote Berthold annotò la sua preghiera che ella recitò piangendo intensamente: "Signore, Ti ringrazio per aver ascoltato l'immenso desiderio della sua povera ancella e, nella mia profonda tristezza, mi hai voluto confortare rendendomi possibile rivedere i resti terreni del mio amato. Lo amavo davvero con tutto il cuore, più di ogni altra creatura sulla terra. Ma non voglio lamentarmi, si è sacrificato a Te secondo la Tua volontà, col desiderio di prestare aiuto alla Terrasanta...affido lui e me stessa alla Tua divina volontà".

Dopo il rito funebre il cavaliere Walter von Vargila protestò contro i due fratelli di Luigi, in nome dell'esercito, per il cattivo trattamento riservato ad Elisabetta. I due fratelli si scusarono promettendo che Elisabetta sarebbe potuta rientrare a Wartburg ed usare liberamente il patrimonio vedovile. Elisabetta tornò quindi al castello e provvide ai bisogni dei figli. Suo figlio Ermanno, che prese il titolo di langravio, si diresse prima a Creuzburg, poi alla corte reale della Francia, Sofia risiedeva dal principe di Brabant e Gertrude al monastero premonstratense di Altenberg.

Elisabetta scelse come residenza *Marburg*, uno dei suoi latifondi vedovili. Andando a Marburg, nella chiesa francescana di Eisenach, rinunciò solennemente alla sua volontà e ad ogni affezione terrena e si vestì dell'abito ruvido dell'ordine secolare di San Francesco d'Assisi. Ancora nell'estate del 1228 iniziò a Marburg la costruzione dell'ospedale per i poveri che fu messo in funzione quello stesso inverno. L'ospedale e la sua cappella furono dedicati a San Francesco, morto due anni prima e beatificato quello stesso anno. Ogni giorno, assieme alle sue compagne Isentrud e Guda, radunava i poveri dei dintorni, li lavava e li curava, cucinava e dava loro da mangiare. Tesseva inoltre della lana che poi rivendeva al monastero di Altenberg. Il ricavo veniva utilizzato, anche in questo caso, alla cura dei malati.

Uno dei testimoni della sua beatificazione raccontò che, in una certa occasione, giunsero da Elisabetta, a Marburg, gli ambasciatori di suo padre. La trovarono in una misera

casupola, vestita di cenci mentre lavorava accanto alla rocca. Dissero stupiti di non aver mai visto una principessa filare la lana.

Vietò alle sue compagne di chiamarla signora, disse loro di voler essere chiamata semplicemente Elisabetta e volle che le fosse dato del tu.

La cercarono anche da contrade lontane affinché potesse soccorrere i bisognosi nei loro mali fisici e spirituali. Elisabetta era solita inginocchiarsi accanto a questa gente e pregare assieme a loro il Signore con grande speranza ed immensa fede. In seguito alla sua preghiera capitava spesso che l'invalido si alzasse in piedi, il cieco riacquistasse la vista e le ferite del corpo si sanassero.

All'inizio di novembre del 1231 si ammalò. Due settimane dopo, all'alba del 17 novembre, terminò la sua vita terrena con un sorriso sulle labbra. Le sue spoglie furono esposte sul feretro nella cappella dei francescani e con abito francescano; fu sepolta il 19 novembre nella cappella dell'ospedale. Molti arrivarono in pellegrinaggio alla sua tomba per chiedere la sua intercessione presso Dio. Le cronache coeve raccontano di molti miracoli. Padre Corrado informò subito il Papa della morte di Elisabetta ed il Pontefice, nella sua risposta, affidò a Corrado la preparazione del processo di beatificazione. Quest'ultimo formò un comitato, ascoltò testimoni e scrisse la prima biografia di Elisabetta. Dopo la morte di Corrado, avvenuta nel 1233, fu il cognato di Elisabetta, in qualità di membro dell'Ordine Teutonico, a promuovere il processo di beatificazione. Finalmente nel periodo di Pentecoste di 1235, il 26 maggio, Papa Gregorio IX iscrisse solennemente Elisabetta nell'albo dei santi nella chiesa dei domenicani di Bologna, emanando la bolla *Gloriosus in majestate*.

Il 1 maggio 1236 le spoglie della santa furono innalzate all'altare nella chiesa di San Francesco di Marburg, costruita ancora nel 1232 al posto della piccola cappella ospedaliera. L'imperatore Federico II a piedi nudi, in veste di penitente, portava in spalla la bara assieme agli arcivescovi. Depostala sull'altare l'imperatore si tolse dal capo la corona e la pose sopra la testa di Elisabetta dicendo queste parole: "Anche se non potevo incoronarti imperatrice qui in terra, accogli questa corona come segno della mia devozione, tu che sei ormai regina nel Regno di Dio". Erano presenti anche i figli di Elisabetta, i suoi cognati, diversi vescovi ed arcivescovi, numerosi nobili e cavalieri tedeschi ed ungheresi nonché i poveri. Secondo le cronache dell'epoca, parteciparono al rito solenne 200 mila persone.

La devozione per Sant'Elisabetta e la sua iconografia

La traslazione solenne di Sant'Elisabetta nell'anno 1236, i personaggi illustri ivi presenti e la folla enorme facevano ormai presagire che Elisabetta si sarebbe messa in luce anche tra la molteplicità dei santi. La ragione della sua grande popolarità, da allora fino ad oggi, la si può anche ritrovare tra le parole del vecchio inno ungherese: "Da Sant'Elisabetta emana un amore eroico". Accanto a San Francesco d'Assisi è lei la grande luce, la luminosità calda dell'umanità. La sua carità attiva e la sua tacita semplicità hanno trovato come simbolo il miracolo della rosa: il pane trasformato in rosa dalla Carità. Il Pane è simbolo della Bontà che salva la vita; la Rosa simboleggia la Bellezza, la vita sublime. Il miracolo della rosa si riferisce anche alla grande fede di Elisabetta e alla sua fiducia in Dio.

La prima menzione del miracolo della rosa ci è pervenuta nella descrizione di un francescano del Duecento. I pittori italiani rappresentano Sant'Elisabetta a partire dal Due- e Trecento con in grembo le rose (Giotto, Bernardo Daddi, Simone Martini, Benozzo Gozzoli, ecc.)

Le biografie medievali non fanno menzione del miracolo delle rose ed esso non venne rappresentato fino all'Ottocento, quando i pittori nazareni, soprattutto *Friedrich Overbeck* e *Joseph Führich* – proprio in base agli esempi medievali – resero popolare questo motivo diventando, nella seconda metà dell'Ottocento, uno dei temi preferiti

anche della letteratura tedesca. Basti pensare all'epopea in 34 canti di L. Plönnies, *Die heilige Elisabeth* (1870), il dramma in tre atti di A. Freydorf, *Die Rosen der heiligen Elisabeth* (1886), il dramma dello scrittore lipsiano B. Henzen, *Die heilige Elisabeth* (1891) – in cui il preludio è costituito proprio dal miracolo delle rose, oppure il dramma in cinque atti di A. Trabert (1892). Nella letteratura tedesca il miracolo delle rose è collocato negli anni wartburghiani di Elisabetta ed è legato, nella maggior parte dei casi, a Luigi reso sospettoso dai cortigiani.

Oggi la rosa, come attributo più caratteristico di Elisabetta, cinge in magnifici roseti il castello di Wartburg e la chiesa Sant'Elisabetta di Marburg.

Il miracolo delle rose costituisce un elemento importante anche nelle biografie ungheresi. La più antica biografia che ci rimane della Santa, in seguito alla distruzione delle nostre biblioteche durante il dominio turco, risale soltanto alla fine del Quattrocento. Si tratta di una raccolta di prediche latine del francescano Pelbárt Temesvári, intitolata *Pomerium sermonum* (1499), all'interno della quale troviamo questa prima biografia di Elisabetta. Costui fa cenno al miracolo delle rose, con ogni probabilità in base alle tradizioni locali. La storia è qui collocata nel periodo dell'infanzia di Elisabetta ed è legata alla figura del padre. La prima formulazione del miracolo in lingua ungherese la troviamo nel *Codice Érdy* (1524–1527): “*Un giorno di grande freddo accadde che, mentre nessuno la vedeva, ella portò un po' di avanzi ai poveri davanti al portone del castello, e proprio lì incontrò il padre che, con meraviglia, chiese dove andasse e perché avesse tanta fretta. Le disse: Figlia mia, Elisabetta, dove vai, cosa porti. La nobile fanciulla era estremamente timida e si vergognava assai. Spaventandosi non seppe cosa rispondere e disse: ecco, porto rose. Suo padre pensò quindi, con perspicacia, che non era il tempo della fioritura delle rose. Chiamò a sé la fanciulla e vide cosa teneva in grembo. Ecco sono tutte rose... Oh, grande innocenza, oh grazia immortale della purezza: fu così che il Re dei Cieli non lasciò che le parole della sua devota ancella cadessero nella falsità e, per non doversene vergognare, volle così provvedere con la misericordia divina alla sua santità...*”

Anche un vecchio canto ungherese inneggia a questo miracolo:

*Una volta, durante l'inverno
portò l'elemosina nel grembiule,
quando il padre la rimproverò,
ecco che i pani divennero fresche rose*

La devozione per Sant'Elisabetta si diffuse in tutta Europa già nel corso del Duecento. Gli ospedali, le chiese, le cappelle ed i conventi dedicati a Sant'Elisabetta nascevano uno dopo l'altro.

La prima e più importante chiesa fu edificata a Marburg dall'Ordine Teutonico, tra gli anni 1235–1283. Dopo il 1231 fu l'ordine cavalleresco a prendere in mano il suo ospedale ed a promuovere la sua beatificazione. La elessero anche come patrona, accanto alla Madonna. La nuova e splendente chiesa a tre navate fu consacrata in onore della Vergine e di Sant'Elisabetta. La tomba di Elisabetta fu ivi collocata, nell'abside della crociera. Per contenere le sue ossa hanno fatto preparare, tra gli anni 1235–49, una cassetta-reliquiario, capolavoro di oreficeria e decorato di gemme. La cassa di piombo, ricoperta di legno di quercia, aveva la forma di una chiesa, con tetto spiovente, lungo 187 cm, largo 63 e alto 135, che conteneva le tibie di Elisabetta. Per contenere la testa l'imperatore Federico II donò un altro reliquiario riccamente decorato. La coppa di agata dell'età degli Ottoni, cioè del periodo attorno all'anno Mille, è stata inserita verso il 1230 in un'opera di argento. Al suo interno fu collocata la reliquia con la testa di Elisabetta e nel 1236, sopra di essa, l'imperatore posò la sua corona d'oro decorata di gemme. Il ricchissimo reliquiario rimase nella chiesa di Sant'Elisabetta fino al 1539, quando il lan-

gravio Filippo, convertitosi al protestantesimo, fece rompere i contenitori per restituirli vuoti all'Ordine Teutonico. Il reliquiario del capo e il busto furono portati dall'esercito svedese a Stoccolma già nel Cinquecento, dove tuttora si può osservare al Museo Storico. La cassa vuota rimane però, ancora oggi, un tesoro gelosamente custodito della chiesa di Sant'Elisabetta di Marburg.

Sui due lati longitudinali della cassa contenente le reliquie si può notare, al centro, la *Majestas Domini*, rispettivamente il Cristo crocifisso tra due schiere di sei apostoli, con riferimento al Giudizio, all'amore di Dio e alla salvezza. Sopra questi, sui tetti spioventi, due serie di quattro bassorilievi istoriano la vita di Sant'Elisabetta. Delle otto scene sei rappresentano la carità verso il prossimo che vuol definire la nostra vita eterna. Gesù al Giudizio dirà a quelli che stanno alla sua destra: "Venite, o benedetti dal Padre mio; possedete il regno che vi è stato assegnato fin dalla creazione del mondo. Perché io ebbi fame e voi mi deste da mangiare; ebbi sete e mi deste da bere; fui pellegrino e m'avete accolto; fui ignudo e mi avete rivestito; fui infermo e mi visitaste; fui in prigione e mi veniste a trovare (...) In verità vi dico che tutte le volte che avete fatto qualche cosa a uno qualsiasi dei miei fratelli, l'avete fatta a me" (Mt 25,34-36.45).

Su uno dei lati più corti della cassa è rappresentata la Vergine Maria sul trono come Regina del Cielo, circondata da gemme, sul lato opposto vediamo Sant'Elisabetta, quasi in atto di entrare in cielo. La posizione eretta è simbolo della perseveranza e allude anche alla costanza nella Fede e nelle buone azioni. Questa posizione (quella eretta) ha anche il significato della richiesta, l'intercessione presso Dio, e simboleggia la vita attiva. Elisabetta tiene in mano un libro, il Libro della Vita, vale a dire il Vangelo che fu il principio conduttore della sua vita.

Nelle bellissime vetrate duecentesche della chiesa di Sant'Elisabetta di Marburg, la vita caritativa di Sant'Elisabetta è presentata in composizioni simili a quelle della cassa. (2.)

Sulla sua tomba nella chiesa di Marburg, sul lato frontale del sarcofago, il bassorilievo colorato rappresenta Elisabetta sul feretro con in dosso il saio francescano. La sua anima viene trasportata in cielo da angeli con sembianza di ragazzi incoronati. Vicino alla testa si trova lo stemma dell'Ungheria, ai piedi quello della contea della Turingia. Sulla parte inferiore del monumento sepolcrale sono state collocate le immagini degli invalidi, dei malati, dei derelitti e dei prigionieri che chiedono l'aiuto di Elisabetta. (3.)

La tomba della nostra Santa è stata visitata nel 1357 anche da Carlo IV di Lussemburgo, imperatore romano-germanico, con un sontuoso seguito, tra cui la madre regina ungherese Elisabetta Łokietek ed altri nobili ungheresi. L'imperatore ed i principi portarono la cassa e le reliquie di Sant'Elisabetta in processione solenne attraverso la città. In seguito a ciò in tutto il territorio dell'Impero, e così anche nel Regno d'Ungheria, si ravvivò il culto della nostra Santa: si costruirono nuovi ospedali e chiese dedicate a Sant'Elisabetta e nacquero numerose rappresentazioni artistiche.

L'altare Sant'Elisabetta del Duomo di Magdeburg è stato fatto erigere *verso la metà del Trecento* dall'arcivescovo Ottone III, parente di Elisabetta. Sulla tavola scultorea dell'altare il Cristo crocifisso si trova in cima, tra Maria e San Giovanni Evangelista. Nella parte centrale bassa si vede il *Vir dolorum* con due figure di Sant'Elisabetta in piedi: quella a sinistra tiene un modello di chiesa, quella di destra copre con delle vesti un uomo invalido.

Lo stesso tema viene presentato nella decorazione scultorea del magnifico portale settentrionale del Duomo Sant'Elisabetta di *Kassa* (oggi Košice, Slovacchia), alla fine del Trecento. Sotto il bassorilievo della Crocifissione l'entrata è incorniciata da scene raffiguranti la vita caritatevole della Santa. Il programma iconografico qui è più ricco, accanto alla rappresentazione del Giudizio Universale presente sul timpano del portale, la vita di Sant'Elisabetta raffigura gli atti della misericordia come unico valore della vita umana. Questa tematica coincide con il programma già menzionato per il reliquiario di Marburg.

Sul pilastro centrale del portale settentrionale di Kassa vediamo rappresentata Sant'Elisabetta incoronata da due angeli. Con la sua mano destra tiene un libro ed una ciotola, con la sinistra porge un vestito ad un mendicante.

Nella chiesa di *Mártonhely* (oggi Martjanci, Slovenia) il pittore *Giovanni Aquila* nel 1390 rappresenta Sant'Elisabetta in veste laica, senza la corona, mentre esercita il suo ministero di carità. (10.) Anche la chiesa francescana di *Szombathely* (Ungheria) conserva un affresco trecentesco che rappresenta Sant'Elisabetta.

Il culto di Sant'Elisabetta si diffuse molto presto in Europa dopo la sua beatificazione. Lo stesso papa Gregorio IX lo promuoveva, concedendo l'indulgenza ai visitatori della sua tomba. Il Terz'Ordine di San Francesco, fondato da lui per le persone laiche, elesse Sant'Elisabetta patrona, così fece anche l'Ordine Teutonico e, ben presto, si accodarono anche Domenicani e Cistercensi. In Ungheria il 19 novembre fu considerato, fino all'anno 1754, un giorno di festa e di vacanza.

I Francescani di *Eisenach* esposero le reliquie di Sant'Elisabetta, ogni anno, nel periodo di Pentecoste.

I Domenicani di Eisenach intrapresero, già nel 1235, la costruzione della loro chiesa di Sant'Elisabetta. La Cappella Sant'Elisabetta nel Duomo di Naumburg, in cui è presente la statua della Santa, fu costruita attorno il 1240. Strasbourg, Trier, Kassel, Ulm e ancora altre rinomate città tedesche fecero innalzare una chiesa in onore di Sant'Elisabetta ancora nel corso del Duecento.

Il primo ospedale dedicato a Sant'Elisabetta in terra germanica fu fondato dall'imperatore Federico II a Nürnberg, gettando grazie a questo le basi del lavoro caritativo dell'Ordine Teutonico. Dal Due-Trecento in poi furono fondati, grazie al sostegno dell'Ordine e alle offerte dei nobili e dei borghesi, sempre più ospedali e lebbrosari dedicati a Sant'Elisabetta.

In Ungheria già nel 1235, anno della beatificazione, i Francescani di *Győr* dedicarono la loro chiesa appena terminata a Sant'Elisabetta. Nella città in cui risiedeva il re, *Esztergom*, il re Béla IV, fratello minore di Sant'Elisabetta, fece costruire una sontuosa basilica per i Francescani che concorreva con la Cattedrale del Castello. Sempre negli anni 1235–36 fece inoltre costruire un ospedale con cappella in onore della nostra Santa, nel quartiere Hévíz che fu poi donato, nel 1238, ai cavalieri crociati. Lo stesso Béla IV fondò nel 1240 a *Nagyszombat* (oggi Trnava, Slovacchia) la chiesa e il convento di Sant'Elisabetta. I Francescani di questa città avevano costruito una cappella in onore di Elisabetta già nel 1238. Tra le chiese ungheresi che portano il titolo di Sant'Elisabetta spicca la chiesa parrocchiale di *Kassa* (oggi Košice, Slovacchia), l'*ecclesia Sancta Elisabeth*, menzionata dai documenti già nel 1238 al lato dell'ospedale dei poveri. Perfino il sigillo duecentesco della città di Kassa rappresenta Sant'Elisabetta mentre distribuisce le elemosine.

A Budapest, sull'isola Margherita, nel convento delle suore domenicane fu posto un altare dedicato a Sant'Elisabetta fin dall'anno 1250, dove la figlia di suo fratello, la principessa Santa Margherita, pregava spesso. Sempre a Buda, ai piedi del Monte Gellért si trovava, già nel Duecento, un ospedale che portava il nome della nostra Santa.

La santa principessa ungherese fu circondata di particolare devozione in numerose città ungheresi, tra cui menzioniamo *Pozsony* (oggi Bratislava, Slovacchia), *Sárospatak*, *Késmárk* (oggi Kežmarok, Slovacchia), *Besztercebánya* (oggi Banská Bystrica, Slovacchia), *Újbánya*, *Bártfa* (oggi Bardejov, Slovacchia), *Lőcse* (oggi Levoča, Slovacchia), *Zólyom* (oggi Zvolen, Slovacchia), *Szombathely* e *Pécs*. A Pozsony e Sárospatak i Francescani prepararono un inno particolare per lodare Sant'Elisabetta.

In Italia il culto di Sant'Elisabetta è molto vivo sin dal secolo XIII. Lo sottolinea – tra l'altro – la vita di Sant'Elisabetta custodita alla *Biblioteca Laurenziana* di Firenze, scritta da Francescani, e la predica su Sant'Elisabetta scritta da un domenicano di Brescia. Berthold, patriarca di Aquileia e zio di Sant'Elisabetta (morto nel 1251) eresse una fon-

dazione speciale che permettesse di festeggiare degnamente il giorno di Sant'Elisabetta. Gli affreschi, tuttora visibili ad *Aquileia* (4.), *Brescia*, *Modena*, *Gemona*, *Firenze*, *Perugia*, *Assisi* (5.), *Venezia* (6.), *Bologna* (13.), *Orvieto*, *Napoli* e altre città, rendono fede al culto precoce di Sant'Elisabetta in tutta Italia.

A Napoli la Donnaregina, Maria d'Ungheria, moglie di re Carlo II d'Angiò, che visse in questa città dal 1271 al 1323, si occupò molto del culto di sua zia Sant'Elisabetta in Italia. Dopo la morte del marito entrò al convento delle Clarisse Santa Maria Donna Regina di Napoli che fu da lei costruito. Qui fece decorare il coro delle suore con magnifici cicli di affreschi. Accanto alla Passione di Cristo fece dipingere, in maniera particolareggiata, anche la vita di Sant'Elisabetta negli anni 1320.

Nella chiesa inferiore della Basilica di San Francesco ad *Assisi*, la famiglia reale di Napoli fondò un altare in onore di Sant'Elisabetta e dei santi ungheresi. Gli affreschi dell'altare sono stati dipinti da *Simone Martini* nel 1310. (5.) Nello stesso luogo, sull'arco d'ingresso della Cappella di San Martino, è stata fatta dipingere al famoso maestro Simone Martini la nostra Santa, vestita da sovrana accanto a Santa Chiara. In questi anni i magnifici Giotto, Bernardo Daddi, Lippo Memmi rappresentano Sant'Elisabetta con le rose nel grembo.

Nella *Francia* del Duecento, all'età di San Luigi IX, si avvertì una devozione particolare per Sant'Elisabetta. Lo stesso re era membro dell'ordine secolare dei francescani. Qui, alla corte parigina del re, fu educato il figlio di Sant'Elisabetta, Ermanno. Le cronache raccontano che la madre regina Bianca abbracciava commossa il ragazzo, baciandolo con rispetto sulla fronte laddove era solita baciare la madre. Re San Luigi fece battezzare la figlia col nome di Elisabetta. Rutebeuf, il famoso poeta di corte francese, scrisse per lei la poesia *Vita di Sant'Elisabetta*, la quale contribuì in grande misura alla notorietà che ebbe la principessa ungherese, fino a divenire uno dei santi più popolari della Francia.

Sul territorio della *Svizzera* il culto di Sant'Elisabetta fu favorito, oltre che dai rapporti con la Germania e con la Francia, anche dalla vedova e dalle figlie del re ungherese Andrea III che ivi trascorse gli ultimi anni della sua vita. Tra le bellissime vetrate trecentesche della chiesa francescana, fondata dalla regina, la figura di Sant'Elisabetta meritò un posto centrale. (7.) La figlia, la principessa Beata Elisabetta (1292–1336), seguì la vita consacrata di sua zia e fu patrona nel convento domenicano di *Töss*. Qui trasportò anche l'altare domestico di suo padre, il dittico ornato di gemme e smalti, sulla cornice del quale si possono osservare busti di santi. Tra questi troviamo anche quello di Sant'Elisabetta che, tuttora, è un tesoro gelosamente custodito dal Museo Storico di Berna. (1.)

Nella *Boemia*, la figlia del re Ottokar I, Beata Agnese (1205–1282), cugina di primo grado di Elisabetta per parte della madre, diffondeva il culto della nostra Santa. Seguendo il suo esempio rinunciò alla vita lussuosa e si dedicò alla cura dei poveri e dei malati. Nel 1234 fondò a *Praga* un convento di Clarisse, dove entrò lei stessa. Stava in rapporto intenso con Santa Chiara, testimoniato dalle quattro lettere di Chiara a lei indirizzate. Fondò nelle periferie di Praga un ospedale, un orfanotrofio e un asilo per rifugiati.

Nella *Polonia*, in Slesia, l'esempio di vita di Sant'Elisabetta, grazie alla principessa Santa Jadwiga (1174–1243), zia materna di Elisabetta, divenne ben presto popolare. Il centro del suo culto furono la chiesa e l'ospedale Sant'Elisabetta di Wrocław, il primo ospedale della Slesia.

La cugina di Santa Elisabetta, Santa Kinga (1224–1297), che fu per 40 anni moglie di Boleslav, principe di Cracovia e poi re della Polonia, si adoperò molto per diffondere il culto della nostra Santa in terra polacca. Visse fino all'età di quindici anni alla corte reale ungherese, dove aveva sentito molto sulla zia Santa Elisabetta. Quando Elisabetta fu beatificata aveva ormai undici anni. Assieme al marito fondò numerosi conventi, chiese e ospedali in terra polacca e, seguendo l'esempio di Elisabetta, assisteva con grande affetto i malati e i derelitti. Dopo la morte di Boleslav I il Pudorato, dal 1279 fino alla morte,

avvenuta nel 1292, visse come una suora nel convento delle Clarisse a *Ószandec* (Stary Sącz). La sua tomba è meta di pellegrinaggio nazionale dei polacchi.

Anche il fratello minore di Sant'Elisabetta, Colomanno, principe della Galizia, e sua moglie Beata Salome, figlia del principe polacco Lesek, furono grandi sostenitori del culto di Elisabetta. Salome, dopo la morte del marito, avvenuta nel 1241, tornò alla sua patria e divenne suora clarissa a *Ószandec*. In Polonia il 19 novembre si festeggiano insieme Sant'Elisabetta e Beata Salome.

In *Spagna* Sant'Elisabetta fu circondata da particolare devozione già nel Duecento. Nella Cattedrale di *Siviglia* e nel monastero cistercense di Poblet la salutarono con una liturgia solenne nel giorno della sua festa. Il culto elisabettiano degli spagnoli fu agevolato anche dai rapporti dinastici degli Aragonesi e della famiglia reale ungherese. La sorella minore di Elisabetta, Jolánta (morta nel 1251) divenne, infatti, moglie di Giacomo, re d'Aragona. La loro nipote ricevette il nome di Elisabetta e visse una vita santa come moglie del re di Portogallo, Dionigi (1271–1336). La Chiesa la onora come Sant'Elisabetta di Portogallo.

Il sigillo dell'ospedale di Sant'Elisabetta di *Valencia* rappresenta Sant'Elisabetta mentre lava i piedi a un malato.

In *Olanda*, soprattutto nel territorio di Brabant, fu la figlia di Sant'Elisabetta, principessa Sofia (1224–1281), a diffondere il culto di sua madre. Anche le comunità delle beghine delle Fiandre elessero spesso come patrona Sant'Elisabetta. Le beghine erano donne che vivevano in una comunità religiosa e conducevano un'attività caritativa, spesso ispirate a San Francesco. Anche l'ausiliatrice di Sant'Elisabetta di nome Guda, fondò più tardi una comunità di beghine a *Brügge*, dove tuttora esiste la beghina Sant'Elisabetta.

In *Inghilterra* un bell'esempio di precoce devozione per Sant'Elisabetta è costituito dal Collegio Sant'Elisabetta, fondato nel 1301 per il clero in via di formazione a *Winchester*.

Il culto di Sant'Elisabetta nel Tre-Quattrocento continuava a crescere ulteriormente. Il centro rimase *Marburg*: la chiesa di Sant'Elisabetta che fu uno dei luoghi più popolari di pellegrinaggio.

All'inizio del Quattrocento, attorno al 1420 si preparano a *Lübeck*, sulla parete absidale della cappella nell'Ospedale dello Spirito Santo, 32 magnifiche tavole che raccontano la vita esemplare di Sant'Elisabetta.

Jan van Eyck rappresenta Sant'Elisabetta sulla sua tavola, dipinta attorno al 1435, con tre corone (New York, Frick Collection), il che significa che essa aveva raggiunto in ogni stato della vita, come vergine, come moglie e come vedova, la corona della santità.

Le rappresentazioni quattrocentesche italiane sottolineano di Sant'Elisabetta la sua appartenenza all'Ordine dei Francescani. Così la vediamo nel polittico di *Piero della Francesca* (Perugia, Pinacoteca), dove si presenta in abito francescano e velo bianco. In una tavola d'altare di *Filippo Lippi* (Kassel, Museo) sta in ginocchio davanti a San Francesco che le consegna le Regole della vita dell'ordine secolare francescano. Sant'Elisabetta è, infatti, patrona di quest'ordine a partire dal 1235.

Tra le opere che rappresentano Sant'Elisabetta, nella seconda metà del Quattrocento spicca il grandioso altare maggiore polittico del Duomo di *Kassa* (1474–77). Nella parte centrale si vede la statua della Madonna con la Sant'Elisabetta della Bibbia e con Sant'Elisabetta d'Ungheria. La nostra Santa tiene in mano un piatto e un cucchiaino. La sua vita è rappresentata due serie di sei magnifiche pitture sui battenti del polittico. Quest'altare rappresenta degnamente l'amore di Sant'Elisabetta per la patria. (15–17a, b)

Nella chiesa medievale di *Nyíracsad* nel Quattrocento il pittore ha dipinto Sant'Elisabetta sull'arco dell'abside.

Attorno al 1480 si preparò la famosa statua di Elisabetta che la rappresenta come regina, in vestiti solenni e corona decorata, e sulla sinistra il modello altissimo della chiesa di Marburg. (20.)

In questi anni papa Sisto IV, che prima di essere eletto era francescano, fece preparare dei tessuti e una coperta da utilizzare per l'altare della chiesa di San Francesco d'Assisi, rappresentante l'albero genealogico della famiglia francescana. Su uno dei rami un posto particolare spetta ad Elisabetta. (26.)

Nelle rappresentazioni nate attorno al 1500, Sant'Elisabetta si presenta ormai vestita con abiti tardo gotici, rispettivamente rinascimentali, come sulle opere di *Jörg Syrlin* (19.), *Lucas Leyden*, *Tilmann Riemenschneider*, *Michael Wolgemut*, *Gerard David*, *Hans Holbein il Vecchio*, *Martin Schaffner* ed altri (15–27.), nonché sulle vetrate della chiesa *Saint Étienne du Mont* di Parigi.

Un importante ciclo di pitture del Cinquecento è conservato nella chiesa dei cavalieri a *Francoforte sul Main*, il quale presenta in 24 scene la vita della loro patrona, Sant'Elisabetta.

Con la diffusione della Riforma, soprattutto nelle regioni tedesche, veniva impedito il culto dei santi. Anche la tomba di Elisabetta fu aperta, le sue ossa disperse e numerose immagini annientate.

Tra i quadri rinascimentali tedeschi risalta la targa commemorativa del langravio di Hessen, *Philipp Soldan* (29.), che si trova sul muro dell'ospedale da lui fondato nel 1530.

L'inizio del Seicento porta una nuova fioritura nel culto della nostra Santa, la fondazione della congregazione femminile delle *infermiere di Sant'Elisabetta*, avvenuta ad Acquisgrana nel 1626. Essa si diffuse ben presto in Austria, Ungheria e Boemia. Giuseppe II, che sciolse gran parte degli ordini, sosteneva le suore elisabettiane con privilegi e fondazioni.

L'arte barocca rappresentava con predilezione la glorificazione e la visione di Sant'Elisabetta. *Rubens*, nel 1632, la rappresenta sull'altare *Ildefonso* con tutta la pompa dell'arte barocca in vesti regali e principesche. *Tobias Pock* dipinge a Vienna nel 1664, sull'altare maggiore della chiesa dei Cavalieri Teutonici, l'accoglienza in cielo di Elisabetta. (34.) Essa riceve la corona celeste dalla Santissima Trinità per aver rinunciato alla corona terrena, raffigurata dal pittore accanto alla santa, posta per terra.

B.E. Murillo nel 1672, sull'altare della cappella dell'ospedale di Siviglia ci pone davanti Elisabetta come esempio del ministero di carità e dell'assistenza dei malati. (33.)

Sono opere dell'arte barocca matura del Settecento gli affreschi di *Frantz Anton Maulbertsch*, sul soffitto della Cattedrale di *Vác* e nella cappella del Liceo di *Eger* (38–39.), dove Sant'Elisabetta compare nella gloria celeste dei santi ungheresi. Nel secolo XVIII la nostra Santa s'innalza fino a diventare un'allegoria, simbolo della misericordia e della Carità, come lo possiamo vedere per esempio a *Pozsony*, sul soffitto della chiesa di Sant'Elisabetta, nell'affresco di *Paul Troger*.

Nella prima metà dell'Ottocento l'epoca del Romanticismo rinnova ulteriormente il culto di Sant'Elisabetta. Nel 1836 viene pubblicato a Parigi il libro di *Charles Forbes de Tryon, comte de Montalambert* (1810–1870), un conte di 26 anni, statista di gran prestigio, eccellente retore e saggista, col titolo *La storia di Sant'Elisabetta d'Ungheria*. Montalambert era andato pochi anni prima, il 19 novembre 1833 a Marburg, cioè nel giorno di Sant'Elisabetta, ed era stato profondamente toccato dalla personalità di Elisabetta sebbene nella città non vi fosse nessun segno di festeggiamenti e nemmeno di commemorazione. Ha potuto trovare un'unica biografia, quella di *Karl Wilhelm Justi* (1767–1846), pastore luterano della chiesa di Sant'Elisabetta di Marburg, pubblicata nel 1795 cioè in piena epoca illuministica. In seguito cominciò a studiare con grande diligenza la vita di Elisabetta, si recò anche in Ungheria dove le sue ricerche furono agevolate da una sua parente, la contessa *Zsófia Sztáray*, moglie di *Gyula Apponyi*. Montalambert ha voluto scrivere un libro non puramente storiografico bensì un'opera letteraria di alta qualità, nello spirito del nuovo romanticismo cattolico francese, formulato col cuore e con l'anima: la sua intenzione era quella di scuotere i contemporanei dalla loro infedeltà e dal loro cinismo. In Elisabetta trovò un ideale da porre in opposizione al

suo periodo storico, e ciò perché seppe “esercitare un potere regale sulle anime al di sopra di ogni potere terreno”. Montalambert, assieme al romanzo di *Victor Hugo*, *Nôtre Dame di Parigi*, è riuscito a far resuscitare l’anima del Medioevo.

Il libro di Montalambert riscosse un grande successo. La versione in lingua tedesca fu pubblicata già nel 1837, quella in lingua ungherese nel 1862. Lo scrittore ha avuto un’attenzione particolare anche per le illustrazioni artistiche del suo libro ed ha incaricato gli artisti nazareni più importanti della sua epoca, *F. Overbeck*, *J. Führich*, *Foltz* e *Ittenbach*, persone di profondi sentimenti religiosi.

Dopo Montalambert la biografia di Sant’Elisabetta più importante in lingua francese fu scritta dal famoso scrittore di origine ungherese, *Emil Horn* (1858–1937), nel 1902. L’opera, insignita del premio dell’Accademia Francese, fu pubblicata a Budapest in traduzione ungherese nel 1905 e poi, nel 1924 a Milano, in lingua italiana.

La più bella produzione musicale dell’ideale di Sant’Elisabetta si ebbe proprio nel Romanticismo e si trova nell’opera lirica di *Wagner*, *Tannhäuser* (1845). L’unico vero ideale femminile è Elisabetta – lo afferma il pezzo popolare fino ai nostri giorni.

L’ungherese *Ferenc Liszt* lavorava dal 1858 presso il suo *Oratorio Sant’Elisabetta* a Weimar e a Roma. Si ebbe la prima rappresentazione il 15 agosto 1865, festa nazionale degli ungheresi, nel giorno dell’Assunzione della Vergine, a Pest. L’Oratorio fu rappresentato di nuovo il 28 agosto 1867 a Wartburg, in un salone sotto la direzione del compositore, nell’ottocentesimo anniversario del castello. “Il tema mi sta molto a cuore – scrive Liszt – per via dei rapporti tra la Turingia e l’Ungheria”. Il castello di Wartburg allora risplendeva di nuovo ormai, ricostruito nello spirito dello storicismo, nelle sue stanze una serie di affreschi di *Moritz von Schwind* rappresentavano la vita di Sant’Elisabetta.

In *Ungheria* la prima biografia di Elisabetta fu scritta nel 1841 dal grande scrittore e maestro popolare, vescovo *István Majer*. Il poeta *János Garay* elabora nel 1846, nella sua poesia intitolata Sant’Elisabetta, il miracolo delle rose. Nel 1857, in occasione della visita della coppia imperiale, si pubblicò la biografia di Sant’Elisabetta di *Ferenc Toldy*, illustrata con incisioni e rilegata con decorazioni.

Nella seconda metà dell’Ottocento la *regina Elisabetta*, moglie di Francesco Giuseppe e grande ammiratrice della sua patrona, ebbe un grande ruolo nella crescita del culto elisabetiano. Nella Chiesa dell’Incoronazione, la Chiesa Maggiore dell’Assunta del Montecastello di Buda, la vita di Sant’Elisabetta è rappresentata negli anni 1890 in una vetrata di grandi dimensioni, in dodici immagini basate sul cartone di *Károly Lotz* (53.). Tra gli anni 1895 e 1901 a Budapest, nel quartiere “Città Elisabetta”, sulla Piazza delle Rose, viene eretta un’enorme chiesa parrocchiale in stile neogotico, secondo i progetti di *Imre Steindl*, in base al modello della chiesa di Sant’Elisabetta di Marburg. Sull’altare maggiore, nelle vetrate e anche davanti alla chiesa, si trovano bellissime rappresentazioni di Sant’Elisabetta. Negli ultimi anni dell’Ottocento si costruisce un bellissimo ponte sospeso sul Danubio a Budapest, tra il centro della città e il Monte Gellért, che fu chiamato Ponte Elisabetta. Nella denominazione si allacciano il rispetto per la regina e la devozione per Sant’Elisabetta.

Il professore pittore ungherese dell’Accademia di Monaco, *Sándor Liezen-Mayer* (1839–1898), in uno dei suoi capolavori raffigurò Sant’Elisabetta in atto di coprire col suo manto regale un povero (54.). Questo quadro fu da lui dipinto sulla richiesta dell’Associazione degli Artisti Ungheresi per la Collezione Pittorica del Museo Nazionale.

Nel 1881 il vescovo *Arnold Ipolyi*, uno dei primi cultori ungheresi della storia dell’arte, scrisse un saggio intitolato *Le immagini di Sant’Elisabetta d’Ungheria*, in cui elenca in ordine cronologico – in parte basandosi sul libro di Montalambert – le rappresentazioni più importanti di Sant’Elisabetta in Europa, integrandolo con ricordi ungheresi. Quest’opera risulta essere il primo saggio iconografico in Ungheria. *Arnold Ipolyi*

avrebbe voluto elaborare l'iconografia di ciascun santo ungherese, per fornire così un'iconografia ungherese e per spingere gli artisti contemporanei a creare opere eccellenti.

Nel corso del Novecento le commemorazioni storiche e le opere artistiche si erano moltiplicate, soprattutto nelle ricorrenze di Sant'Elisabetta, anniversari della nascita, della morte o della beatificazione: nel 1907, negli anni 1931–35, nel 1957 e negli anni 1981–86. Gli stili artistici in rapido sviluppo del Novecento, la secessione, l'espressionismo, il simbolismo, il costruttivismo, ecc. hanno arricchito la lunga serie delle immagini elisabettiane di nuove accezioni (57–100.). Sono rappresentazioni di Sant'Elisabetta che hanno una certa rilevanza anche quelle del tardo secessionismo ungherese degli anni '30, ad opera di *Sándor Nagy*, che si possono ammirare negli affreschi e nelle vetrate della chiesa parrocchiale di Pesterzsébet e nella chiesa della vicina Pacsirtatelep.

Nel 1931 è stata pubblicata la rinomata biografia di Sant'Elisabetta ad opera della grande scrittrice tedesca *Elisabeth Busse-Wilson* (1890–1974).

Nel 1983 è stata organizzata una mostra di grande respiro su Sant'Elisabetta a Marburg, in occasione del settecentesimo anniversario della consacrazione della chiesa di Sant'Elisabetta, il vanto della città. Oltre al *catalogo scientifico* l'Università di Marburg ha pubblicato anche una collana di sette *volumi di saggi*, nei quali insigni esperti hanno riassunto, in base alle ricerche più recenti, l'influenza che Elisabetta aveva esercitato nel campo dell'arte e della vita sociale. Il successo di questa mostra, l'alto numero dei visitatori e, non ultime, le opere artistiche che raggruppano quasi la metà del presente volume, dimostrano il vivo interesse e l'universale rispetto ai giorni nostri verso la vita di Sant'Elisabetta.

Al giorno d'oggi in *Ungheria* è la città di *Sárospatak* ad esser diventata il centro del culto di Sant'Elisabetta. La bella statua bronzea di *Imre Varga* davanti alla chiesa parrocchiale la raffigura nell'atto di scendere da cavallo. (99.) È arrivata a casa! Non solo nel 1222, per una breve visita, ma una volta per sempre. Lo conferma anche il dono del monastero benedettino di Admont, quando nel 1987 cedette a *Sárospatak* la reliquia, fino ad allora custodita, della testa della Santa. Da allora, ogni Pentecoste, giorno della sua beatificazione, qui, luogo di nascita della Santa, essa è venerata dagli ungheresi della madrepatria e di oltre confine. L'unica santa ungherese che tutto il mondo non solo conosce ma sente propria.

Il nostro volume si conclude con il capolavoro scultoreo di *Zsuzsa Pannonhalmi*, opera del 1997 che orna la Piazza maggiore di Budapest-Pesterzsébet, dietro la magnifica chiesa.

Dopo queste righe introduttive ecco le immagini! Le cento opere d'arte sono frutto di una scelta tra le molteplici raffigurazioni di Sant'Elisabetta che ci sono rimaste come prove della devozione universale di quasi 800 anni. Le immagini si susseguono secondo l'ordine cronologico. Non abbiamo raccolto, in questo libro, solo i capolavori della storia dell'arte (sebbene alcuni vi figurassero) e neanche il materiale che si trova nei musei, ma piuttosto opere meno note che si trovano nelle chiese. Con esse vorremmo rendere più completa la nostra conoscenza sulla devozione di otto secoli di Sant'Elisabetta.

DR. MÁRIA PROKOPP

Saint Elizabeth of Hungary has been the model of self-sacrificing Christian love for nearly eight hundred years. Presenting one hundred works of art from twenty-one countries, the aim of our volume is to portray her universal and undiminished cult from the thirteenth century until the present day.

Daughter of Andrew II, King of Hungary, and Gertrud of Andechs-Meran, Queen of Hungary, Saint Elizabeth was engaged, at the age of four, to the son of the Landgrave of Thuringia and was brought up at the castle of Wartburg. At the age of fourteen she married her betrothed, the young Count Louis. During her husband's frequent absence she independently administered the affairs of the large province. She was a resolute sovereign, a loving wife, mother of three children and – what was extraordinary at that time and even today – a patroness of the poor and distressed. At the age of twenty she became a widow. The Emperor Frederick II of Hohenstaufen proposed to her, but being entirely devoted to Jesus, she rejected his offer. When her brothers-in-law prevented her from involving herself in charity, the guiding principle of her life was taken away from her and so she left the luxurious court. From her widow's allowance she set up a hospital for the poor in Marburg and devoted her life to nursing the sick. She died at the age of twenty-four.

Elizabeth was already regarded as a saint while she was still living. Four years after her death, in 1235, the Church canonized her officially, which meant that prior to canonization Elizabeth's life was rigorously scrutinized by a committee, led by the Pope himself.

In the early centuries of the Catholic Church the procedure of canonization was much simpler than it was in Elizabeth's time. Christians who had led a saintly life were actually proclaimed as saints by their local community. The appropriate bishop would then declare them model figures, worthy to be honoured as saints and their intercession with God would be prayed for. From the first millennium onwards canonization was performed more carefully. In fact, in 1234, at the very time more evidence was being gathered of Elizabeth's heroic deeds, the right of bishops to perform canonization was abolished by the Pope.

Thus, the canonization of Elizabeth was carried out after a profound investigation that was unprecedented in its thoroughness. The official documents which were prepared at that time are the most trustworthy sources concerning the life of Elizabeth. The most important of these is a letter from Konrad of Marburg, the papal inquisitor, priest of the Landgrave of Thuringia and father-confessor of Elizabeth. It was written to the Pope in 1232 and proposed canonization. Attached to this letter was the biography of Elizabeth and testimonies referring to the miracles which had occurred after her death. Between 1232 and 1235 a great number of witnesses were examined. The most authentic descriptions of the life of Elizabeth were given by two of her former court-ladies, Guda and Isentrud. This pair had been with her at Wartburg since her childhood and remained with her until her departure from the castle. Concerning her final years the most authentic information was given in 1233–1234 by two of her assistants at the hospital, Irmegard and Elizabeth.

The first biography of Saint Elizabeth was written by the Cistercian monk Caesarius de Heisterbach in 1236 and 1237, shortly after the canonization, making use of the above mentioned documents. At the same time, a biography was written by an anonymous monk at the Cistercian Monastery of Zwettl in Lower Austria, after his pilgrimage to Marburg.

The church sources are complemented by the Thuringian chronicles, especially the Chronicle of Reinhardsbrunn and the biography of Louis IV, husband of Elizabeth (who was himself regarded as a saint). It was written by his court priest Berthold, shortly after Louis' death.

From all these sources a biography of Saint Elizabeth was compiled by the Dominican monk Jacopo da Voragine between 1261 and 1266. This can be found in the *Legenda Aurea*, which was known all over Europe as early as in the thirteenth century and became daily reading for monks, who used it to compile their sermons. In this way, the life of the saints became a form of public property. Popular tradition extended and embroidered the most characteristic motives of the biographies, even putting them into

rhymes and songs to allow the public to better follow and to identify with the model character of the saints.

The original meaning of the term “legend” refers to something to read, something to be read. It was in this sense that the biographies of the saints were copied throughout the centuries. It was the “enlightened” man, the man of the New Age, who thought that he had made a scientific discovery when he suggested that legends do not always square with historical facts. However he did not realize that legends show us the essence and the deeper truth relating to these events. The intention of legends was never to write history but to improve and inspire people to live a transcendent life by presenting the character and spiritual world of the saints. The words of Christ were taken seriously by the mediaeval man: “Be ye holy, for I am holy” (1 Peter 1, 16). He knew the only way to achieve this was to follow the chief command of the New Testament: “Thou shalt love the Lord thy God with all thy heart, and with all thy soul, and with all thy mind” and, “Thou shalt love thy neighbour as thyself” (Matthew 22, 37–39).

Elizabeth, the Hungarian princess, was born in 1207, presumably in the castle of Sárospatak. This is a town in the north-eastern part of Hungary, in the vicinity of the Tokaj vineyards and situated on the banks of the River Bodrog.

Her father was Andrew II, King of Hungary from 1205 till 1235. Andrew's kingdom included not only the entire Carpathian Basin but also Slavonia, Dalmatia, Croatia, Serbia and the territory of Galicia and Lodomeria to the east of the Carpathian Mountains. He conquered Moldavia and the land of the Cumans, as well as Wallachia and the Banat of Szörény. He made every effort to gain the crown of Byzantium, which did not seem an unrealistic ambition at that time since his father, Béla III grew up in the imperial court as an heir to the throne, and married the sister of the Byzantine Empress, Anne of Chatillon. Elizabeth's father went on a crusade to the Holy Land in 1217 and 1218 and arranged for the engagement of his son, Crown Prince Béla, to the daughter of the Greek Emperor of Nikaia. He also arranged for the marriage of his daughter, Maria, to the Bulgarian Tsar.

Elizabeth's mother, Gertrud of Andechs-Meran – a Bavarian duchess – was Andrew II's first wife. She was very ambitious and worked for the interests of her own family. Through dynastic and ecclesiastical connections she and her seven sisters and brothers had influence throughout Europe.

One of her sisters, Agnes, married Philip Augustus II, King of France. The other sister, Hedwig, Duchess of Silesia was an ideal role model for Elizabeth since Hedwig was a ruler, the mother of a family and a person of great charity. She was canonized in 1267. Her third sister, Matilda, was a nun at the Benedictine Convent of Kitzingen. She was the person to whom Elizabeth went when she left the castle of Wartburg. Her brother Eckbert was Bishop of Bamberg and he was granted political asylum in the Hungarian royal court between 1207–1211. Berthold, her other brother, having also been a priest, became Archbishop of Kalocsa in 1206 thanks to Gertrud's influence. He was also Patriarch of Aquileia from 1208 to 1251.

Elizabeth was her parents' third child. The son of the Landgrave of Thuringia, who was related to the Emperor Frederick II of Hohenstaufen, was chosen as her future husband by her maternal relations. Efforts to build closer links with the Emperor were also very important for the German-oriented policy of Andrew II. In this way Andrew believed he could construct a safer background for his eastern policy. At that time the magnificent court of the Thuringian Landgrave was one of the centres of German intellectual life. Count Hermann was celebrated by the illustrious troubadours of the time, such as Walter von der Vogelweide, Heinrich von Veldeke, Wolfram von Eschenbach and others.

According to tradition, the ceremonial engagement was performed in 1211 at the parish church of the city of Pest, which still stands today. Subsequently, Elizabeth, aged

four, left Hungary for Wartburg castle, with a splendid Hungarian knightly escort, thirteen court-ladies, and two priests. She was also provided with a lavish royal dowry. On the western frontier of Hungary, at the castle of Pozsony (Bratislava), Elizabeth was ceremoniously received by the Thuringian delegates. Berthold, the Count's court chaplain, described the three-day long festival and dances with the credibility of an eye-witness. The escorts of the Count were also lavishly rewarded with gifts.

At the Georgentor in Hellgrefenhof, at Eisenach, Elizabeth was also ceremoniously received by Count Hermann I. According to the chronicler it was here that Klingsor, Hungarian astrologer, foretold the birth of Elizabeth. Klingsor also prophesied that she would bring great blessings to the entire world, and especially to Thuringia.

Elizabeth's dowry was carried to Wartburg in thirteen carts. The contemporary Dominican monk of Erfurt, Theoderik of Apolda, was delighted to describe the beauty of the countless golden and silver dishes, jewels, crowns, diadems, rings, pendants, belts and clasps. He made special mention of the bath tub made of sterling silver and the colourful silks and embroideries shot with gold... "Who could estimate the value of the purple bed-curtains of the royal bed, sent amidst so many countless precious objects of domestic use that no one would be able to list?" – he wrote. Over and above that, the dowry of Elizabeth consisted of a thousand marks of sterling silver.

Regarding the youthful years of Elizabeth's life, the testimonies of her playmates stress her meekness. She often thought about God even when playing; she was happy to please and felt special love towards the poor and beggars.

On the 18 September 1213 the restless and dissatisfied Hungarian aristocrats murdered the Queen of Hungary, Elizabeth's mother. The bad tidings swiftly reached Wartburg. This was the first terrible blow in Elizabeth's life. According to the legend, Elizabeth, aged seven, saw her mother in a dream: her mother was covered with blood and asked Elizabeth to pray for her. She prayed, weeping. Later, in another dream, her mother thanked her for these prayers.

In 1216 young Hermann, Elizabeth's betrothed, died. The future of the nine-year-old Elizabeth became uncertain. Eventually, Countess Sophie decided that she should stay at the court. Her only comforter and best playmate was Louis, Hermann's younger brother, who was later to become her husband.

In 1221, when Elizabeth reached the age of fourteen, the wedding ceremony took place. At that time, after his father's death, Louis was already Landgrave of Thuringia. He was a talented ruler and a distinguished patron of the arts. He truly loved his wife and was a willing partner for Elizabeth in her works of charity.

In March 1222 their first child, Hermann, was born. At the invitation of Andrew II the happy couple left for Hungary on 29 September for a late honeymoon. They travelled on horseback, escorted by knights, soldiers and servants. The king received them with great ceremony. It was at this time that Elizabeth encountered her own country and met her family. Her brother, Prince Béla, was then sixteen years old, and was already governing part of the country as a junior king. In 1224 Sophie, Elizabeth's second child was born. Sophie later became the Duchess of Brabant and made considerable efforts to propagate the cult of her mother.

In 1224 Franciscan monks arrived at Eisenach and, with the help of Elizabeth, founded a monastery. The followers of Saint Francis had been establishing their communities on German soil since 1221. It was in 1223 that Elizabeth became acquainted with Brother Rodeger, superior of the monastery at Halberstadt, and she chose him as her spiritual counsellor. From him she heard for the first time about Saint Francis. Like herself, the Saint wanted to live according to the doctrine of Christ. The regulations of the order of Francis of Assisi were approved by the Pope in 1223. The Franciscans lived in conformity with the Gospel: in other words, in absolute poverty. Francis had taught: "If thou wilt be perfect, go and sell that thou hast, and give to the poor" (Matthew 19,21).

Between 1225–1227 Louis spent three years in Italy in the service of Emperor Frederick II. During this period Elizabeth was the governor of the province, in accordance with her husband's wish. In 1226 a huge epidemic and famine devastated Thuringia. Elizabeth had wheat distributed, bread baked and had a hospital built in the heart of Wartburg castle. She fed nine hundred poor souls each day, nursed the sick and paid particular attention to child-bearing mothers. Together with her maids she wove and span, and prepared linen for those in need. When all the reserves had been exhausted, she sold her jewelry in order to buy food for the hungry. Her actions enraged her husband's relations and they complained about her to her returning husband. Louis, however, approved of every measure his wife had seen fit to carry out.

However, their happiness was soon saddened by another farewell. Louis was summoned by the Emperor to go on a crusade. Elizabeth was pregnant with their third child. Parting was hard. She accompanied her husband, riding with him throughout the whole day of 24 June. Louis and his army crossed the Brenner pass, marched across Lombardy and reached the shores of the Adriatic at Brindisi where an epidemic had broken out. Louis also contracted the disease. Nevertheless, he boarded a ship but had to dock at Otranto. He died there on 11 September 1227 at the age of twenty-seven. His body was brought home the following year and, in accordance with his will, he was buried at the Benedictine Monastery of Reinhardsbrunn, which he had founded himself.

Elizabeth was completely broken by Louis' death. After two weeks she gave birth to her third child, Gertrud, who from the age of two was brought up at the Premonstratensian Convent of Altenberg on the river Lahn, following the intentions of Elisabeth and her husband before his death. Young Gertrud entered the Premonstratensian Order at the age of fourteen and eventually became the Superior of the convent, a position which she held for 49 years. She was beatified by the Church.

After the death of her husband, Elizabeth was free to devote herself to God wholeheartedly. She was much supported in her efforts by her father-confessor, Konrad of Marburg. The great scholar had been invited by Louis to his court in 1220, to become his adviser on Church affairs. The Pope commissioned him to launch a crusade in 1215 and 1220. In 1227 he was appointed as supervisor of the German clergy and monastic orders and was authorized to preach against heretics. From 1231 his jurisdiction became even wider as he was promoted to the position of inquisitor. Two years later he was murdered. Since 1226 he had been Louis' and Elizabeth's spiritual guide. He was a devout priest who believed in living an ascetic life and undertook the task of assisting Elizabeth, especially after her husband's death. He was thus especially important in her rise to eminence and sanctity. When Louis went on the crusade, he entrusted the administration of his province's Church affairs to Konrad. After Louis' death Konrad was commissioned by the Pope to manage the financial affairs of Elizabeth, for her brothers-in-law denied her the right to administer her own assets, and prevented her from benefiting in any way from the properties inherited from her husband. Elizabeth wanted to renounce her wealth in order to live in absolute poverty, being a follower of Saint Francis. She wanted to devote herself to prayer and charity. However, Konrad did not let her renounce her widow's assets. The hospital at Marburg was built from these resources. Moreover, Konrad warned Elizabeth against going too far in patronising the poor and in practicing asceticism.

In the autumn of 1227 Elizabeth left the castle of Wartburg with her children. Today it is clear that she left voluntarily. "She did not want to live on the troubling and plundering of the poor, which was frequently practised in the princely court" said Irmegard, maid and assistant of Elizabeth at the witness hearing during the canonization process. The other maid, Isentrud, at the same time declared: "After her husband's death her brothers-in-law, her vassals, chased her out of the castle and denied her her widow's inheritance." The dramatic scene of her being chased out of Wartburg castle, an impor-

tant element of later legends, was based on this testimony. The two testimonies, however, do not contradict each other. They are both true! The two brothers-in-law, being afraid of Elizabeth's further wasting of the wealth of the province, curtailed her previous independence. In other words, they made it impossible for her to live the only way of life she felt was right. They chased her, even if not literally, out of the court.

During the Winter of 1227–1228 she stayed at Eisenach and took shelter in the stable of an innkeeper. She worked and span in order to earn her keep. Even those she had once looked after insulted her. According to legends one of them pushed her into the muddy waters of a creek. All of this is quite probable, considering how scared people usually are of the prevailing authorities.

In April 1228, Elizabeth's aunt, Matilda, Abbess of Kitzingen, invited Elizabeth to stay with her. From Kitzingen Elizabeth visited Andechs, the birthplace of her mother. Here, at the altar, she made a vow not to remarry. She was then sent for by her uncle Eckbert, Bishop of Bamberg, who was as ambitious as her mother. He conveyed the marriage proposal of the Emperor Frederick II to Elizabeth, but she rejected it with a smile. This was a daring thing to do! The legend runs thus: Elizabeth... “had a vision. The Virgin Mary, Patrona Hungariae appeared to her and the joy of the permanent presence of Christ filled her heart.” Baroque art frequently illustrated this scene, referring to the fact that God supported her immensely in her love of him above all others. It is also understandable that Our Lady of Hungary appeared to Elizabeth at Bamberg, because Saint Stephen, King of Hungary, also received special homage here. Bishop Eckbert's life had been saved by Andrew II when, as King of Hungary, Andrew gave him refuge at his court between 1208–1211. The bishop erected a statue in gratitude. This is the famous Knight of Bamberg, in honour of Saint Stephen, which stands in front of the cathedral. For nearly eight hundred years, Stephen's feast has been celebrated here on 20 August, just as in Hungary, and not on 2 September, as in the wider church.

Elizabeth was staying at Bamberg when, in May 1228, the crusaders returned with the mortal remains of their leader, Louis IV. She bid the last farewell to her much loved husband at the Cathedral of Bamberg. Chaplain Berthold recorded the prayer which she offered weeping: “Thank you my Lord for having granted the great desire of your poor maid and comforted me in my great distress, that I still could see the mortal remains of my dearest. I indeed loved him with all my heart, more than anyone else in this world. I, however, do not complain that he devoted himself to you when, according to your will, he wanted to help the Holy Land. I commit both him and myself to your divine will.”

After the funeral service Knight Walter von Vargila – speaking on behalf of the army – demanded that Louis' two brothers account for their behaviour towards Elizabeth. The two brothers apologized and promised her permission to return to Wartburg and to be free to use the income of her widow's assets. Elizabeth then returned to the castle and looked after her children. Her son Hermann, heir to the earldom, went to Kreuzburg and later entered the royal court of France. Sophie married the Prince of Brabant, and Gertrud entered the Premonstratensian Convent at Altenberg.

Elizabeth chose to settle in Marburg, one of her widow's properties. On the way to Marburg, at the Franciscan Church of Eisenach, she solemnly renounced all worldly desires and ambitions and put on the coarse clothes of the secular order of Saint Francis. She started building the hospital for the poor at Marburg as early as the summer of 1228, and it was already operating that winter. The hospital and the chapel were dedicated to Saint Francis (who had died two years earlier but was canonized that year). Every day she gathered the wretched and poor in the vicinity of the hospital, and washed and nursed them with the help of her two companions, Isentrud and Guda. She cooked and distributed food and also span wool which was bought by the convent of Altenberg. The money was again spent on the sick.

One of the witnesses reported, during the canonization process, that there was once an occasion when Elizabeth was visited by her father's delegates. They found her in a miserable hut, clad in patched clothes beside a spinning wheel. They confessed in amazement that they had never seen a princess spinning wool.

She forbade her companions to call her "lady" and asked them to simply call her Elizabeth.

Many people from distant regions came to see her, asking for her help to cure their physical and mental ailments. Elizabeth usually knelt beside them and together with them prayed to God with great faith and spirit. With her prayers the crippled often rose to their feet, the blind regained their sight and those covered with ulcers became clean. "The Lord is present" she said, "He can do everything, God is loving!"

Early in November 1231 she fell ill. Two weeks later, early in the morning of 17 November, with a smile on her face, she ended her worldly life. She was laid out in state in the Franciscan Chapel, clad in her Franciscan cloth. She was buried in the hospital chapel on 19 November. Many pilgrims came to her tomb to pray for her intercession with God. Numerous miracles were recorded by the chronicles of the age.

Father Konrad immediately informed the Pope of Elizabeth's death. In his reply the Pope authorized Konrad to prepare the canonization. Konrad formed a committee, examined witnesses, and wrote the first biography of Elizabeth. After Konrad's death in 1233, Elizabeth's brother-in-law, as a member of the Teutonic Knights, pressed for her canonization. Finally, at Pentecost on 26 May 1235, in the Dominican Church of Perugia, Pope Gregory IX solemnly canonized Elizabeth and published the Bull with the opening lines of "*Gloriosus in majestate.*"

On 1 May 1236 the mortal remains of the new saint were elevated to the altar in the Saint Francis Church of Marburg, which had been erected on the site of the little hospital chapel in 1232. Frederick II, barefoot and clad in a hair shirt, was a pallbearer along with the archbishops. After having placed the coffin on the altar, the Emperor took the crown off his head and put it on the skull of Elizabeth with the following words: "As I could not crown you Empress in this world, accept this crown as a sign of my esteem towards you, who are already queen in the Kingdom of God." Elizabeth's children and brothers-in-law were all present as well as numerous archbishops, bishops, and several German and Hungarian noblemen, knights, and the poor. According to contemporary records two hundred thousand people attended the moving ceremony.

The Cult and Representation of Saint Elizabeth

The solemn elevation of Saint Elizabeth to the altar – the *translation* – in 1236, and the notables and multitudes of ordinary people present, demonstrated that Elizabeth occupied a special position even among saints. The reason for her immense popularity at that time and ever since is that "...heroic love radiates from Saint Elizabeth," as the ancient Hungarian song expresses it. Next to Saint Francis of Assisi she is regarded as the great light and warming brightness of humankind. The *miracle of the roses*, when bread was turned into roses by love, became the symbol of her generous love and quiet modesty. Bread is the allegory of life-saving goodness, the rose is the symbol of beauty and transcendent life. The miracle of the roses also refers to Elizabeth's immaculate faith and her trust in God.

The miracle of the roses was first recorded by a Franciscan monk from Florence, in the thirteenth century, and from the thirteenth and fourteenth century onwards Saint Elizabeth has been portrayed with roses in her lap by Italian painters such as Giotto, Bernardo Daddi, Simone Martini, Benozzo Gozzoli and others.

Medieval German biographies do not mention the miracle of the roses and it is not even portrayed until the nineteenth century, when the Nazarene painters – mainly

Friedrich Overbeck and Joseph Führich – made it popular precisely on account of the medieval Italian examples. In the second half of the century it became a favourite subject in German literature as well: take for example, *Die Heilige Elizabeth* (1870), an epic of thirty-four books by L. Plönnies, or the three-act play of A. Freydorf – *Die Rosen der Heiligen Elizabeth* (1886), or *Die Heilige Elizabeth* (1891), a play by B. Henzen from Leipzig with a prologue about the miracle of the roses, and the five-act drama by A. Trabert (1892). In German literature the miracle of the roses is set in Elizabeth's Wartburg years and is mainly linked with Louis, who is portrayed as having been made suspicious by the mother-in-law or by the courtiers.

Wartburg castle and the Saint Elizabeth Church of Marburg are to this day encircled with gorgeous groves of roses, the most characteristic symbol of Elizabeth.

The miracle of the roses is a significant part of the Hungarian biographies, too. Due to the destruction of our libraries during the Turkish era, the oldest Hungarian biography of Saint Elizabeth in existence dates only from the end of the fifteenth century. A collection of Latin sermons called *Pomerium sermonum* (1499) – “Orchard” – by the Franciscan monk, Pelbart of Temesvár (1430–1504), constitutes the first biography of Saint Elizabeth. He mentions the miracle of the roses, most probably based on his native traditions, and places the story in the infant years of Elizabeth when she was still in Hungary; and links the event to her father. The first Hungarian description is to be found in the so-called *Érdy codex* (1524–1527). “*One day in extreme cold she happened to secretly bring scraps of food for the poor to the gate of the castle and, behold, her father was there. In amazement he approached her asking, “Where are you going and what are you carrying my Elizabeth?” The daughter of the noble king was very shy and felt ashamed. Being scared and not knowing what to say, she answered: “See, I’m carrying roses.” Her father, however, being a clever man, started thinking that this was not the season for roses. He summoned her to him and looked at her chest. And lo and behold! Beautiful roses were there... Oh great innocence, oh immortal grace of chastity! See, the blessed King of Heaven did not let the words of his beloved child remain in falsehood to disgrace herself, but rather, as a saintly person, she was followed by the mercy of God...*”

The ancient Hungarian chant also sings of this miracle of Elizabeth:

*Once at winter-time for the poor
In her apron she brought food.
Blamed by her father for the deed,
Upon the word as she said
Into fresh roses turned all the bread.*

The cult of Saint Elizabeth spread all over Europe as early as in the thirteenth century. Hospitals, churches, chapels and monasteries were built one after the other and named after Saint Elizabeth.

The first and most significant church was built by the Teutonic Knights in Marburg between 1235 and 1283. The Teutonic Order took over the hospital of Saint Elizabeth after 1231 and pressed for her canonization. Next to the Madonna she was chosen as their patron saint. The magnificent new Gothic three-nave church was consecrated in honour of the Virgin Mary and Saint Elizabeth. The tomb of Saint Elizabeth was placed at the sanctuary of the northern transept of this church in 1249. For her bones a reliquary was made by goldsmiths between 1235 and 1249 – this included a Shrine, which was gold-plated and decorated with gemstones. The cabinet with its gable-roof in the shape of a church was 187 cm long, 63 cm wide and 135 cm high. Saint Elizabeth's shin bones were placed inside an oak-panelled lead box. To house the skull another ornate reliquary was donated by the Emperor Frederick II. He had an agate cup, belonging to the Ottonian period of about 1000, set in a gold-plated container around 1230. Elizabeth's

skull was set in this reliquary and it was on this that the imperial golden crown, decorated with gemstones, was placed by the Emperor himself in 1236. These two ornate reliquaries remained in the Saint Elizabeth Church of Marburg until 1539, when Landgrave Philip – who converted to Protestantism – had the shrines forced open and gave them back empty to the Teutonic Knights. The reliquary of the skull was taken to Stockholm by the Swedish army in the sixteenth century, where it is still kept in the Historical Museum. The empty Shrine, however, is still a precious treasure of the Saint Elizabeth Church at Marburg even today.

In the centre of the two longitudinal sides of the reliquary cabinet the *Majestas Domini*, and Christ on the cross, are represented with six apostles on each side. This is a reference to the last judgement, to the love of God and to the redemption. Above them, on each side of the gable roof, there are eight reliefs, four on each side, representing the life of Saint Elizabeth. Six of them illustrate the fraternal love which determines the eternal life of man. According to the Bible, on the last day Jesus will speak to those on his right hand: “Come, ye blessed of my Father, inherit the kingdom prepared for you from the foundation of the world: for I was hungry, and ye gave me meat; I was thirsty, and ye gave me drink; I was a stranger, and ye took me in; naked and ye clothed me; I was sick, and ye visited me; I was in prison, and ye came unto me. Verily I say unto you, inasmuch as ye have done it unto one of the least of these my brethren, ye have done it unto me.” (Matthew 25,34–36,40.)

On one of the narrow sides of the Shrine the Virgin Mary sits enthroned as Queen of Heaven, encircled with gemstones. On the other side Saint Elizabeth is standing, ready as it were to enter the Kingdom of Heaven. Standing is the symbol of perseverance, referring to persistence in faith and good works. The standing position also symbolizes prayer and intercession with God. Elizabeth, the embodiment of the active life, is holding a book, the Book of Life, the New Testament, the guiding principle of her life.

On the splendid thirteenth century stained-glass windows of the sanctuary of the Saint Elizabeth Church at Marburg, the charitable life of Saint Elizabeth is represented in compositions similar to those on the Shrine. (Picture 2)

On her tomb at the Church of Marburg, on the face of the stone sarcophagus there is a coloured relief, illustrating Elizabeth on the catafalque, clad in a Franciscan habit and a princely robe. Her soul, in the form of a child with a crown, is taken to heaven by angels. Placed by her head is the shield of Hungary, and lower down the coat-of-arms of the earldom of Thuringia. On the lower part of the tomb are portraits of the crippled, the sick, the destitute and prisoners, asking for Elizabeth's help. (Picture 3)

Charles IV of Luxemburg, the Holy Roman Emperor, also visited the tomb of our Saint in 1357 with a great entourage, which included Elizabeth Łokietek, the Hungarian Queen Mother, and other Hungarian notabilities. The Emperor and the princes carried the relics of Elizabeth, the Shrine, in a festive procession through the city. As a result of this, the cult of Saint Elizabeth revived throughout the whole of the Empire and the Hungarian kingdom. New Elizabeth hospitals and churches were built and a great number of artworks were created.

The Saint Elizabeth altar of the Cathedral at Magdeburg was erected in the middle of the fourteenth century by Archbishop Otto III, a relative of Elizabeth. On the tympanum of the sculptural altar panel is Christ on the cross between the Virgin Mary and the apostle Saint John. Below, in the centre, the standing *Vir dolorum* is accompanied by a standing figure of Saint Elizabeth on each side. The one on the left is holding a model of a church, the one on the right is providing a poor invalid man with clothes.

The same notion is expressed by the statue ornament of the splendid northern portal of the cathedral in Kasza, built at the end of the fourteenth century. Beneath the relief of the Crucifixion, on the tympanum, the charitable scenes of the life of Saint Elizabeth encircle the entrance. The iconographic programme is more abundant here, for – next to

the illustration of the Last Judgement on the portal tympanum – the life of Saint Elizabeth symbolizes the works of mercy, the only virtue of human life. This theme is identical to the pattern of the illustrations on the Marburg shrine described earlier.

On the central dividing column of the northern portal of the Cathedral at Kassa (Kosice), Saint Elizabeth is crowned by two angels. In her right hand she is holding a book and a vessel, with the left hand she is handing over a cloth to a beggar.

In the church of Mártonhely (Martjanci) by the river Mura, around 1390 the painter John of Aquila portrayed Saint Elizabeth in secular clothes, without a crown, carrying out charity work. (Picture 10)

Szombathely also has a fourteenth century wall-painting depicting Saint Elizabeth in the city's Franciscan church.

The cult of Saint Elizabeth swiftly spread all over Europe after her canonization. Pope Gregory IX encouraged this, permitting indulgence for those who visited the saint's tomb. Besides the third order of the Franciscans, founded by Saint Francis for the secular world, the Teutonic Order also chose Elizabeth as their patron saint, and soon the Cistercian and Dominican Orders followed this example. Until 1754 the 19 November – her feast – was a public holiday in Hungary.

The Franciscan monks at Eisenach put the relics of Saint Elizabeth on public display every year at Pentecost. The Dominicans of Eisenach also started building their Saint Elizabeth church in 1235. The Saint Elizabeth Chapel of the Cathedral of Naumburg, with the statue of the Saint, was completed in about 1240. Strasbourg, Trier, Kassel, Ulm and several other distinguished German cities also had a church built in honour of Saint Elizabeth as early as the thirteenth century.

The earliest Saint Elizabeth hospital was founded in Nuremberg by the Emperor Frederick II, thus laying the foundation of the charity work of the Teutonic Order. From the donations of the German Knights, of noblemen and of citizens, more and more Saint Elizabeth hospitals and leper houses were founded from the thirteenth and fourteenth century onwards.

In *Hungary* in Győr, in 1235, in the year of the canonization, the Franciscans consecrated their newly built church in honour of Saint Elizabeth. In *Esztergom*, which was the capital and the royal residence at that time, King Béla IV, Elizabeth's brother, had a magnificent basilica built for the Franciscans, which became a worthy rival to the cathedral of the castle. Also in 1235–1236, he founded a chapel in the district of Hévíz in honour of Saint Elizabeth, which he handed over to the crusaders in 1238. Similarly, the king founded a Saint Elizabeth church and nunnery at *Nagyszombat (Trnava)* in 1240, the Franciscans having already erected a chapel there in 1238.

Outstanding amongst the Saint Elizabeth churches of Hungary is the parish church at *Kassa (Košice)*, the *Ecclesia Santa Elizabeth* which, together with the hospital of the poor, was already mentioned in the documents from 1238. The thirteenth century seal of the city of Kassa also portrays Saint Elizabeth, giving alms.

In Budapest, on Margaret Island, inside the one-time Dominican convent, there was a Saint Elizabeth altar from the 1250s, where her niece Saint Margaret, the princess, used to pray. Also in Budapest, at the bottom of Gellért Hill there was a Saint Elizabeth hospital dating from the thirteenth century.

Pozsony (Bratislava), Sárospatak, Késmárk, Besztercebánya, Újbánya, Bártfa, Lőcse, Zólyom, Szombathely, Pécs and many other Hungarian cities celebrated the saintly Hungarian princess with great honour. In Pozsony and Sárospatak the Franciscan monks even composed a hymn in praise of Saint Elizabeth.

In *Italy*, too, a vivid cult of Saint Elizabeth existed from the thirteenth century. A biography of Saint Elizabeth written by Franciscan monks and kept at the Bibliotheca Laurenziana in Florence, and a sermon by a Dominican monk of Brescia, both bear witness to this. Berthold, Patriarch of Aquileia (c.1251), one of Elizabeth's uncles, created a

foundation in order to suitably celebrate her feast-day. The frescos that can still be seen in the churches of Aquileia (Picture 4), Brescia, Modena, Gemona, Florence, Perugia, Assisi (Picture 5), Venice (Picture 6), Bologna (Picture 13), Orvieto, Naples and other cities indicate that the early cult of Saint Elizabeth embraced the whole of Italy.

In Naples Queen Mary of Hungary, wife of Charles Anjou II – who lived in the city from 1271 until her death in 1323 – made great efforts to honour her aunt Saint Elizabeth in Italy. After her husband's death she entered the convent of Santa Maria Donna Regina of the Clarissa Order in Naples, which she had built herself. Here she had the monastic choir of the church decorated with a splendid series of wall-paintings. Besides the Passion of Jesus she had the life of Saint Elizabeth painted in the fullest detail in the 1320's.

In the lower church of the Basilica of Saint Francis at Assisi, the royal family of Naples created a separate altar in honour of Saint Elizabeth and the Hungarian saints. The fresco on the altar was painted by *Simone Martini* around 1310 (Picture 5).

Here, at the entrance arch of the Saint Martin Chapel, Martini, the distinguished master, was asked to portray our saint, clad in a noble dress, standing next to Saint Clare of Assisi. At this time masters such as Giotto, Bernardo Daddi, Lippo Memmi and others portrayed Saint Elizabeth with roses in her lap.

In *France* in the thirteenth century, in the age of Saint Louis IX, who was a member of the Franciscan secular order himself, Saint Elizabeth enjoyed great honour. Here, in the royal court, Hermann, Saint Elizabeth's first-born son, was brought up. Chronicles record that the Queen Mother, Blanche, embraced him in a state of great emotion, and with deep veneration kissed him on the forehead, where his mother used to kiss him. Saint Louis had his daughter baptized as Elizabeth. Rutebeuf, the famous court poet, dedicated his poem "*The Life of Saint Elizabeth*" to her, which helped the Hungarian princess become one of the most popular saints in France.

The cult of Saint Elizabeth in *Switzerland* was supported, beside the French and German connections, by the widow of Andrew III, King of Hungary, who spent her last years in Switzerland, with her daughter. On the splendid early fourteenth century stained-glass windows of the Franciscan Church at Königsfelden, founded by the queen herself, a honourable place was given to the figure of Saint Elizabeth (Picture 7). The princess, Beatific Elizabeth (1292–1336), followed the saintly life of her aunt and patron saint in the Dominican Convent of Töss. She also brought with her the house-altar of her father, a diptych decorated with exquisite enamel paintings and gemstones. On the frame of the altar there are half-length portraits of saints, Saint Elizabeth among them. Today it is a precious treasure of the Historical Museum in Bern (Picture 1).

In *Bohemia*, Beatific Agnes (1205–1282), daughter of King Ottokar I, who, on her mother's side, was cousin to Saint Elizabeth, spread the cult of our Saint. Inspired by Elizabeth's example, she gave up living a life of luxury and devoted herself to looking after the poor and the sick. In 1234 she founded a Clarissa convent in Prague, which she later entered herself. She was closely connected with Saint Clara of Assisi, as it is demonstrated by four letters written by Saint Clara to Agnes. She founded a hospital, an orphanage and a home for refugees in a suburb of Prague in honour of Saint Francis.

In *Poland* in Silesia it was Duchess Saint Hedwig (1174–1243), aunt of Elizabeth on her mother's side, who made the model life of Saint Elizabeth very popular from quite early on. The centre of her cult was the Saint Elizabeth Church and Hospital in Wroclaw, the first hospital in Silesia, founded by Hedwig herself.

Beatific Kinga (1224–1297), a niece of Saint Elizabeth, who had for forty years been the wife of Boleslaw, Prince of Krakow and later King of Poland, did much to spread the cult of our saint in Poland. Until the age of fifteen she lived in the Hungarian royal court where she must have heard a lot about her aunt Elizabeth. She was already eleven when Elizabeth was canonized. Together with her husband they founded many monasteries, churches and hospitals on Polish soil. Like Elizabeth, she nursed the sick and looked

after the destitute with great love. After the death of Boleslaw the Chaste, from 1279 until her death in 1292 she lived a monastic life at the Clarissa convent in Stary Sacz. Her grave became the national place of pilgrimage for the Poles.

The brother of Saint Elizabeth, Coloman, Prince of Galicia, and his wife, Beatific Salome, daughter of the Polish Prince Lesek, were also great admirers of Saint Elizabeth. After her husband's death in 1241 she returned to her country and became a Clarissa nun at Stary Sacz. In Poland Beatific Salome and Saint Elizabeth are celebrated together on 19 November.

Saint Elizabeth has been greatly honoured in *Spain* since the thirteenth century. Her feast was celebrated with a festive liturgy at the Cathedral of Seville and in the Cistercian Monastery of Poblet. The Saint Elizabeth cult of the Spanish people was also supported by the dynastic relations between the royal families of Aragon and Hungary. Yolande, (died c.1251), Saint Elizabeth's sister, married Jacob, King of Aragon. Their granddaughter, named after Saint Elizabeth, lived a saintly life (1271–1336) as the wife of Denis, King of Portugal. She is honoured by the Church as Saint Elizabeth of Portugal.

The seal of the Saint Elizabeth Hospital at Valencia, which dates from 1263, shows Saint Elizabeth washing the feet of a sick person.

In *the Netherlands*, particularly in Brabant, Princess Sophie (1224–1281), the daughter of Saint Elizabeth spread the cult of her mother. Saint Elizabeth was frequently chosen as patron saint by the Beguine communities of Flanders. The Beguines are women living in religious communities and doing charity work, often in the spirit of Saint Francis. Later on, Guda, the court-lady of Saint Elizabeth, also founded a Beguine community. The Saint Elizabeth Beguinage still exists in Brugge.

A fine example of the cult of Saint Elizabeth in *England* is the Saint Elizabeth College in Winchester, founded for seminarians in 1301.

During the late Middle Ages, in the fourteenth and fifteenth century, the cult of Saint Elizabeth continued to grow. However, the centre, even in later years, remained Marburg and the Saint Elizabeth Church, which was one of the most popular places of pilgrimage.

In the early fifteenth century, about 1420, thirty-two splendid panel pictures, representing the exemplary life of Saint Elizabeth, were painted on the wall dividing the sanctuary in the chapel of the Holy Spirit Hospital in Lübeck.

Jan van Eyck portrayed Saint Elizabeth with three crowns on his panel picture (now in New York, Frick Collection). This was completed around about 1435, and the three crowns refer to the fact that in all three stages of her life – that is, as a virgin, a married woman and a widow – she gained the crown of sainthood.

Fifteenth century Italian illustrations emphasize the Franciscan character of Saint Elizabeth. Thus she is to be seen on the polyptych of Piero della Francesca (Gallery of Perugia), where she appears in a Franciscan monk's habit with a white veil on her head. On an altar piece by Filippo Lippi (Kassel Museum) she is kneeling in front of Saint Francis, who is handing over to her the regulations of the Franciscan secular order, since Saint Elizabeth has been the patron saint of this order since 1235.

Amongst the representations of Saint Elizabeth made in the second half of the fifteenth century, an especially distinguished example is the monumental triptych (1474–1477) on the main altar of the Kassa Cathedral. On the middle panel, at the two sides of the Madonna, the biblical and the Hungarian Saint Elizabeth stand, the latter holding a spoon and a dish in her hand. Her life story is illustrated by six exquisite paintings on each wing of the altar. This altar is a worthy representation of the love of Hungary, her native land, for Saint Elizabeth (*Pictures 15–17a, b*).

In the mediaeval church of *Nyíracsad*, the fifteenth century painter portrayed Saint Elizabeth on the inner side of the triumphal arch.

About 1480 the famous statue of the Saint Elizabeth Church at Marburg was made, representing her as a queen dressed in a magnificent gown and with an ornate crown, holding the tall model of the Marburg church in her left hand. (Picture 20)

For the Saint Francis Church at Assisi in these years, Pope Sixtus IV, who had earlier been a Franciscan monk, had the ornate tapestry and the face of the altar he ordered decorated with the genealogical tree of the Franciscan order. Saint Elizabeth received a prominent place on one of the branches. (Picture 26)

On the illustrations dating from around 1500, she is clad in period costume, i.e. late Gothic and Renaissance dress. This can be seen on the paintings of *Jörg Syrlin* (Picture 19), *Lucas van Leyden*, *Tilmann Riemenschneider*, *Michael Wolgemut*, *Gerard David*, *Hans Holbein senior*, *Martin Schaffner* and others (Pictures 15–27). It can also be seen on the stained glass window of the *Saint Etienne du Mont* in Paris.

Another significant set of paintings from the sixteenth century have been preserved in the church of the former Teutonic Order in *Frankfurt am Main*, presenting the life of their patron saint, Elizabeth in twenty-four scenes.

As the ideas of the Reformation spread, especially in the German provinces, the practices connected with the cult of the saints were prohibited. Elizabeth's tomb was also desecrated, her bones dispersed and several images of her destroyed.

Prominent among the German Renaissance portrayals is the memorial of Philipp Soldan, Landgrave of Hesse (Picture 29), on the wall of the hospital he founded himself in 1530.

In the early seventeenth century a new richness came to the cult of Saint Elizabeth with the foundation of the female order of *the Nurses of Saint Elizabeth* in 1626 in *Aachen*. This order promptly spread to Austria, Hungary and Bohemia. Joseph II, who suppressed the great majority of the monastic orders, subsidized the Elizabeth sisters with privileges and foundations.

Baroque art was naturally predisposed to illustrating the heavenly apotheosis and revelation of Saint Elizabeth. In 1632 *Rubens* portrayed her on the monumental *Ildefonso altar* with all the grandeur of Baroque art, dressed in royal and princely garments. The vision of the Hungarian princess entering heaven was also represented in 1664 by *Tobias Pock* on the main altar of the church of the Teutonic Knights in *Vienna* (Picture 34). She receives a celestial crown from the Holy Trinity for renouncing the earthly crown, which is portrayed next to the saintly figure, on the ground.

In 1672, on the altar of the chapel of the hospital in Seville, Elizabeth is depicted by *B. E. Murillo* as the model of charitable service and nursing. (Picture 33)

Excellent examples of eighteenth century mature Baroque art are the two frescos by *Franz Anton Maulbertsch* on the ceiling of the cathedral in *Vác* and in the chapel of the lyceum of *Eger* (Pictures 38–39), where saint Elizabeth appears with other Hungarian saints in heavenly glory. In the eighteenth century our Saint was elevated to the status of an allegory, becoming the symbol of compassion and love. This can be seen, for example, on the frescos by *Paul Troger* on the ceiling of the Saint Elizabeth Church in *Pozsony* (Bratislava).

In the first half of the nineteenth century, in the age of Romanticism, the cult of Saint Elizabeth enjoyed a renaissance. In 1836 a book, *The Story of Saint Elizabeth of Hungary*, was published in Paris, written by the twenty-six-year-old Charles Forbes de Tryon, Comte de *Montalambert* (1810–1870). Montalambert was a remarkable statesman, eloquent speaker and distinguished publicist. It was on the feast of Saint Elizabeth, 19 November 1833, that Montalambert first went to Marburg. He was deeply touched by the personality of Elizabeth, even though there was no sign of any memory of the saint in the city, let alone celebration. He only managed to find one biography, written by Karl Wilhelm Justi (1767–1846), who was the Protestant priest of the Elizabeth church in Marburg. The biography was published in 1795, in the Age of the

Enlightenment. Montalambert started studying Elizabeth's life with great zeal. He even visited Hungary where he was supported in his research by a relative of his, Mrs. Gyula Apponyi, née Countess Zsófia Sztáray. He did not attempt to write simply an historical study, but also a literary work of art, compiled with heart and soul, in the spirit of the French New Catholic Romanticism. He wanted to rouse his contemporaries from infidelity and cynicism. He presented Elizabeth as an ideal for his age who, beyond all worldly power, held royal power over souls. Together with Victor Hugo, and his *Le Notre Dame de Paris* Montalambert revived the spirit of the Middle Ages.

Montalambert's book was a great success. In 1837 it had already been published in a German translation and in 1862 it was also issued in Hungarian. The writer also paid great attention to the artistic illustration of his book. He commissioned the most significant Nazarene artists of his time – *F. Overbeck, J. Führich, Foltz and Ittenbach* – who were all imbued with deep religious feeling.

In the footsteps of Montalambert, the most significant biography of Saint Elizabeth in French was written by the outstanding writer of Hungarian origin, *Emil Horn* (1858–1937), in 1902. The volume, awarded a prize by the Academy of France, was published in Budapest in a Hungarian translation in 1905, followed by the Italian version in Milan, in 1924.

The finest musical Romantic expression of the Saint Elizabeth ideal is the opera *Tannhäuser* (1845) by *Richard Wagner*. The opera declares that the only true feminine ideal is Elizabeth, and this work remains very popular right up to the present day.

The Hungarian composer *Ferenc Liszt* began working on his oratorio “*Saint Elizabeth*” in 1858, both in Weimar and Rome. The world premiere was in Pest, on 15 August 1865, the feast of the Blessed Virgin Mary and a Hungarian national holiday. On 28 August 1867, on the occasion of the eight-hundredth jubilee of the castle it was performed again in the ceremonial hall at Wartburg, conducted by the composer himself. “I have grown deeply attached to the subject through the Hungarian and Thuringian connections” wrote Liszt.

By that time Wartburg castle had already been renovated in the spirit of Historicism and a lavish set of wall paintings in its halls, by *Moritz von Schwind*, revived the life of Elizabeth.

The first romantic biography of Saint Elizabeth in *Hungary* was written in 1841 by *Bishop István Majer*, the great writer and educator of ordinary people. The legend of the roses was elaborated in 1846 by *János Garay*, in his poem “*Saint Elizabeth*.”

In 1857, on the occasion of the visit of the imperial couple to Hungary, the biography of Saint Elizabeth, written by *Ferenc Toldy*, was published. This was illustrated with figures and bound in a deluxe binding.

Queen Elizabeth, the wife of Franz Josef, having been a great admirer of her patron saint, played a significant part in the re-animation of the cult of Saint Elizabeth in the second half of the nineteenth century. In the 1890s, in the Coronation Cathedral of the Blessed Virgin at *Buda Castle* the life of Saint Elizabeth was illustrated in twelve magnificent images on the stained glass windows, based on the ideas of the distinguished Hungarian painter, *Károly Lotz* (*Picture 53*). *Imre Steindl* designed the vast parish church in New Gothic style, at the *Square of the Roses* in the Elizabeth City district in Budapest. It was built in 1895–1901 in honour of Saint Elizabeth, to mirror the Saint Elizabeth Church in Marburg. Some excellent illustrations of Saint Elizabeth were created to decorate the main altar and the stained glass windows, as well as the area in front of the church. In the last years of the century a fine suspension bridge spanning the river Danube between the inner city of Pest and Gellért Hill was named after Elizabeth, in this way uniting the reverence of the Hungarian people towards the Queen and Saint Elizabeth.

The main work of art of the excellent Hungarian painter *Sándor Liezen-Mayer* (1839–1898), lecturer at the Academy in Munich, also represents Saint Elizabeth covering the poor with her princely robe (*Picture 54*). The Hungarian Society of Fine Arts

commissioned the artist to paint this picture for the Picture Gallery of the National Museum.

In 1881 *Bishop Arnold Ipolyi*, one of the first scholars of Hungarian art history, wrote a study entitled “*The Pictures of Saint Elizabeth of Hungary*.” Relying to a certain extent on Montalambert’s book, he described the most significant representations of Saint Elizabeth in Europe in chronological order, supplementing this with details of the Hungarian relics. This work is the first Hungarian iconographical study. Arnold Ipolyi wanted to feature illustrations of all the Hungarian saints and, in this way compile a Hungarian iconography that would inspire contemporary artists to create ever finer works of art.

In the twentieth century it has mainly been on the occasion of jubilees and anniversaries of the birth, death and canonization of Saint Elizabeth – such as in 1907, 1931, 1935, 1957, 1981 and 1986 – that historical commemorations and artistic activities have enjoyed a revival. The series of Saint Elizabeth illustrations were enriched by the new conceptions created by the dynamically changing artistic styles of the twentieth century – Art Nouveau, Expressionism, Symbolism, Constructivism and others. (Picture 57–100) The most prominent portraits of Saint Elizabeth from the Hungarian late Art Nouveau period are the works of *Sándor Nagy*. These appear on the frescos and stained glass windows of the parish church in Pesterzsébet and in the nearby church of Pacsirtatelep, dating from the end of the 1930s.

The justly famous Saint Elizabeth biography of *Elisabeth Busse-Wilson* (1890–1974), the excellent German writer, was published in Munich in 1931.

A monumental *Saint Elizabeth exhibition* was organized in Marburg in 1983 to celebrate the 700th anniversary of the consecration of the Saint Elizabeth church, the great pride of the city. Besides the scientific catalogue, the University of Marburg compiled a study in seven parts, in which the most distinguished professionals summarized their most recent research on the impact Saint Elizabeth had on the arts and on social life. The success of this exhibition, the vast number of visitors, and not least the fact that the twentieth century representations of Saint Elizabeth constitute more than half of our volume, show clearly our own age’s vivid interest in Saint Elizabeth and the universal respect towards her.

Nowadays *Sárospatak* is becoming the centre of the saint Elizabeth cult in Hungary. The fine modern bronze statue by *Imre Varga* in front of the church represents Elizabeth as she gets off her horse (*Picture 99*). She has arrived home! Not for a short visit, as in 1222, but forever. This was confirmed in 1987 by the gift of the Benedictine Monastery of Admont when they presented a skull bone relic of Saint Elizabeth, which had been in their possession, to Sárospatak. Ever since, she has been celebrated every year at Pentecost, on the anniversary of her canonization, here, at her birthplace by the Hungarian people, from within and beyond our borders. She is the only Hungarian Saint who is not only known and honoured by the whole world, but also regarded as her own by each country.

Our volume concludes with the exquisite bronze statue by *Zsuzsa Pannonhalmi* (1997), which – standing behind the magnificent church – decorates the main square of Pesterzsébet in Budapest.

After this introduction let us look at the pictures which accompany this study! The one hundred photos are a selection from many hundreds of Saint Elizabeth illustrations left for us as a proof of the universal veneration which has existed for almost eight hundred years. The reproductions proceed in chronological order. It should be noted that it is not the masterpieces of the history of art that have been selected here – although some of them are indeed present in this volume – nor even the material held by museums, but rather those lesser-known works of art which can be seen in churches. By familiarizing the public with these portraits we were aiming to share our knowledge of the eight hundred-year-cult of Saint Elizabeth.

- Bánfy, Florio: *Santa Elisabetta di Ungheria Langravina di Turingia*. Assisi, 1932.
- Bogyay, Thomas von: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. 3.Aufl. Darmstadt, 1977.
- Busse-Wilson, Elisabeth: *Das Leben der heiligen Elisabeth von Thüringen*. München, 1931.
- Busse-Wilson, Elisabeth: Die Franziskanerin des Nordens, in: *Die Wartburg*, Berlin, 34. (1935.)
- Dinkler-von Schubert, Erika: *Der Schrein der heiligen Elisabeth zu Marburg*. Marburg, 1964.
- Horn, Emil: *Sainte Elisabeth de Hongrie*, Paris, 1902.
- Horn, Emil: *Influence social de Sainte Elisabeth de Hongrie*, Paris, 1913.
- Huyskens, A.: *Quellenstudien zur Geschichte der heiligen Elisabeth, Landgräfin von Thüringen*. Marburg, 1908.
- Kaminsky, D.M.: *God is My Only Love. Commemorating the 750th Anniversary of the Death of St. Elizabeth of Hungary*. Youngstown, 1981
- Kiel, Elfride: *Die grosse liebende St. Elisabeth*. Leipzig, 1966.
- Mihalik, Alessandro: *Gioielli di Santa Elisabetta d'Ungheria a Udine ed a Cividale in Corvina* Vol. XXV–XXVIII (1933–34.), Roma-Budapest
- Montalambert, Charles de: *Histoire de Sainte Elisabeth de Hongrie I–II*. Paris, 1836.
- Montalambert, Charles de: *Geschichte der heiligen Elisabeth von Ungarn, Landgräfin von Thüringen*. Leipzig, 1837.
- Robeck, NESTA de: *Saint Elizabeth of Hungary*. Milwaukee, 1953.
- Nigg-Loose Nils, Walter: *Die heilige Elisabeth, Das Leben der Landgräfin von Thüringen*. Freiburg i.Br. 1979.
- “*Salve Rosa Pietatis, Salve flos Ungarie*” *Heilige Elisabeth von Thüringen. Fotoausstellung Wartburg, Neuenburg Marburg 2002. Hrsg. von Gyöngyi Török. Budapest, 2002.*
- Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze. Katalog der Ausstellung in Marburg*. (Philipps-Universität Marburg, Hessisches Landesamt) Sigmaringen, 1981. – 700 Jahre Elisabeth-Kirche in Marburg 1283–1983. Marburg, 1983. – Handbuch zur Ausstellung des Kunsthistorischen Instituts der Philipps-Universität Marburg, 1983.
- Schmoll, Friedrich: *Die heilige Elisabeth in der bildenden Kunst des 13. bis 16. Jahrhunderts*. Marburg, 1918

A gótika és a reneszánsz művészetéből

AUS DER KUNST DER GOTIK UND DER RENAISSANCE

•

ARTE GOTICA E RINASCIMENTALE

•

GOTHIC AND RENAISSANCE WORKS OF ART

1.
BERN,
Historisches Museum Bern

2.
MARBURG
AN DER LAHN,
Elisabethkirche

3.
MARBURG
AN DER LAHN,
Elisabethkirche

4.
AQUILEIA,
Basilica

5.
ASSISI,
Basilica di San Francesco

6.
VENEZIA,
Santa Maria Gloriosa
dei Frari

7.
WINDISCH,
Königsfelden, Kloster

8.
TIROLO,
Cappelle del Castello

9.
STRASBOURG,
Châtèdral Nôtre Dame

10.
MARTJANCI
(MÁRTONHELY),
Doma sv. Martina

11.
TORUŃ,
Kościół n. Panny Marii

12.
KÖNIG,
Reformierte Pfarrkirche

13.
BOLOGNA,
Chiesa di San Francesco

14.
ROTHENBURG
OB DER TAUBER,
St. Jakobs-Kirche

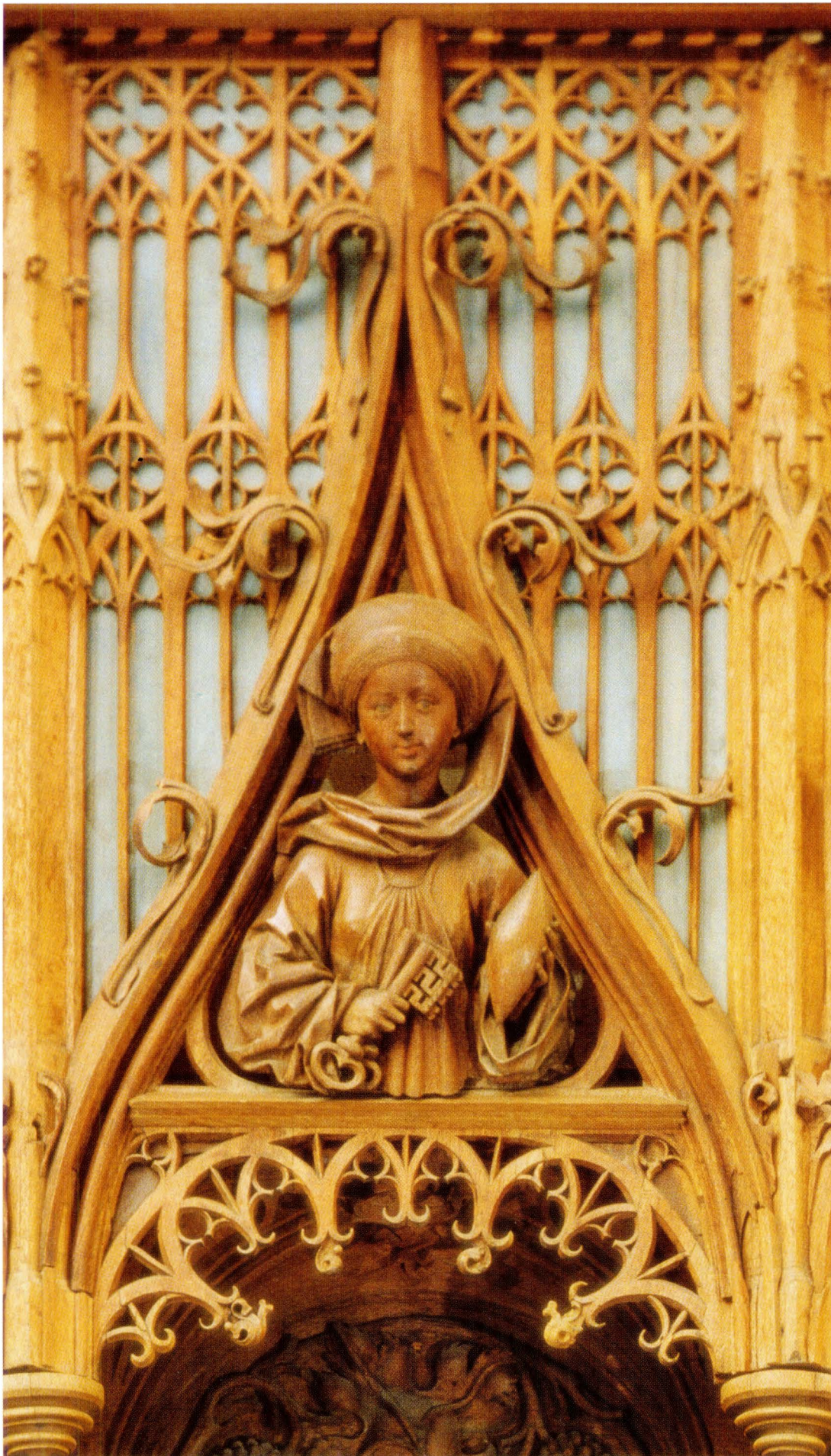
15.
KOŠICE (KASSA),
Dóm sv. Alžbety

16., 17a, 17b
KOŠICE (KASSA),
Dóm sv. Alžbety

19.
ULM,
Münster

20.
MARBURG
Elisabethkirche

21.
FRANKFURT AM MAIN,
Deutschordenskirche

22-23.
TALLINN,
Püha Vaimu kirik

24.
EISENACH,
Wartburg

25.
ÜBERLINGEN
AM BODENSEE,
St.-Nikolaus-Münster

26.
ASSISI,
Museo della Basilica
di San Francesco

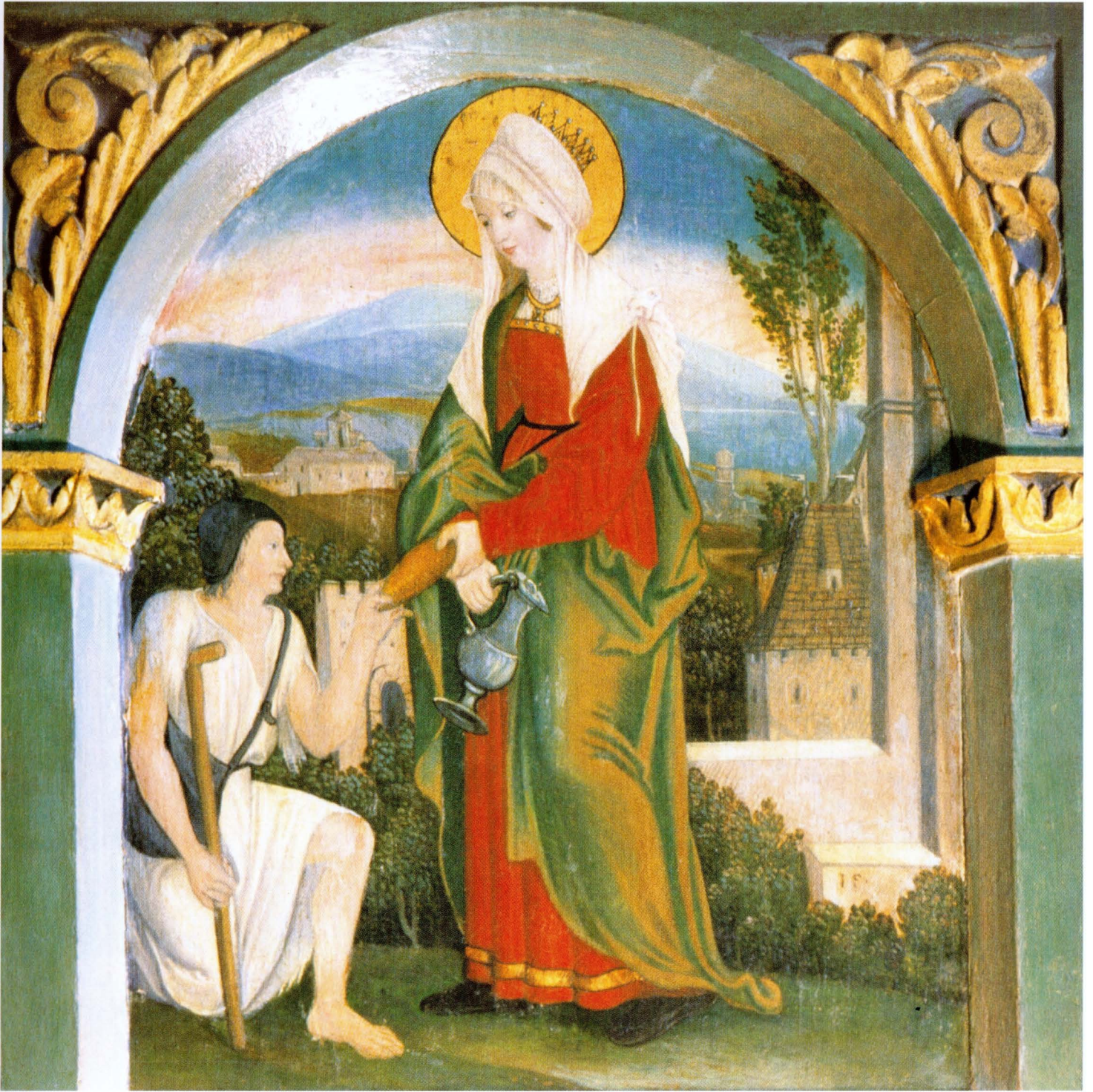
27.
FRIBOURG,
Église des Cordeliers

28.
LENZBURG,
Schloß Lenzburg,
Historisches Museum

29.
HAINA IN FRANKEN,
Klosterkirche

30.
DISENTIS,
St.-Martin-Klosterkirche

31.
MUOTATHAL,
Klosterkirche

A barokk művészetből

AUS DER KUNST DES BAROCKS

ARTE BAROCCA

BAROQUE WORKS OF ART

32.
WIL,
St.-Nikolaus-Pfarrkirche

33.
SEVILLA,
Hermandad
de la Santa Caridad

34.
WIEN,
Deutschordenskirche

35.
MÁTRASZŐLŐS,
Szent Erzsébet-
plébániatemplom

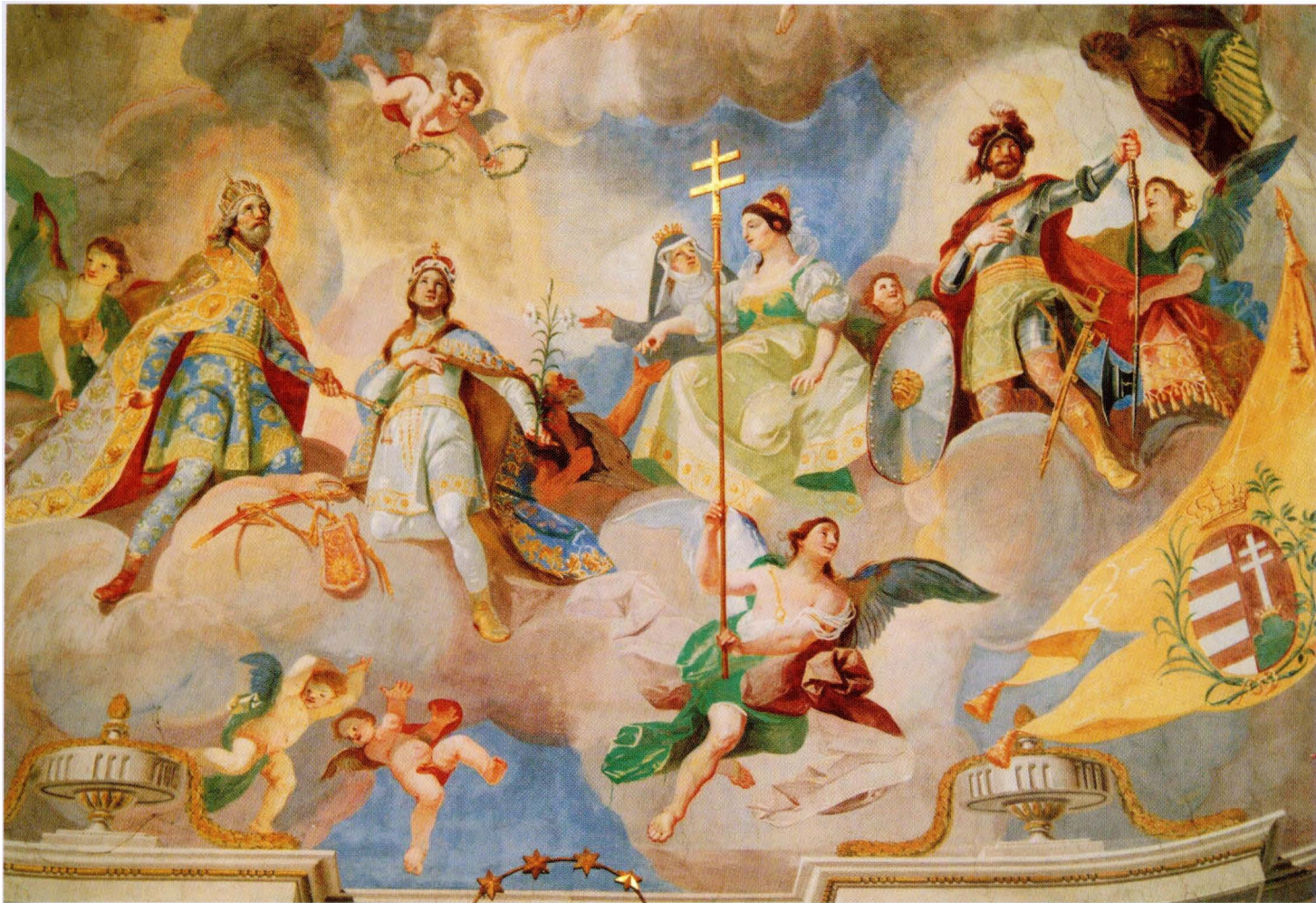
36.
MÁRIANOSZTRA,
Magyarok Nagyasszonya-
plébániatemplom

37.
PRAHA,
Hradčín

38.
VÁC,
Székesegyház

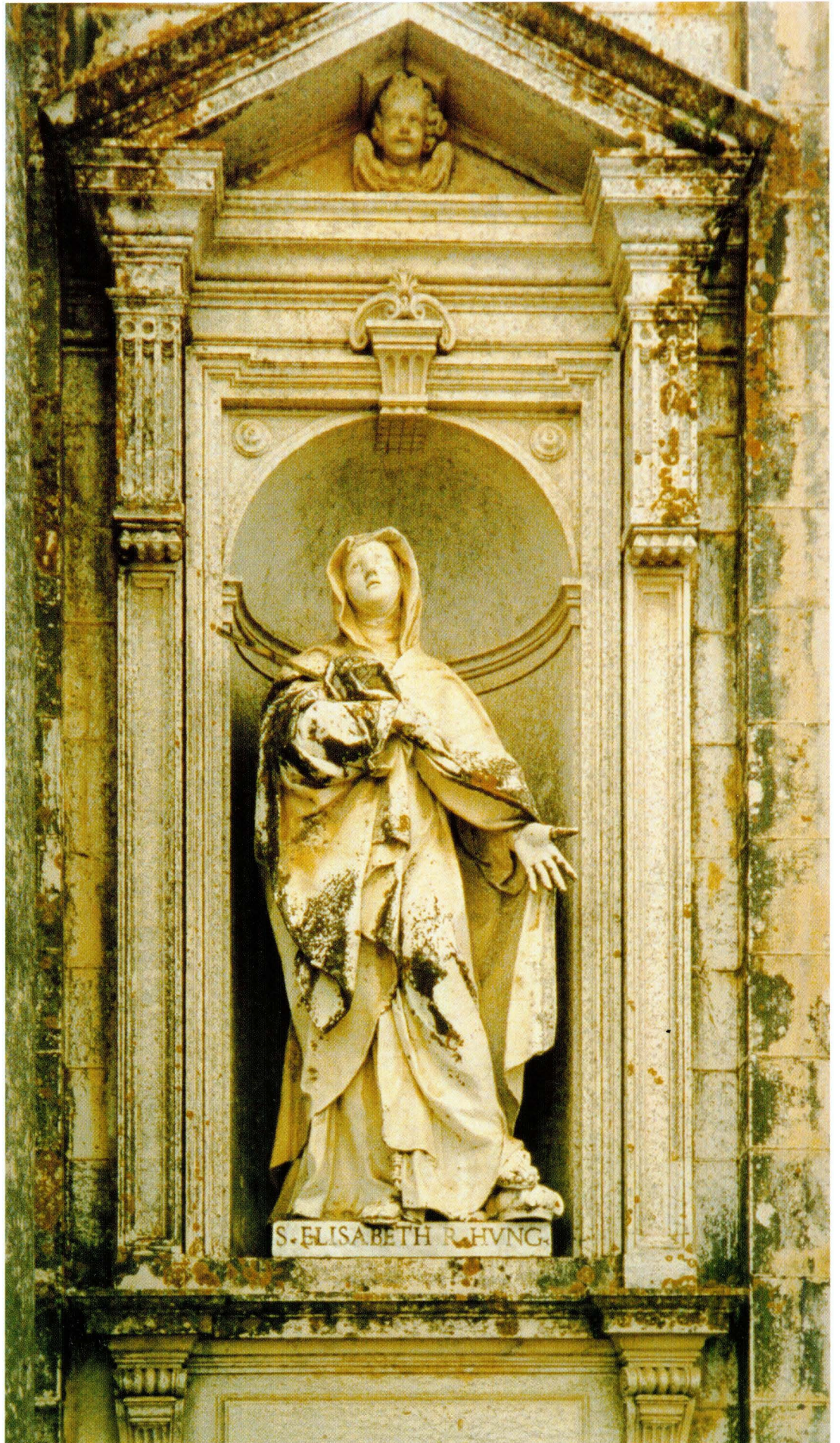

39.
EGER,
Esterházy Károly Főiskola

40.
KOSI,
Szent Erzsébet-templom

41.
MAFRA,
Palacio Nacional

XIX. századi művészet

KUNST DES 19. JAHRHUNDERTS

ARTE DELL'OTTOCENTO

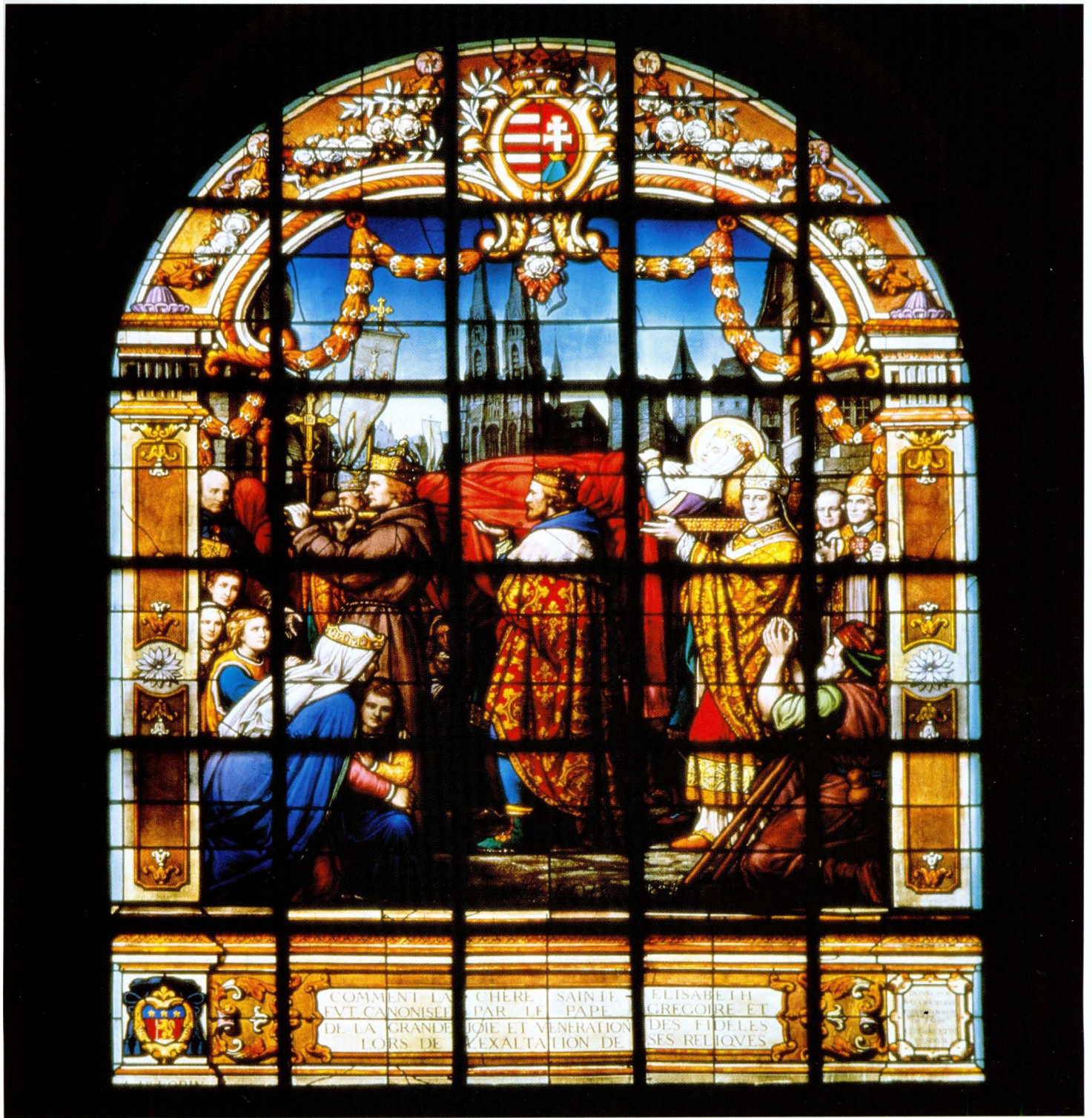
19th CENTURY WORKS OF ART

42.
FIRENZE,
Basilica Santa Croce

43.
ASSISI,
Basilica Santa Maria
degli Angeli

44.
PARIS,
Église Sainte-Élisabeth

45.
KONSTANZ,
Münster

46.
AACHEN,
St.-Elisabeth-Kirche

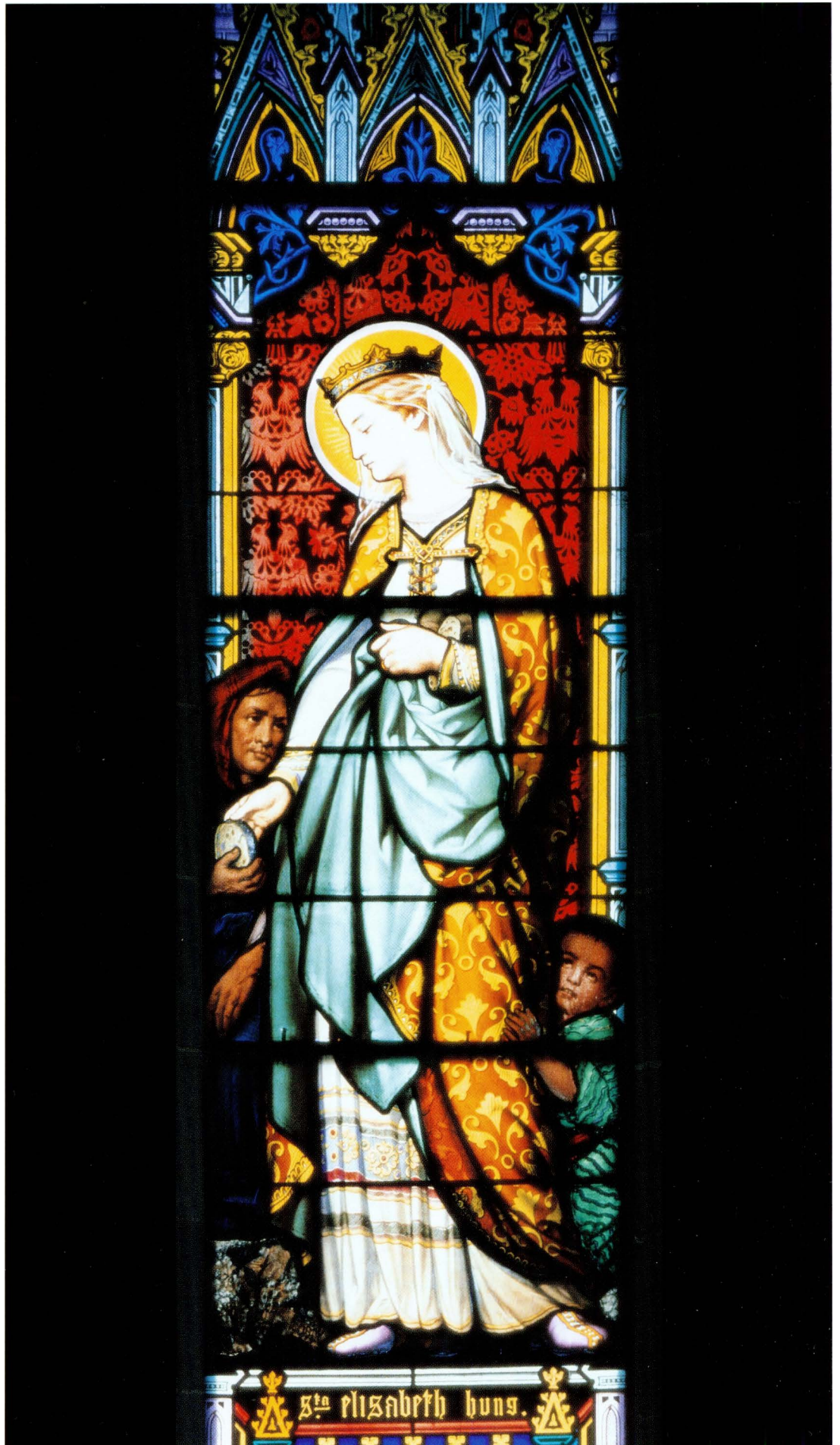

47.
HENLEY,
Roman Catholic parish church

48.
HILVERSUM,
Grote Kerk

49.
GENÈVE,
Église Notre Dame

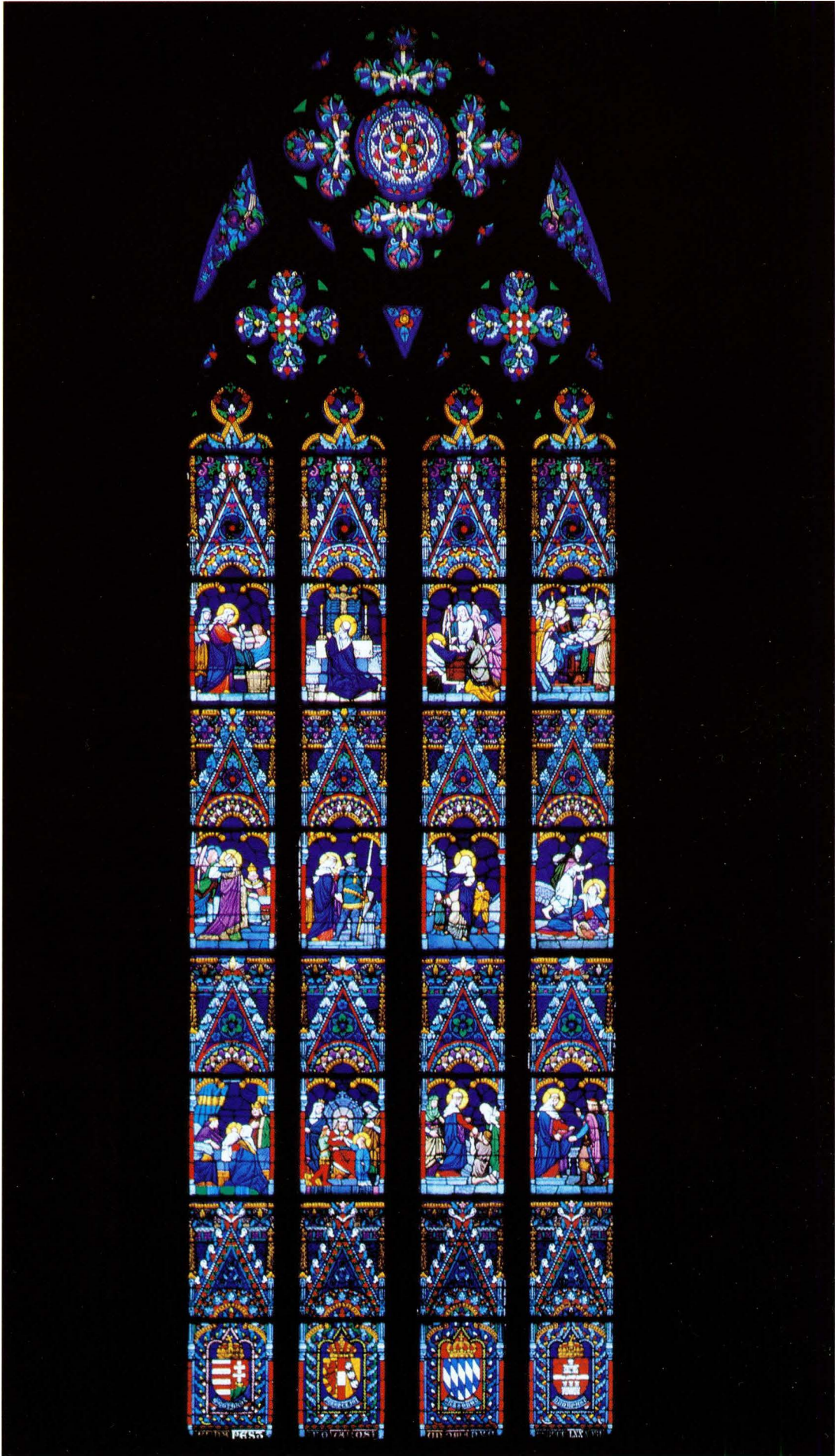
50.
CHUR,
Kathedrale Mariä
Himmelfahrt

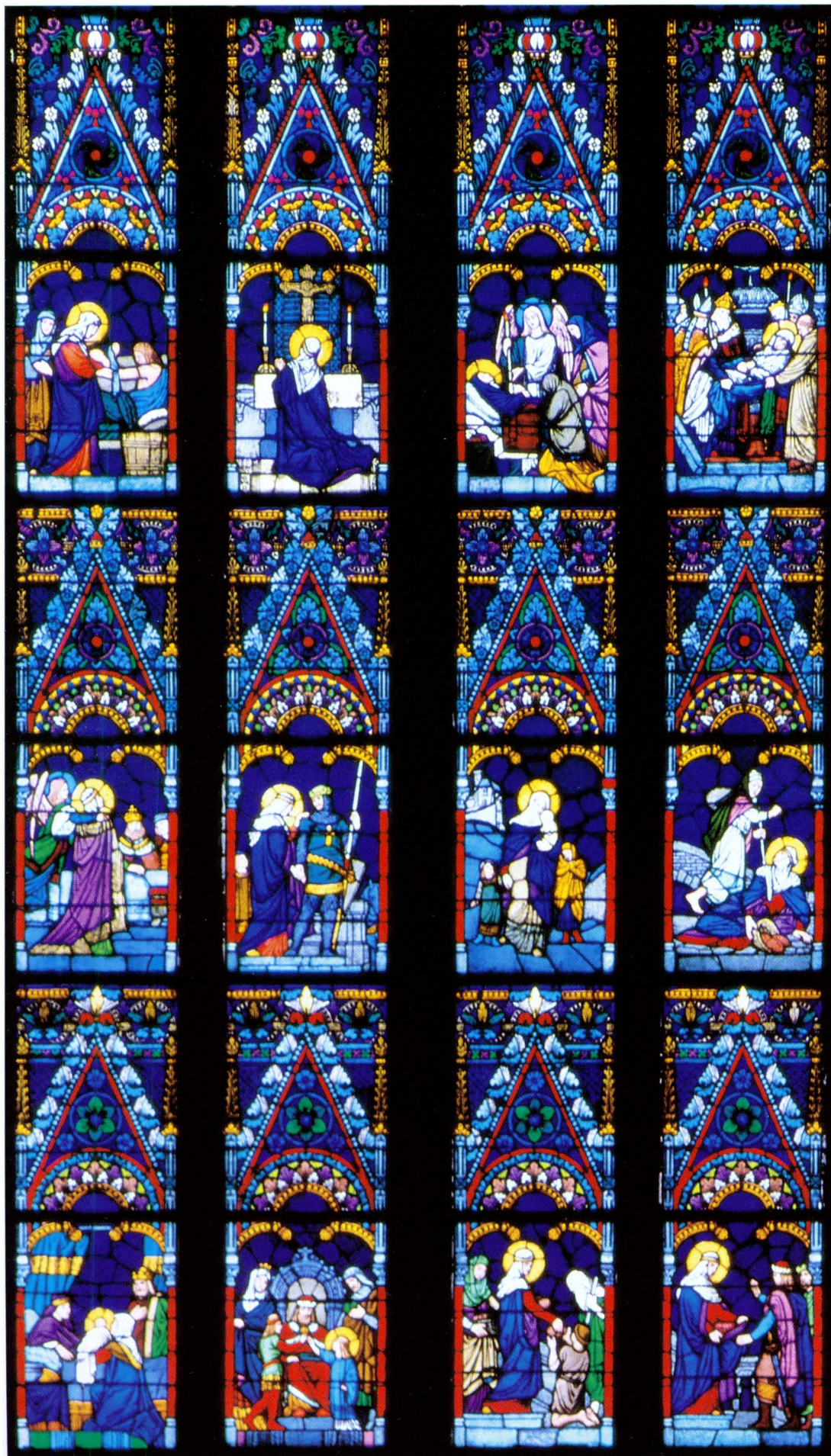
51.
KIEDRICH,
Pfarrkirche

52.
WIEN,
St.-Elisabeth-Kirche

53., 53a
BUDAPEST,
Budavári
Nagyboldogasszony
(Mátyás)-plébániatemplom

54.
ESZTERGOM,
Keresztény Múzeum

55.
HELMOND,
Sint-Lambertuskerk

56.
BRATISLAVA
(POZSONY),
Jezuitske kolegium

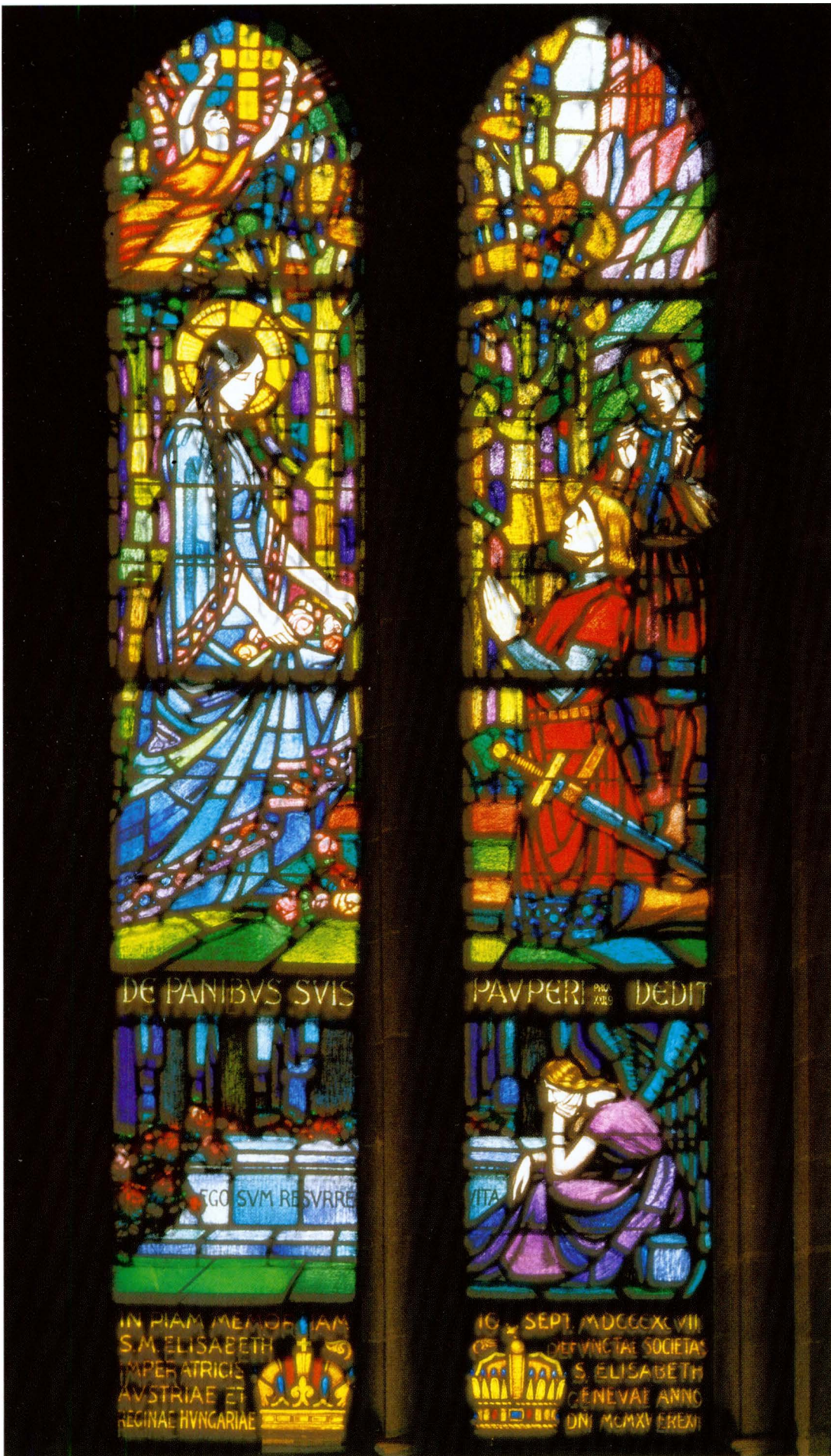
A XX. század művészetéből

KUNST DES 20. JAHRHUNDERTS

ARTE DEL NOVECENTO ●

••

20th CENTURY WORKS OF ART

57.
GENÈVE,
Église Nôtre Dame

ST. ELISABETH

58.
PADOVA,
Basilica di Sant' Antonio

59.
BUDAPEST,
Erzsébetvárosi
Szent Erzsébet-
plébániatemplom

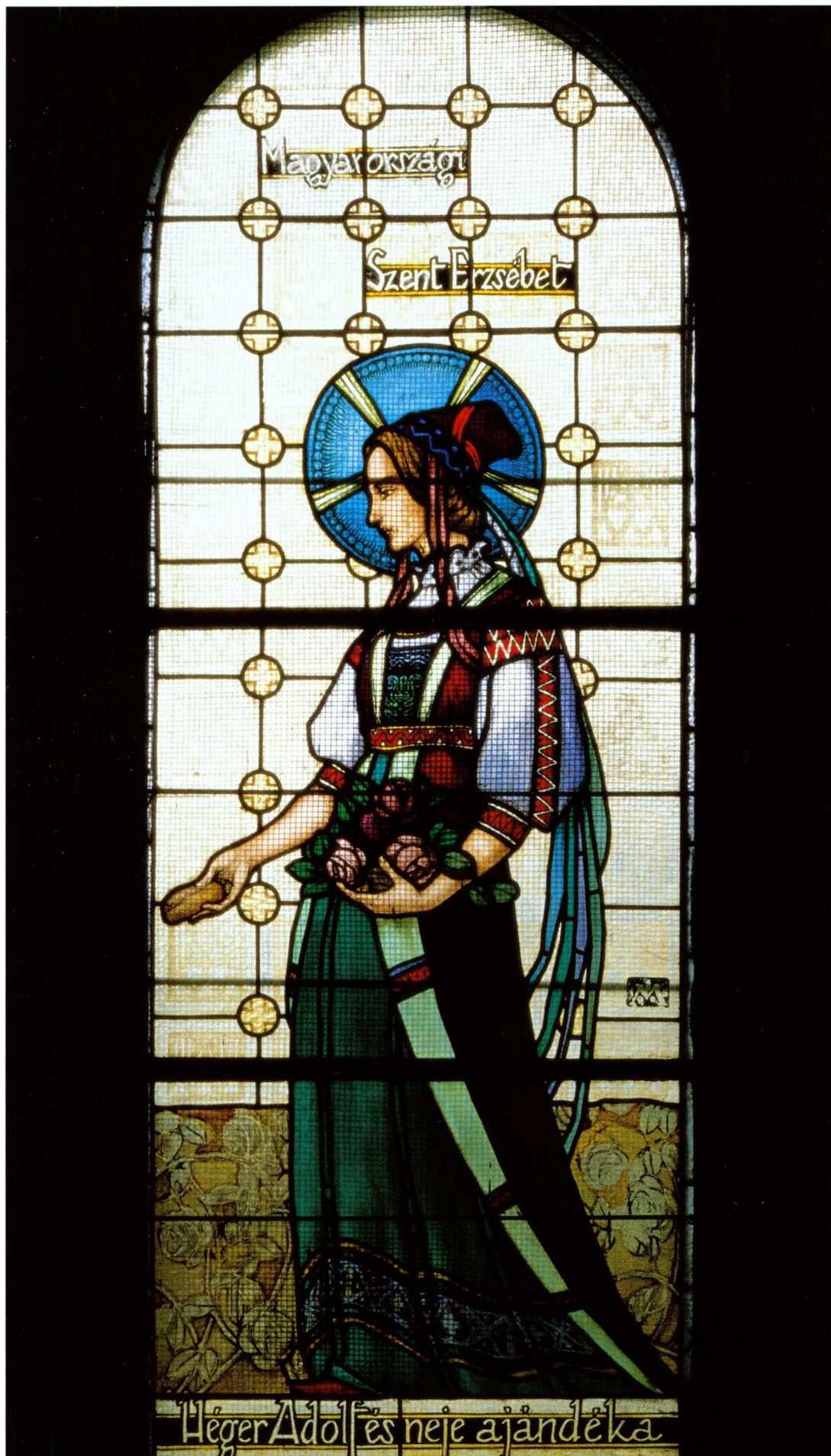
60.
MENZIKEN,
St.-Anna-Kirche

61.
Krk,
Crkva Gospa od Zdravlja

62.
ZÜRICH,
St.-Antonius-Pfarrkirche

63. ZEBEGÉNY,
Havas Boldogasszony-
plébániatemplom

64.
SUBOTICA (SZABADKA),
Kapela svete Jelisavete
u krugu bolnice

65.
BUDAPEST,
Szent István-bazilika

66.
HEREND,
Szent Euszták-
plébániatemplom

67.
SZEGED,
Székesegyház

68.
WALCHWIL,
St.-Elisabeth-Zentrum

69.
WALCHWIL,
St.-Elisabeth-Zentrum

70.
BUDAPEST,
Pasaréti Páduai Szent Antal-
plébániatemplom

71.
SALGÓTARJÁN,
Szent József-
plébániatemplom

72.
JÁSZSZENTANDRÁS,
plébániatemplom

73.
SZENTENDRE,
Kovács Margit Múzeum

74.
BUDAPEST,
Pesterzsébet,
Magyarok Nagyasszonya-
plébániatemplom

75.
DITRÁU (DITRÓ),
plébániatemplom

76.
COLMAR,
Église Saint-Martin

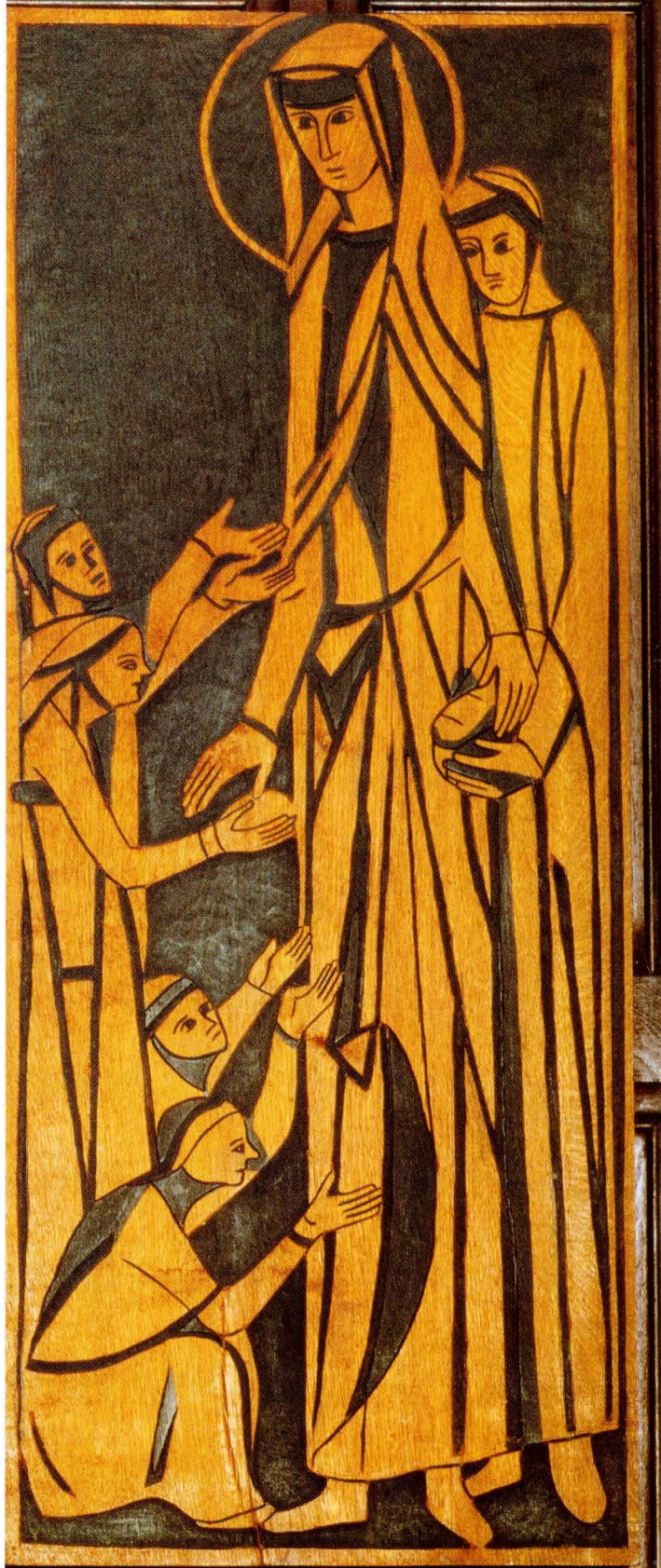
77.
ANTWERPEN,
Église Sainte-Élisabeth

78.
JERUSALEM,
Basilica Dormitionis
(Capella Hungarica)

79.
SCHAANWALD,
Theresienkirche

80.
AACHEN,
St.-Elisabeth-Kirche

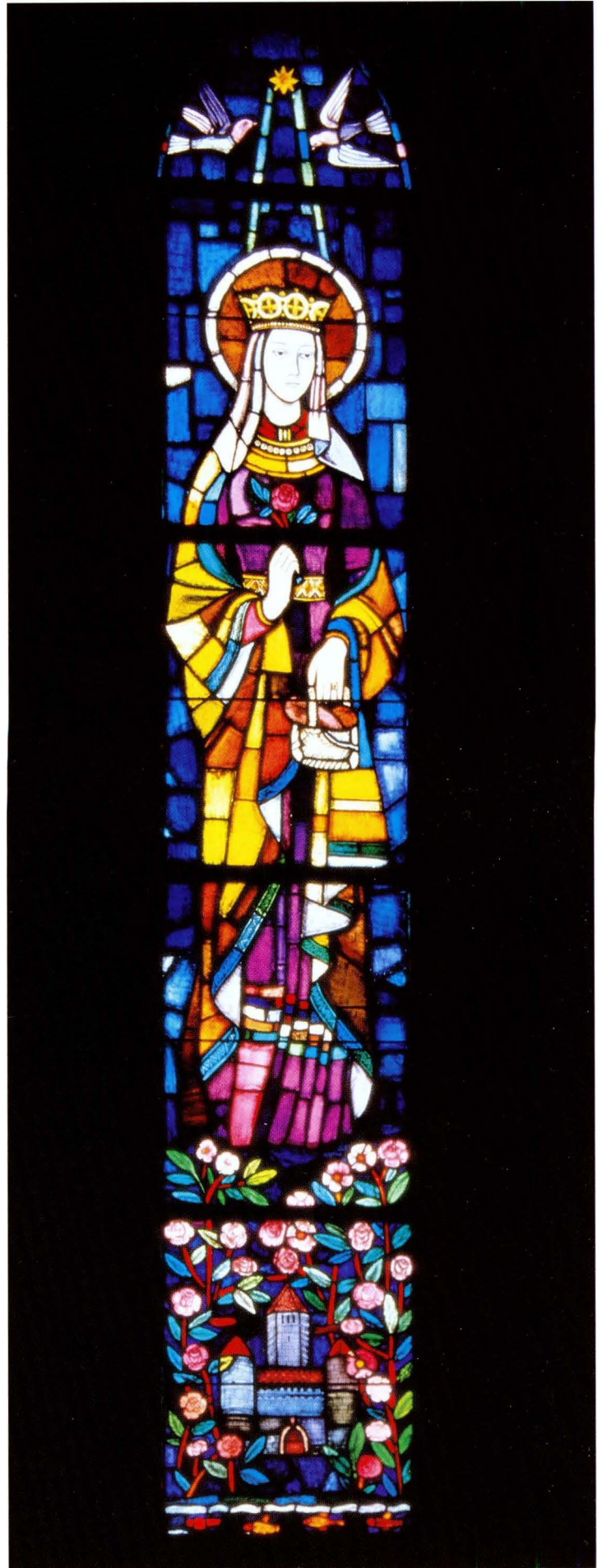

81.
GALYATETŐ,
plébániatemplom

82.
SCHMITTEN,
Pfarrkirche

83.
ST. GALLEN,
Pfarrkirche Dreifaltigkeit

84.
GYŐR,
Székesegyház

85.
BALDEGG,
Kapelle des St.-Joseph-Heims

86.
ZÜRICH,
Pfarrkirche St. Felix und
Regula

87.
GYŐR,
Szent Imre-templom

88.
BAJA,
Szent Antal-
plébániatemplom

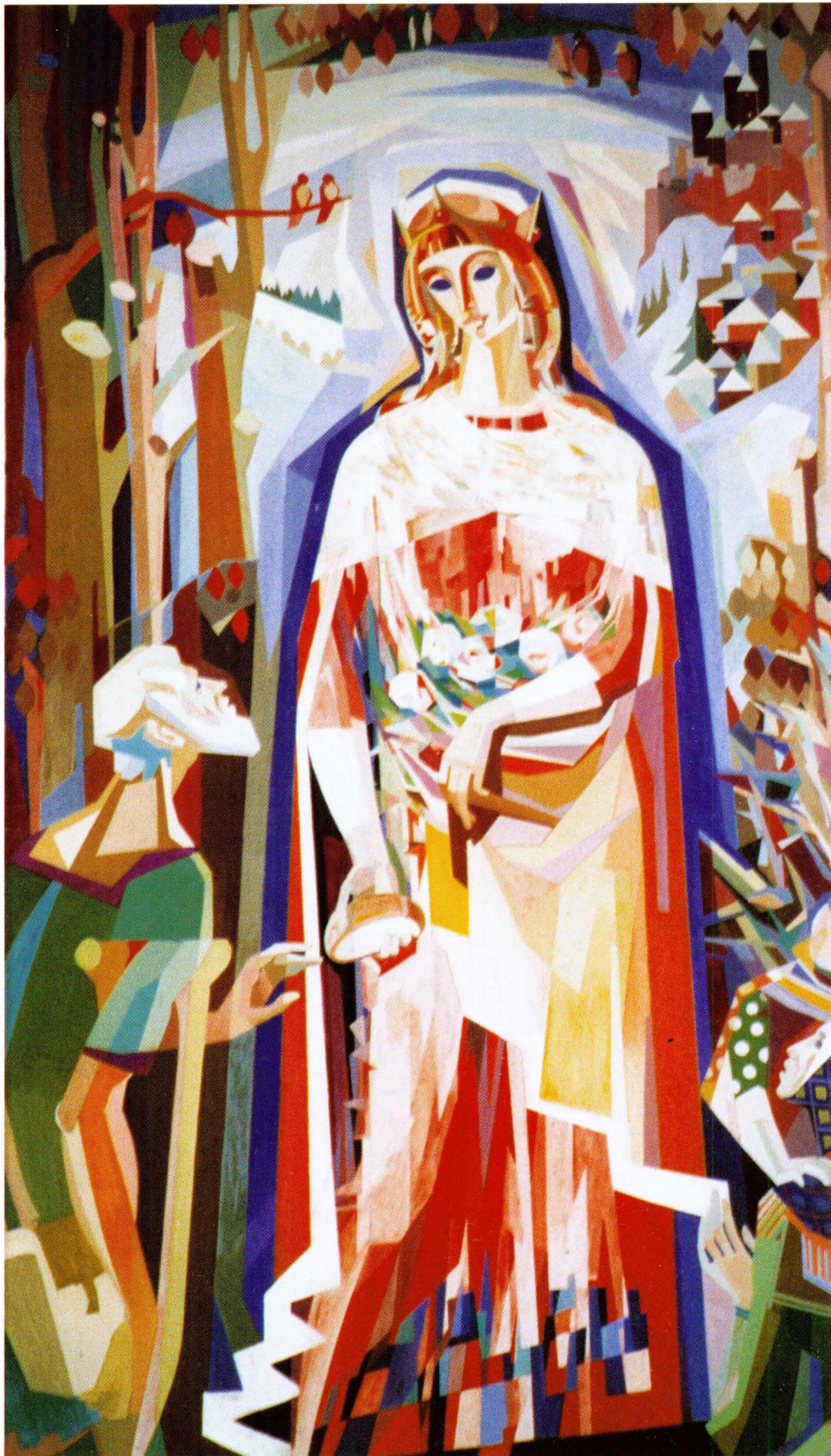

89.
SZOMBATHELY,
Szent Erzsébet-templom

90.
MOGYORÓD
plébániatemplom

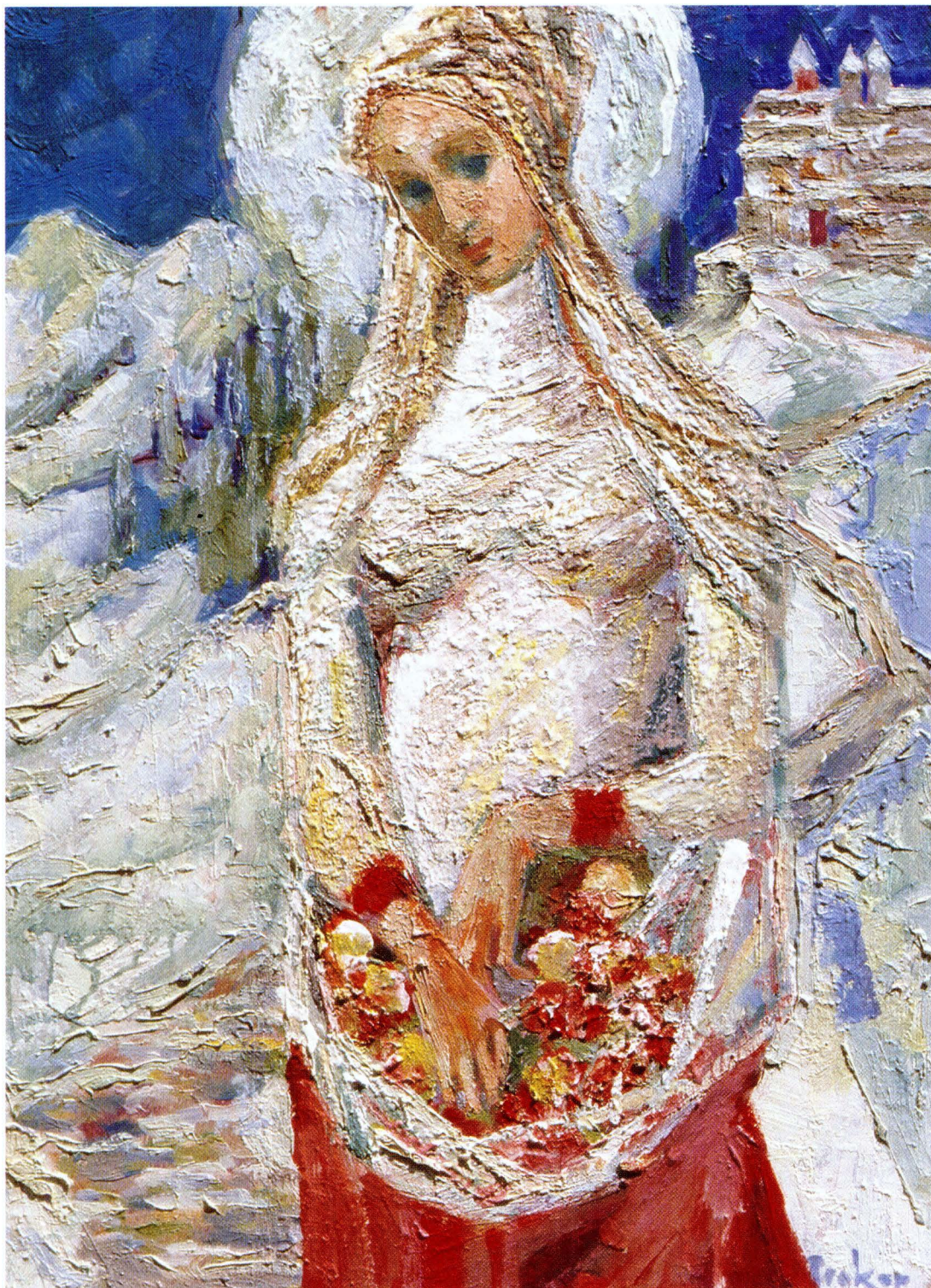
91.
MÉLYKÚT,
plébániatemplom

92.
DEBERCSÉNY,
plébániatemplom

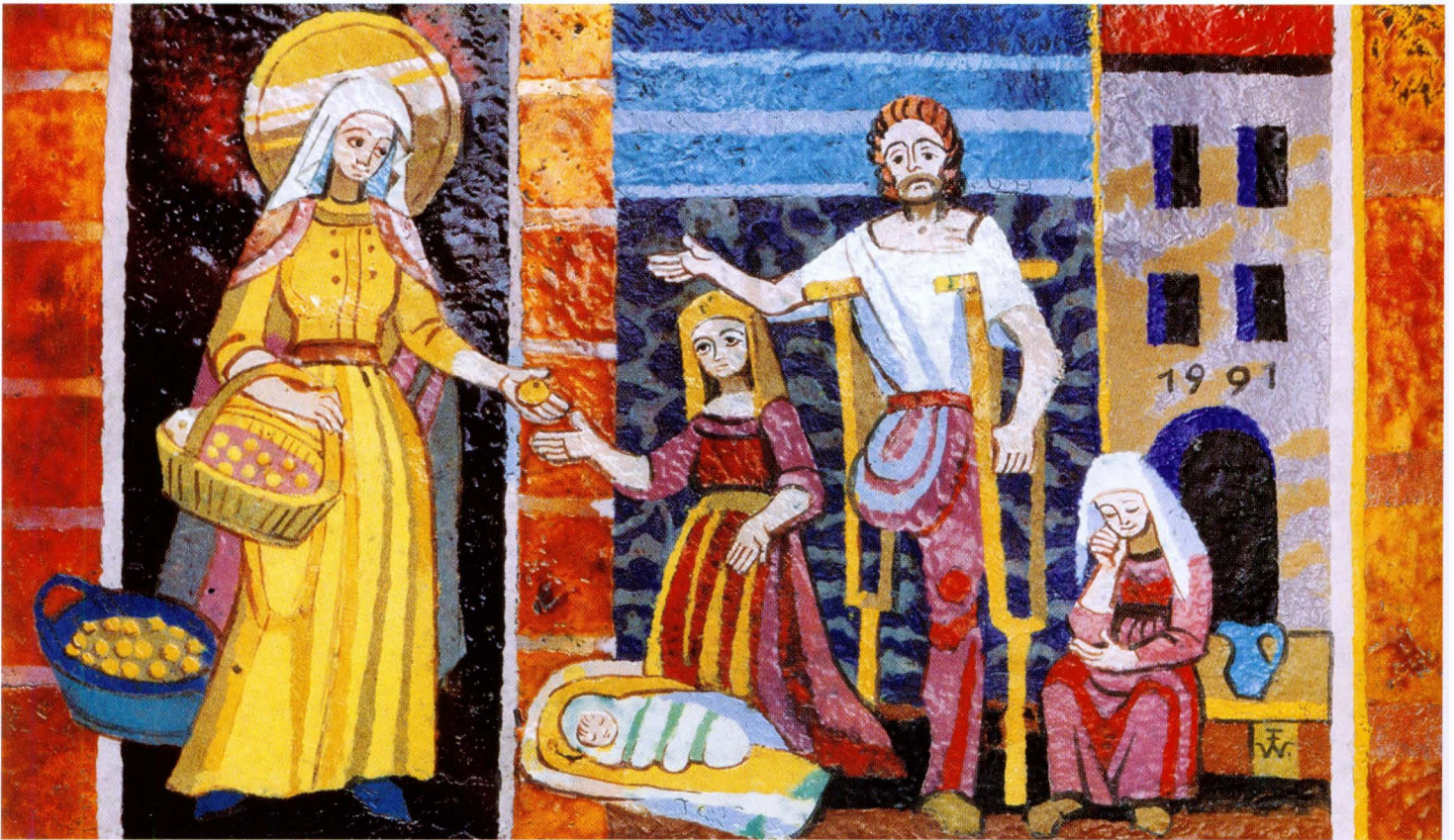

93.
BÉKÉSCSABA,
Erzsébethelyi Jézus Szíve-
templom

94.
BUDAPEST,
Csepel,
Szent József Otthon

95.
GYŐR,
Szentlélek-templom

96.
GRAZ,
Pfarrkirche St.-Elisabeth

97.
BERN,
Kapelle des Insepsitals

98.
PÉCS,
kertvárosi Szent Erzsébet-
templom

99.
SÁROSPATAK,
Szeplőtelen fogantatás-
plébániatemplom

100.
BUDAPEST,
Pesterzsébeti
Szt. Erzsébet-főplébánia-
templom

100.
BUDAPEST,
Pesterzsébeti
Szt. Erzsébet-főplébánia-
templom

A képek ismertetése

ERLÄUTERUNGEN ZU DEN BILDERN

DESCRIZIONE DELLE ILLUSTRAZIONI

DESCRIPTION OF THE PICTURES

A GÓTIKA ÉS A RENESZÁNSZ MŰVÉSZETÉBŐL • AUS DER KUNST DER
GOTIK UND DER RENAISSANCE • ARTE GOTICA E RINASCIMENTALE
GOTHIC AND RENAISSANCE WORKS OF ART

1. BERN, Történeti Múzeum. III. András magyar király (1290–1301) diptichon házioltára, részlet. Velencei munka, 1290 körül, pergamen, tempera. *Szt. Erzsébet félalakja Szt. László király mellett.* • BERN, Historisches Museum. Teil des Hausaltars (Diptychon) des ungarischen Königs Andreas III. (1290–1301), um 1290. Kunstwerk aus Venedig. Die Bilder sind mit Tempera auf Pergament gemalt. *Die hl. Elisabeth und der hl. Ladislaus, als Halbfiguren.* • BERN, Museo Storico, particolare dell'altare domestico di re Andrea III (1290–1301); 1290 circa, lavoro veneziano, tempera su pergamena. *Busto di Sant'Elisabetta vicino a re San Ladislao.* • BERN, Historical Museum. Detail of diptych from a house-altar of Andrew III, King of Hungary (1290–1301). Venetian work, around 1290, vellum, tempera. *Saint Elizabeth in profile next to Saint Ladislas.*

2. MARBURG, Szt. Erzsébet-templom. Üvegablak a főszentély délkeleti ablakáról. 1234–49. *Szt. Erzsébet betegeket ápol. Erzsébet mezítláb áll a pamlagon fekvő fiatalasszony mellett, akinek szívverését és pulzusát figyeli. Mögötte a társnője kenyeret és italt hoz. A kétosztású gótikus ablak két függőleges képsora az Irgalmasság tetteit (Máté 25,31–46) és Szt. Erzsébet életének eseményeit ábrázolja. Képünk az Irgalmasság tetteit bemutató képsor ötödik jelenete.* • MARBURG, Elisabethkirche. Glasfenster der südöstlichen Fensterreihe des Chorraumes, 1234–49. *Die hl. Elisabeth pflegt eine kranke Frau. Sie steht barfuß neben der Kranken und misst ihren Puls. Ihre Begleiterin bringt Brot und Getränk. Das zweigeteilte gotische Fenster stellt in zwei übereinander liegenden Bildreihen die Taten der Barmherzigkeit (Matthäus, 25, 31–46), sowie Szenen des Lebens der hl. Elisabeth dar. (Unser Bild ist das fünfte Medaillon in der Reihe der Barmherzigkeit.)* • MARBURG, Chiesa di Sant'Elisabetta, vetrata della finestra del lato sud-est dell'abside centrale, 1234–1249. *Sant'Elisabetta assiste un malato. Elisabetta sta a piedi nudi accanto alla giovane donna distesa sul letto osservandone il polso e il cuore. Alle sue spalle la compagna le porta del pane e una bevanda. La finestra gotica, ripartita verticalmente in due, raffigura le opere della Misericordia (Mt 25,31–46) e le scene della*

vita di Sant'Elisabetta. La nostra immagine mostra la quinta scena delle opere della Misericordia. ♣ MARBURG, Church of Saint Elizabeth. Stained glass from the south-eastern window on the main chancel: 1234–49. *Saint Elizabeth cares for a patient. Elizabeth stands barefoot next to the young girl lying on the couch, and measures her heartbeat and pulse. Behind her her companion brings bread and drink. The Gothic window, divided into two, features a series of vertical scenes depicting acts of mercy (Matthew 25, 31–46) and scenes from the life of Saint Elizabeth. Our picture shows the fifth scene from the acts of mercy.*

3. MARBURG, Szt. Erzsébet-templom. Festett kődombormű Szt. Erzsébet szarkofágjának előlapján a Mauzóleumban, az északi szentélyben. 1350-es évek, a XIX. században restaurálták. *Szt. Erzsébet a ravatalon fekszik, mögötte, közepén Krisztus áll, balról az égből leszálló kis angyal emeli a lelkét – kisméretű koronás lány alakjában – Istenhez, a másik kis angyal tömjénfüsttel kíséri. Balra Keresztelő Szt. János, a Német Lovagrend védőszentje és Mária Magdolna, valamint Eckbert bambergi püspök, Erzsébet anyai nagybátyja áll, aki Erzsébet temetését végezte. Jobbra Mária, az Ég királynője, majd a Német Lovagrend nagymestere, Konrád türingiai örgróf, Szt. János apostol és Alexandriai Szt. Katalin áll a ravatal mögött. Az előtérben szegény nyomorékok könyörögnek Erzsébet közbenjárásáért.* ♣ MARBURG, Elisabethkirche. Steinrelief, gefasst, befindet sich auf der Vorderseite des Sarkophags der hl. Elisabeth, im nördlichen Teil der Kirche, im Mausoleum. Geschaffen im Jahre 1350, restauriert im 19. Jh. *Die hl. Elisabeth ist aufgebahrt, hinter ihr ist Christus zu sehen, links hebt ein kleiner Engel ihre Seele in Form eines gekrönten, kleinen Mädchens zum Himmel. Ein zweites Engelchen begleitet sie Weihrauch spendend. Links stehen der hl. Johannes Baptist (Patron des Deutschen Ritterordens) sowie Maria Magdalena und Eckbert, Bischof von Bamberg, Onkel (mütterlicherseits) von Elisabeth, der die Beerdigung von Elisabeth leitete. Rechts Maria, Himmelskönigin, dann Konrad, Vorsteher des Deutschen Ritterordens, Landgraf von Thüringen. Hinter der Bahre sind noch der Apostel hl. Johann und Katharina von Alexandrien zu sehen. Vorne beten arme Gebrechliche um Mitsprache von Elisabeth vor Gott.* ♣ MARBURG, Chiesa di Sant'Elisabetta, bassorilievo colorato sul lato frontale del sarcofago di Sant'Elisabetta, nell'abside settentrionale. Anni 1350, restaurato nel secolo XIX. *Sant'Elisabetta è distesa sul feretro, alle sue spalle, nella parte centrale, sta Cristo, a sinistra un angelo che scende dal cielo e innalza l'anima di Elisabetta (raffigurata sotto forma di una piccola fanciulla incoronata) a Dio, l'altro piccolo angelo l'accompagna con l'incensiere. A sinistra stanno San Giovanni Battista, patrono dell'Ordine Teutonico, e Maria Maddalena, nonché Eckbert, il vescovo di Bamberg e zio materno di Elisabetta, il quale aveva celebrato i suoi funerali. A destra vediamo Maria, la Regina dei Cieli, poi segue il Gran Maestro dell'Ordine Teutonico, Corrado, langravio della Turingia, San Giovanni Apostolo e Santa Caterina da Alessandria. Davanti al feretro poveri invalidi chiedono l'intercessione di Elisabetta.* ♣ MARBURG, Church of Saint Elizabeth. Painted stone relief on the lid of Saint Elizabeth's coffin in the Mausoleum, in the northern chancel. 1350's, restored in the 19th century. *Saint Elizabeth lies on the catafalque, behind her, in the middle, stands Christ, from the left an angel descends from Heaven to lift up her soul – in the form of a small crowned girl – to God. The other angel accompanies them with incense. To the left stand Saint John of the Cross, the patron Saint of the Teutonic Order and Mary Magdalene, as well as Eckbert, bishop of Bamberg, Elizabeth's maternal uncle, who conducted her funeral rites. To the right Mary, Queen of Heaven, and the Grand Master of the Teutonic Order, Konrad, Count of Thuringia, Saint John the Apostle and Saint Catherine of Alexandria stand behind the bier. In the foreground, the poor and crippled appeal for Elizabeth's intercession.*

4. AQUILEA, freskó a pátriárka bazilikájában. 1300 körül: *Szt. Erzsébet előkelő világi öltözetben, ünnepélyesen, szembefordulva áll, fején és feltartott két kezében egy-egy nyitott, liliomos korona.* ♣ AQUILEA, Fresko in der Basilika des Patriarchen, um 1300. *Die hl. Elisabeth, vornehm und festlich gekleidet, steht uns entgegen, auf ihrem Haupt, sowie in ihren beiden Händen hält sie je eine offene Lilienkrone.* ♣ AQUILEIA, affresco nella basilica patriarcale. Attorno al 1300: *Sant'Elisabetta, in nobile veste laica, sta solennemente di fronte, tenendo sulla testa e sulle due mani alzate una corona aperta, a gigli.* ♣ AQUILEA, fresco in the Patriarchal Basilica. Around 1300. *Saint Elizabeth in noble dress, celebrating, stands facing the viewer, on her head and held in her two hands are open crowns with lilies.*

5. ASSISI, Szt. Ferenc-bazilika, alsótemplom, Szt. Erzsébet-kápolna, Simone Martini: Szt. Erzsébet. Az oltárkép freskó középső alakja, 1310-es évek. *Szt. Erzsébet félalakban, kissé jobbra fordulva, díszes világi öltözetben, aranysegélyű fehér brokát ruhában és palástban, fején liliomos arany koronával jelenik meg. Jobbjával a nyakáról aranyláncon függő ékszert, (keresztet?) tartja, baljával a mellette álló Szt. Margitra, unokahúgára mutat. Erzsébet alakjában a megrendelő Mária nápolyi királyné (1285–1323) rejtett portréját látjuk, aki V. István (1270–72) magyar király lánya volt. Példaképként tisztelte Szt. Erzsébetet.* ♣ ASSISI, Basilika des hl. Franziskus, Unterkirche, Hl.-Elisabeth-Kapelle. Elisabeth, mittlere Figur des Altarbildfreskos, geschaffen von Simone Martini in den 1310-er Jahren. *Die hl. Elisabeth, halbfigürlich sich wenig rechts drehend, erscheint uns festlich, weltlich gekleidet, in goldgesäumter weißer Kleidung, mit Lilienkrone auf ihrem Haupt. Sie hält in ihrer Rechten an einer Goldkette hängenden Schmuck (oder Kreuz), mit ihrer linken Hand zeigt sie auf die hl. Margarethe, ihre Cousine. In der Gestalt der hl. Elisabeth sehen wir versteckt das Portrait der Königin Maria aus Neapel (1285–1323). Sie war die Tochter Stephans V., König von Ungarn. Sie hat die hl. Elisabeth als Vorbild verehrt.* ♣ ASSISI, Basilica di San Francesco, chiesa inferiore, Cappella di Sant'Elisabetta, Simone Martini: Sant'Elisabetta, figura centrale dell'affresco dell'altare, anno 1310. *Sant'Elisabetta, leggermente girata a destra, in veste laica ornata, vestito di broccato bianco con orlo dorato e manto, sul capo una corona d'oro con gigli. Con la destra tiene un gioiello (forse una croce) che le pende dal collo, con la sinistra indica la figlia del fratello, Santa Margherita, che le sta accanto. Nella figura di Elisabetta vediamo il ritratto celato di Maria, regina di Napoli (1285–1323), che fu figlia del re d'Ungheria Stefano V (1270–1272) e venerava Sant'Elisabetta come suo ideale.* ♣ ASSISI, Basilica of Saint Francis, lower church, chapel of Saint Elizabeth, Simone Martini: Saint Elizabeth. The central figure of the altar fresco, around 1310. *Saint Elizabeth, in semi-profile, turns slightly to the right, wearing fine secular clothes and cloak, with golden brocaded borders, and a golden crown with white lilies. With her right hand she holds a golden jewellery (cross?) suspended from her neck. With her left hand she indicates her cousin Saint Margàret, who stands next to her. In the representation of Elizabeth the viewer can see the hidden portrait of Queen Maria of Naples (1285–1323), the commissioner of the work and daughter of King Stephen V of Hungary (1270–1272). Maria honoured Saint Elizabeth as a role model.*

6. VELENCE, a Santa Maria dei Frari ferences kolostor káptalantermében. Paolo Veneziano: Francesco Dandolo doge és felesége, Erzsébet fogadalmi képe a sírjuk felett, táblakép, 1339. *Szt. Erzsébet a védencét, Dandolo Erzsébetet ajánlja a Madonnának, aki feléjük fordul. Szt. Erzsébet jobb keze felett, az arany háttér előtt a neve is olvasható.* ♣ VENEZIG, Basilika der Santa Maria dei Frari, im Kapitelsaal des Franziskanerklosters: Votivtafel über dem Grab von Francesco Dandolo und seiner Gemahlin Elisabeth. Geschaffen von Paolo Veneziano, 1339. *Die hl. Elisabeth empfiehlt ihren Schützling, Elisabeth Dandolo, der Madonna, die sich ihr zuwendet. Der Name der hl. Elisabeth ist*

über ihrer Rechten im goldenen Hintergrund zu lesen. ♣ VENEZIA, sala del capitolo del convento francescano Santa Maria dei Frari. Paolo Veneziano: quadro votivo del doge Francesco Dandolo e di sua moglie Elisabetta sopra la loro tomba, pannello, 1339. *Sant'Elisabetta raccomanda la sua patronata, Elisabetta Dandolo alla Madonna, a loro rivolta. Sopra la destra di Sant'Elisabetta si legge anche il suo nome sullo sfondo dorato.* ♣ VENICE, Chapterhouse of the Santa Maria dei Frari Franciscan Friary. Paolo Veneziano: the Doge Francesco Dandolo and his wife, votive picture of Elizabeth above the tomb, panel painting, 1339. *Saint Elizabeth offers her protege, Elizabeth Dandolo, to the Madonna who turns towards them. Saint Elizabeth's name is legible in the golden background above her right hand.*

7. WINDISCH, KÖNIGSFELDEN, egykori kolostortemplom. Üvegablak, 1325–30. *Szt. Erzsébet egész alakban állva, kissé jobbra fordulva jelenik meg. Egyszerű lila ruhát és piros köpenyt visel, fején a fehér fátyol felett liliomos arany korona. Baljában a fehér kettős keresztet, a magyar királyi jelvényt tartja.* ♣ WINDISCH, KÖNIGSFELDEN, ehemalige Klosterkirche. Glasfenster 1325–30 (Detail). *Die hl. Elisabeth erscheint uns in ganzer Gestalt, ein wenig nach rechts gewendet. Sie trägt ein einfaches, violettfarbiges Kleid mit rotem Mantel, auf ihrem Haupt befinden sich ein weißer Schleier und eine Lilienkrone. In ihrer linken Hand hält sie das weiße Doppelkreuz, ein ungarisches Königssymbol.* ♣ WINDISCH, KÖNIGSFELDEN, ex chiesa monasteriale, vetrata, 1325–30. *Sant'Elisabetta si presenta a figura intera, leggermente girata a destra. Indossa una semplice veste viola e un manto rosso, sulla testa, sopra il velo bianco la corona d'oro con gigli. Con la sinistra tiene la bianca croce doppia, simbolo reale ungherese.* ♣ WINDISCH, KÖNIGSFELDEN, former monastery church. Stained glass window, 1325–30. *Full-length portrait of Saint Elizabeth who stands and turns slightly to the right, wearing a simple violet dress and red robe. On her head, above her white veil, a golden crown with lilies. In her left hand she holds the white double cross, the royal Hungarian symbol.*

8. TIROLO, várkapolna. Falkép, 1335–1345. *Szerzetesi öltözetben áll Erzsébet, jobbával kenyeret szel.* ♣ TIROLO, Burgkapelle. Wandbild, um 1335–45. *Im Franziskanerkleid steht Elisabeth da und schneidet Brot mit ihrer Rechten.* ♣ TIROLO, Cappella del Castello, pittura murale, 1335–1345. *Elisabetta in abito religioso, taglia un pane con la mano destra.* ♣ TIROLO, Castle chapel. Wallpainting, 1335–1345. *Elizabeth stands in nun's clothes, slicing bread with her right hand.*

9. STRASBOURG, katedrális. Szt. Katalin-kápolna: falpilléren álló kőszobor, 1340 körül. *Szt. Erzsébet világi öltözetben, fején koronával, szembefordulva áll. Jobbjával kenyércipót ad a koldusnak, baljában könyvet tart, a Bibliát.* ♣ STRASBOURG, Münster, St.-Katharinen-Kapelle. Vor einem Pilaster stehende Steinskulptur, um 1340. *Die hl. Elisabeth in weltlicher Kleidung, auf dem Haupt die Krone, schaut uns entgegen. Mit ihrer Rechten reicht sie einem Bettler Brot, in ihrer Linken hält sie ein Buch, die Bibel.* ♣ STRASBOURG, Münster, Cappella di Santa Caterina: statua di pietra sul pilastro, del 1340 circa. *Sant'Elisabetta in veste laica, con la corona in testa, in piedi. Con la destra offre un pane ad un mendicante, nella sinistra tiene la Bibbia.* ♣ STRASBOURG, Minster. Chapel of Saint Katherine: stone statue on a wall column, around 1340. *Saint Elizabeth stands facing the viewer in secular clothes, crowned. With her right hand she gives a loaf to a beggar, in her left she holds the Bible.*

10. MARTJANCI (MÁRTONHELY), Szt. Márton-plébániatemplom. Freskó a szentélyben, Johannes Aquila, 1390. *Szt. Erzsébet világi öltözetben, korona nélkül, állva jelenik meg. A jobbában tartott kancsóból italt önt a mellette térdelő szegény férfi edényébe, míg a baljával kenyércipót nyújt neki.* ♣ MARTJANCI, Kath. Pfarrkirche

St. Martin. Fresko im Chorraum, von Johannes Aquila, 1390. *Die hl. Elisabeth erscheint uns in weltlicher Kleidung, stehend, ohne Krone. Sie gießt mit ihrer rechten Hand aus einem Krug einen Trank für einen armen, knienden Mann, mit ihrer Linken reicht sie ihm Brot.* ♣ MARTJANCI, chiesa parrocchiale, affresco dell'abside, Giovanni Aquila, 1390. *Sant'Elisabetta in veste laica, senza corona, in piedi. Con la caraffa che tiene nella mano destra versa da bere al bicchiere del povero inginocchiato accanto a lui, mentre con la sinistra gli offre una pagnotta.* ♣ MARTJANCI, Parish Church. Fresco in the nave, Johannes Aquila, 1390. *Saint Elizabeth standing in secular clothes, without a crown. With her right hand she pours a drink from a jug into the bowl of a kneeling poor man, while with her left hand she offers him a loaf of bread.*

11. TORUŃ, Mária-templom. Freskó, 1390 körül. *Szt. Erzsébet elgondolkodva áll festett gótikus fülkében. Jobbjában kenyércipót, baljában három gyümölcsöt (?) tart.* ♣ TORUŃ, Marienkirche. Wandmalerei um 1390. *Die hl. Elisabeth steht nachdenklich in einer bemalten gotischen Nische. Sie hält Brot in ihrer Rechten, in ihrer Linken Früchte (?).* ♣ TORUŃ, Chiesa di Santa Maria, affresco, verso il 1390. *Sant'Elisabetta sta sovrappensiero nella nicchia gotica dipinta. Nella destra tiene un pane, nella sinistra tre frutti (?).* ♣ TORUŃ, Church of Saint Mary. Fresco, around 1390. *Saint Elizabeth contemplating, stands in a painted Gothic niche. In her right hand a loaf of bread, in her left she holds three pieces of fruit (?).*

12. KÖNIZ, evangélikus templom. Eredetileg a Német Lovagrend temploma, freskó, 1398. *Szt. Erzsébet világi öltözetben, fején liliomos koronával, virágdíszes festett háttér előtt áll. Jobbjában keresztet tart, baljával kenyeret nyújt a mellette álló, kisméretű, rászoruló férfialaknak. A szent feje felett, kétoldalt, egy-egy félalakos kis angyal a félrehúzott függönyt tartja.* ♣ KÖNIZ, evangelische Kirche, ursprünglich Kirche des Deutschen Ritterordens. Fresko, 1398. *Die hl. Elisabeth in weltlicher Kleidung, auf ihrem Haupt trägt sie eine Lilienkrone, sie steht vor einem mit Blumen geschmückten Hintergrund. In ihrer Rechten hält sie ein Kreuz, mit ihrer linken Hand reicht sie einem, kleinen, bedürftigen Mann Brot. Über ihrem Haupt halten zwei Engel einen Vorhang.* ♣ KÖNIZ, chiesa luterana, originalmente chiesa dell'Ordine Teutonico, affresco, 1398. *Sant'Elisabetta in veste laica, con la corona a gigli, davanti a sfondo dipinto, a motivi floreali. Con la mano destra tiene una croce, con la sinistra porge un pane al bisognoso di piccole dimensioni che le sta vicino. Sopra la testa della santa due busti di angelo tengono la cortina sui due lati.* ♣ KÖNIZ, Evangelical Church. Originally a church of the Teutonic Order, fresco, 1398. *Saint Elizabeth in secular clothes with a lilied crown stands in front of a painted background decorated with flowers. In her right hand she holds a cross, with her left she offers bread to a needy man who stands next to her. Above the Saint's head, on both sides two small angels in profile hold up the parted curtain.*

13. BOLOGNA, Szt. Ferenc-templom. Részlet a főoltárról, márványszobor, 1400 körül. *Erzsébet a fején keskeny szalagkoronával, előkelő öltözetben, szembefordulva áll. Jobbjában keresztet, a baljában csukott könyvet tart.* ♣ BOLOGNA, St.-Franziskus-Kirche: Detail vom Hauptaltar. Marmorstatue, um 1400. *Die hl. Elisabeth mit einer schmalen Band-Krone auf ihrem Haupt, vornehm gekleidet, sieht uns entgegen. Sie hält ein Kreuz in ihrer Rechten, in ihrer linken Hand ist ein geschlossenes Buch.* ♣ BOLOGNA, Chiesa di San Francesco, particolare dell'altare maggiore, statua di marmo, risalente al 1400 circa. *Elisabetta, con piccola corona a nastro, in elegante veste, sta di fronte. Con la destra regge una croce, con la sinistra tiene un libro chiuso.* ♣ BOLOGNA, Church of Saint Francis. Detail from the main altar, marble statue, around 1400. *Elizabeth with a narrow-banded crown on her head, in noble dress, faces the viewer. In her right hand she holds a cross, in her left a closed book.*

14. ROTHENBURG OB DER TAUBER, Jakab-templom. Részlet a főoltárról, aranyozott, festett faszobor, 1466. Szt. Erzsébet gótikus fülkében, brokátmintás függöny előtt, oszlopkonzolon áll. Az aranybrokát ruha felett aranyhárga köpenyt és fehér fejkendőket visel. Jobbjában kenyércipót, baljában korsót tart. XIX. századi aranyozás, festés. ❖ ROTHENBURG OB DER TAUBER, St. Jakobs-Kirche. Detail vom Hauptaltar, vergoldete, gefasste Holzstatue aus dem Jahre 1466. *Die hl. Elisabeth, in einer gotischen Nische, vor einem Vorhang mit Brokat-Muster, steht auf einem Konsol. Sie trägt goldenen Mantel über dem goldgelben Kleid, in ihrer linken Hand hält sie einen Krug. (Vergoldung und Fassung aus dem 19. Jh.)* ❖ ROTHENBURG OB DER TAUBER, Chiesa di San Giacomo, particolare dell'altare maggiore, statua lignea colorata e dorata, 1466. *Sant'Elisabetta in una nicchia gotica, davanti a cortina a motivo broccato, in piedi su un pilastro. Indossa sulla veste di broccato dorato un manto color giallo oro e un fazzoletto in testa. Nella mano destra tiene una pagnotta, nella sinistra una caraffa (doratura e coloritura ottocentesca).* ❖ ROTHENBURG OB DER TAUBER, Church of St. Jacob. Detail from the main altar, gilded, painted wooden statue, 1466. *Saint Elizabeth stands on a column in a Gothic niche in front of a brocade curtain. Over her dress, decorated with golden brocade she wears a golden-yellow robe and a white headscarf. In her right hand she holds a loaf of bread, in her left hand a mug. 19th century gilding and painting.*

15. KASSA, Szt. Erzsébet-dóm. Kőszobor a sekrestyékápolnában, XV. század. Erzsébet álló alakja baldachinos fülkében, szembefordulva, kenyereket tart maga előtt. ❖ KASCHAU, St.-Elisabeth-Kathedrale. Steinstatue in der Sakristeikappelle, 15. Jh. *Stehende Figur der hl. Elisabeth in einer baldachinförmigen Nische. Sie hält Brot in der Hand und schaut geradeaus.* ❖ KOŠICE (KASSA), Duomo di Sant'Elisabetta, statua di pietra nella cappella-sagrestia, secolo XV. *La figura di Elisabetta sta in piedi in una nicchia a baldacchino, dirimpetto, tenendo dei pani davanti a sé.* ❖ KOŠICE (KASSA), Cathedral of Saint Elizabeth. Stone statue in the Sexton's Chapel, 15th century. *Elizabeth stands in a canopied niche, facing the viewer, holding bread in front of her.*

16. KASSA, Szt. Erzsébet-dóm. Főoltár, 1474–77. Szt. Erzsébet álló alakját ábrázolja az oltárszekrény jobb oldali szobra, és életének történetét a 6-6 szárnykép adja elő. ❖ KASCHAU, St.-Elisabeth-Kathedrale. Hauptaltar, 1474–77. *Rechts im Schrein des Altars sehen wir die stehende Figur der hl. Elisabeth; ihre Lebensgeschichte stellen die je sechs Bilder auf den beiden Flügeln dar.* ❖ KOŠICE (KASSA), Duomo di Sant'Elisabetta, altare maggiore, 1474–1477. *La statua di destra dell'altare raffigura Sant'Elisabetta in piedi, due serie di sei scene della sua vita si vedono sul polittico.* ❖ KOŠICE (KASSA), Cathedral of Saint Elizabeth. Main altar, 1474–77. *The statue on the right of the altar cabinet shows Saint Elizabeth standing, and scenes from her life appear in the six pictures on either side.*

17a, b. KASSA, táblakép, a 16. kép részletei. Szt. Erzsébet idős, beteg férfit gondoz, a haját vágja. ❖ KASCHAU, Tafelbild vom Hauptaltar. *Die hl. Elisabeth pflegt einen alten, kranken Mann und schneidet seine Haare.* ❖ KOŠICE (KASSA), pannello, particolare della foto n°. 16: *Sant'Elisabetta assiste un vecchio uomo malato, gli taglia i capelli.* ❖ KOŠICE (KASSA), panel painting, detail from Picture 16. *Saint Elizabeth cares for an elderly, ill man and cuts his hair.*

18. ST. GOAR, evangélikus templom. Fogadalmi freskó, 1470 körül. Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben a jobbánál térdelő, kisméretű nyomorék férfialaknak kenyércipót és kancsóban italt nyújt. Előtte a donátor térdel a címerével. Az ajkáról induló mondat-

szalagon az Erzsébethez intézett fohásza olvasható. ♣ ST. GOAR, ev. Stiftskirche. Motiv-Wandbild, um 1470. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid reicht einem klein dargestellten, behinderten Mann, der vor ihr rechts kniet, Brot und Getränk aus einem Krug. Vor ihr kniet auch der Donator mit seinem Wappen. Auf dem Spruchband, das aus seinem Mund hervorkommt, ist ein Gebet an Elisabeth zu lesen.* ♣ ST. GOAR, Stiftskirche dei Luterani, affresco votivo, verso il 1470. *Sant'Elisabetta in abito religioso porge al piccolo bisognoso inginocchiato alla sua destra del pane e da bere. Davanti a lei sta il donatore con lo stemma. Sul nastro che parte dalle sue labbra si legge la sua preghiera rivolta ad Elisabetta.* ♣ ST. GOAR, Protestant Stiftskirche. Votive fresco, around 1470. *Saint Elizabeth in nun's clothes offers a loaf of bread and drink from a jug to a needy man who kneels at her right. In front of her the donor kneels with a crest. On the speech ribbon flowing from the lips a supplication to Saint Elizabeth can be read.*

19. ULM, evangélikus templom. Részlet a szentély stallumáról, faragás, Jörg Syrlin, 1474. *Szt. Erzsébet félalakja szembefordulva jelenik meg a stallum mérműves oromzatán, világi öltözetben. Jobbjában kulcsokat tart, a baljában kenyércipót. A kulcsok a tüiringiai fejedelemség kincstárának és éléstárának kulcsai, amelyeket férje, a távollétében, Erzsébetre bízott.* ♣ ULM, Münster. Detail aus dem Chorgestühl. Holzschnitzerei von Jörg Syrlin, 1474. *Halbfigur der hl. Elisabeth in weltlicher Kleidung. Sie hält in ihrer Rechten zwei Schlüssel, in ihrer Linken Brot. Die Schlüssel sind diejenige der Schatzkammer und der Vorratskammer des Herzogtums von Thüringen, die ihr Gatte in seiner Abwesenheit ihr anvertraut hat.* ♣ ULM, Münster, particolare dei sedili dell'abside, intagliatura di legno, Jörg Syrlin, 1474. *La figura di Sant'Elisabetta si presenta dirimpetto sulla sommità ornata di sedili, in veste laica. Tiene con la mano destra delle chiavi, con la sinistra una pagnotta. Le chiavi sono quelle del tesoro e del magazzino di viveri di Wartburg, affidate ad Elisabetta dal marito, durante la sua assenza.* ♣ ULM, Minster. Detail from the choir stall, wood carving, Jörg Syrlin, 1474. *Saint Elizabeth in secular clothes appears in half-profile on the traceried pediment of the stall. In her right hand she holds keys, in her left a loaf of bread. The keys are those to the treasury and granary of the Count of Thuringia, which Saint Elizabeth looked after while her husband was away.*

20. MARBURG, Erzsébet-templom. „Francia” Erzsébet, faszobor az északi hajó végén, az északi szentély előtt, 1470–80. *Erzsébet királynéi öltözetben, arany koronával állva jelenik meg, baljában a marburgi Erzsébet-templom modelljét tartja. A festés és aranyozás XIX. századi.* ♣ MARBURG, Elisabethkirche: die sogenannte “französische” Elisabeth, eine Holzstatue im nördlichen Schiff, vor dem Nordchor, 1470–80. *Elisabeth im königlichen Kleid und mit goldener Krone hält das Modell der Marburger Elisabeth-Kirche. Fassung aus dem 19. Jh.* ♣ MARBURG, Chiesa di Sant'Elisabetta, statua lignea dell'Elisabetta “francese”, davanti all'abside settentrionale, nella navata settentrionale, 1470–1780. *Elisabetta con vesti regali, in piedi, con la corona d'oro, tenendo nella sinistra il modello della chiesa di Sant'Elisabetta di Marburg (doratura e coloratura ottocentesca).* ♣ MARBURG, Church of Saint Elizabeth. “French” Elizabeth, wooden statue at the end of the northern nave, in front of the northern chancel, 1470–80. *Elizabeth in queenly clothes standing with a golden crown. In her left hand she holds a model of the Marburg Church of Saint Elizabeth. 19th century painting and gilding.*

21. FRANKFURT AM MAIN, a Német Lovagrend temploma. Oltárszobor. *Szt. Erzsébet Assisi Szt. Klára mellett áll, jobbával ruhát ad az előtte térdelő szegénynek, a baljában csukott könyvön kettős koronát tart. A harmadik arany korona a fejét ékesíti.* ♣ FRANKFURT AM MAIN, Deutschordenskirche. Altar-Statue. *Die hl. Elisabeth steht neben der hl. Klara von Assisi, mit ihrer Rechten reicht sie einem Armen ein Kleid, in der*

linken Hand hält sie auf dem geschlossenen Buch die doppelte Krone. Die dritte, goldene Krone schmückt ihr Haupt. ❖ FRANCOFORTE SUL MAIN, Chiesa dell'Ordine Teutonico, statua dell'altare: *Sant'Elisabetta sta accanto a Santa Chiara d'Assisi, porgendo con la destra un vestito al povero inginocchiato davanti a lei, con la sinistra tiene una doppia corona sul libro chiuso. La terza corona dorata orna la sua testa.* ❖ FRANKFURT AM MAIN, Church of the Teutonic Order. *Saint Elizabeth stands next to Saint Clare, offering clothes with her right hand to a poor man kneeling, while in her left hand double crowns lie on a closed book. The third golden crown is on her head.*

22. TALLIN, Szentlélek-templom. 1483, Bernt Notke műhelye. Szárnyasoltár részlete, táblakép a jobb külső szárny belső oldaláról. *XV. századi kórház két helyiségébe pillant-hatunk be, ahol a betegetek gondozó Szt. Erzsébet háromszor is látható, a középpontban térdelve mossa Jézus lábát, a háttérben egy nyomorék férfi fejét törli. A bal oldalon fekvő betegek ágya mellett ül.* ❖ TALLINN, Heiliggeistkirche. Detail des Flügelaltars, Tafelbild. Werkstatt von Bernt Notke, 1483. *Wir sehen das Interieur des Krankenhauses vom 15. Jahrhundert. Elisabeth ist dreimal dargestellt: im Mittelpunkt wäscht sie kniend die Füße Jesu, im Hintergrund pflegt den Kopf eines Krüppels. Auf der linken Seite sitzt sie neben dem Bett einer kranken Frau.* ❖ TALLINN, Chiesa dello Spirito Santo, 1483, officina di Bernt Notke. Particolare del polittico, pannello del lato inferiore dell'ala destra. *Possiamo vedere due locali di un ospedale del Quattrocento, dove è possibile osservare ben tre volte Sant'Elisabetta mentre assiste i malati: al centro lava in ginocchio i piedi di Gesù, nello sfondo fascia la testa di un invalido. A sinistra sta seduta accanto al letto dei malati.* ❖ TALLINN, Church of the Holy Spirit. 1483, from the studio of Bernt Notke. Detail from the winged altar, panel painting, from the inner side of the right hand wing. *The 15th century hospital is visible in two places, and Saint Elizabeth can be seen three times, in the centre kneeling washing Jesus' feet, in the background wiping the head of a crippled man, and on the left sitting beside patients' beds.*

23. TALLIN, Szentlélek-templom. 1483, Bernt Notke műhelye. A főoltár részlete, táblakép: *gótikus vár loggiájában, a mellvéd mögött áll Erzsébet szerzetesi ruhában. Jobbjában nagy tálon halakat tart, baljával díszes ónkanna fedelét nyitja fel.* ❖ TALLINN, Heiliggeistkirche. Detail des Flügelaltars, Tafelbild, Werkstatt von Bernt Notke, 1483. *Im Franziskanerkleid steht Elisabeth in der Loggia der gotischen Burg, hinter der Brüstung. Mit ihrer Rechten hält sie in einer Schüssel Fische, mit ihrer Linken öffnet sie den Deckel eines Zinnkruges.* ❖ TALLINN, Chiesa dello Spirito Santo, 1483, officina di Bernt Notke. Particolare dell'altare maggiore, pannello: *sulla loggia di un castello di stile gotico, dietro la balaustra, sta Elisabetta in abito religioso. Con la mano destra tiene un grande piatto con pesci, con la sinistra una coppa decorata.* ❖ TALLINN, Church of the Holy Spirit. 1483, from the studio of Bernt Notke. Detail from the main altar, panel painting, *the loggia of a Gothic castle. Elizabeth stands behind the parapet in nun's clothing. In her right hand she holds a large plate with fish, with her left she opens the lid of a tin vessel.*

24. EISENACH, Wartburg, vármúzeum. Falikárpit, részlet, 1480–90. *Szt. Erzsébet a kép bal oldalán, fején arany liliomos koronával áll, és ruhát ad az előtte térdelő nyomorék férfinak. Jobb oldalt ágyban fekvő beteget etet.* ❖ EISENACH, Wartburg, Burgmuseum. Wandbehang. Detail, 1480–90. *Die hl. Elisabeth, mit Lilienkrone auf ihrem Haupt, ist in der linken Seite des Bildes zu sehen, sie reicht einem vor ihr knienden Mann ein Kleid.* ❖ EISENACH, Wartburg, Castello, arazzo, particolare, 1480–1490. *Sant'Elisabetta sta nella parte sinistra del riquadro, con la corona d'oro a gigli in testa e porge un vestito all'uomo invalido inginocchiato davanti a lei. Sulla parte destra sempre lei imbocca un malato che sta a letto.* ❖ EISENACH, Wartburg, Castle. Wall tapestry,

detail, 1480–90. *Saint Elizabeth stands in the left of the picture, wearing a golden liliated crown, and offers clothes to a crippled man kneeling in front of her, while feeding a patient lying on a bed on the right hand side.*

25. ÜBERLINGEN AM BODENSEE, Szt. Miklós-templom. Freskó, 1490 körül. *Szt. Erzsébet mint királylány, aranybrokát ruhában és liliomos arany koronával templombelsőben térdel, a Jézus töviskoronázását ábrázoló oltárkép előtt. Jobb oldalt előkelő donátor áll. Balról két udvarhölgy kíséri Erzsébetet.* ✦ ÜBERLINGEN AM BODENSEE, St.-Nikolaus-Münster. Wandmalerei um 1490. *Die hl. Elisabeth, als Königstochter, im goldenen Kleid, mit Lilienkrone, kniet in der Kirche vor einem Altarbild von Jesus, der mit Dornen gekrönt wird. Elisabeth wird von zwei Hofdamen begleitet, rechts steht ein vornehmer Donator.* ✦ ÜBERLINGEN AM BODENSEE, Chiesa di San Nicola, affresco, del 1490 circa. *Sant'Elisabetta, come principessa, in una veste di broccato d'oro e con la corona d'oro a gigli sta in ginocchio all'interno di una chiesa, davanti all'altare, dove viene raffigurata l'incoronazione di Gesù con le spine. A destra sta un donatore nobile. A sinistra due dame che accompagnano Elisabetta.* ✦ ÜBERLINGEN AM BODENSEE, Church of Saint Michael. Fresco, around 1490. *Saint Elizabeth as a princess, dressed in clothes decorated with golden brocade and with a golden liliated crown, kneeling in the church in front of the altar decorated with a picture of Jesus with his crown of thorns. On the right stands a noble donor, on the left two ladies-in-waiting accompany Elizabeth.*

26. ASSISI, a Szt. Ferenc-templom múzeuma. IV. Sixtus pápa antependiuma (szöttes oltárelőlap), részlet, 1470-es évek. *Szt. Ferenc családjának, a ferences rend szentjeinek családfájának ágán Szt. Erzsébet ferences szerzetesi ruhában ül, jobbában hármast liliomos koronát tart, baljával rászorulónak nyújt ruhaadományt* ✦ ASSISI, Museum der Kirche St. Franziskus. Gewebtes Antependium vom Papst Sixtus IV., bestellt um 1470, Detail. *Auf dem Zweig des Stammbaumes der Franziskaner sitzt die hl. Elisabeth im Ordenskleid, in ihrer Rechten befindet sich eine dreifache Lilienkrone, in ihrer linken Hand hält sie ein Kleid bereit.* ✦ ASSISI, Museo della Basilica di San Francesco, l'antependium (coperta ricamata della parte frontale dell'altare), donato dal papa Sisto IV, particolare, anni 1470. *Su uno dei rami dell'albero genealogico della famiglia francescana, sta seduta Sant'Elisabetta, in abito religioso francescano, tenendo con una mano una triplice corona a gigli e porgendo con l'altra dei vestiti a un bisognoso.* ✦ ASSISI, Museum of the Church of Saint Francis. Detail of the woven antependium of Pope Sixtus IV, 1470's. *Saint Elizabeth sits in the clothes of the Franciscan Order on one of the branches of the family tree of the saints of the Franciscan Order, the family of Saint Francis. In her right hand she holds a triple liliated crown, with her left she offers clothes to the needy.*

27. FRIBOURG, a Német Lovagrend temploma (Église des Cordeliers). Táblakép, szárnyasoltár részlete, 1480 körül. *Szt. Erzsébet világi-rendi szerzetesi öltözetben áll előtünk, amelyre a kötélből font öv, a „korda” utal. Jobbjában két kenyércipót, baljában fedeles bronz kancsót tart.* ✦ FRIBOURG, Kirche des Deutschen Ritterordens (Église des Cordeliers). Tafelbild. Detail des Flügelaltars, um 1480. *Die hl. Elisabeth steht vor uns in einem einfachen Ordenskleid. In ihrer Rechten hält sie zwei Brote, in der linken Hand einen Krug aus Bronze.* ✦ FRIBOURG, Chiesa dell'Ordine Teutonico (Église des Cordeliers), pannello, particolare del polittico, verso il 1480 circa. *Sant'Elisabetta sta davanti in abito da terziaria, con cintura di corda. Nella destra tiene due pagnotte, nella sinistra una coppa di bronzo col coperchio.* ✦ FRIBOURG, Church of the Teutonic Order (Église des Cordeliers). Panel painting, part of the winged altar, around 1480. *Saint Elizabeth sits in front of us in the clothes of the secular order, as referred to by the woven belt, the “cord”. In her right hand two loaves of bread, in her left a liliated bronze jug.*

28. LENZBURG, kastélymúzeum. Festett dombormű a herznachi Verena-kápolna szárnyasoltáráról, 1516. *Szt. Ezsébet térillúziót keltő gótikus fülkében szembefordulva áll, fején liliomos arany koronával. Jobbjában nagyméretű, fedeles bronz kancsót, a baljában kenyércipót tart.* ♣ LENZBURG, Schloßmuseum. Bemaltes Relief auf dem Flügelaltar der St.-Verena-Kapelle von Herznach, 1516. *Die hl. Elisabeth steht in einer gotischen Nische, die mit Hilfe der Perspektive eine vollkommene Raumwirkung hervorruft. Auf ihrem Haupt ist eine goldene Lilienkrone. In ihrer Rechten befindet sich ein großer, bronzener Krug mit Deckel, in ihrer linken Hand hält sie Brot.* ♣ LENZBURG, Museo del Castello, bassorilievo dipinto del polittico della cappella Verena di Herznach, 1516. *Sant'Elisabetta sta dirimpetto, in una nicchia gotica prospettica, con la corona d'oro a gli in testa. Nella destra tiene una grande coppa di bronzo col coperchio, nella sinistra una pagnotta.* ♣ LENZBURG, Castle Museum. Painted relief from the winged altar of the Verena Chapel in Herznach, 1516. *Saint Elizabeth stands in a Gothic niche which creates the illusion of space, on her head a liliated crown. In her right hand she holds a large lidded bronze jug, in her left a loaf of bread.*

29. HAINA IN FRANKEN, egykori kórháztemplom. Philipp Soldan hesseni tartománygróf emléktáblája, 1542, festett homokkő dombormű, részlet. (Philipp Soldan, Szt. Erzsébet leszármazottja alapította 1530-ban a hainai kórházat, és ennek emlékére készítette a táblát.) *Itt a fejedelmi páncélba öltözött alapító mellett, jobb oldalt jelenik meg a képünkön látható részlet: a fejedelmi címer mellett kincses ládika, az odaláncolt hárpiaival, aki felháborodva tekint Erzsébet jótékonyására. Erzsébet királyi mivoltára a fején lévő arany korona és a mellette lévő XVI. századi magyar királyi címer utal. Erzsébet jobbjával fa korsóból vizet önt a szegény beteg férfi faljába, a baljában lévő tányéron sült csirkét hoz, a hóna alatt pedig kenyércipót tart.* ♣ HAINA IN FRANKEN, ehemalige Spitalkirche. Gedenktafel des Philipp Soldan, Landgraf von Hessen. Bemaltes Sandstein-Relief, 1542. Detail. Philipp Soldan, ein Nachkommer der hl. Elisabeth hat das Spital in Haina gestiftet. Aus diesem Anlass ließ er die Tafel anfertigen. *In unserem Bildausschnitt sieht man die an die Schatzkiste gekettete Harpie, die aufgebracht die Wohltaten Elisabeths betrachtet. Auf das königliche Wesen Elisabeths weist auf ihrem Haupt getragene Krone hin, sowie das neben ihr befindliche ungarische königliche Wappen aus dem 16. Jh. Elisabeth gießt mit ihrer Rechten aus einem Holzkrug Wasser in eine Holzschale eines armen Mannes, sie bringt in der linken Hand auf einem Teller ein gebratenes Huhn und hält unter dem Arm ein Brot.* ♣ HAINA IN FRANKEN, Chiesa dell'Ospedale, targa commemorativa del langravio di Hessen, Philipp Soldan, 1542, bassorilievo dipinto in pietra arenaria, particolare. L'ospedale di Haina è stato fondato da Philipp Soldan, discendente di Sant'Elisabetta, nel 1530, che ha fatto preparare, come commemorazione, questa targa. *Qui, accanto al fondatore con l'armatura, sulla parte destra si vede la scena di questo riquadro: accanto allo stemma principesco una cassetta di tesori con un'arpia incatenata che guarda sdegnata la beneficenza di Elisabetta. La regalità di Elisabetta è mostrata con la corona in testa e lo stemma reale ungherese cinquecentesco. Elisabetta versa con la destra acqua da una coppa di legno nel piatto di legno di un uomo malato, sul piatto che tiene nella sinistra porta un pollo arrosto e sotto le ascelle tiene anche una pagnotta.* ♣ HAINA IN FRANKEN, Hospital Church. Memorial plaque of Philipp Soldan, Palatine of Hesse, 1542, painted sandstone relief, detail. Philipp Soldan, a descendant of Saint Elizabeth, founded the hospital at Haina in 1530 and the plaque was made to commemorate this. *On the right of the founder, dressed in his armour, are the details shown in the photograph: a small treasure chest next to the Palatine crest, with a harpy chained to it, who looks with outrage at Elizabeth's works of charity. The golden crown on Elizabeth's head and the 16th century Hungarian royal crest are a reference to Elizabeth's royal nature. With her right hand*

Elizabeth pours water from a jug into the wooden bowl of a poor sick man, and with her left she holds a plate with some cooked chicken. Under her arm she carries a loaf of bread.

30. DISENTIS, Szt. Márton bencés kolostortemplom. Részlet a castelbergi fogadalmi oltárról, táblakép, Dürer nyomán készítette Moritz és Jörg Frosch. 1572. *Szt. Erzsébet előkelő reneszánsz világi öltözetben, fején arany koronával, városképi háttér előtt áll, és az előtte térdelő, mankóra támaszkodó szegény férfi felé fordul, kenyeret és italt ad neki.*

☛ DISENTIS, St.-Martin (Benediktiner)-Klosterkirche. Detail vom Castelbergschen Votivaltar, Tafelbild, nach Dürer geschaffen von Moritz und Jörg Frosch, 1572. *Die hl. Elisabeth steht im vornehmen weltlichen Renaissance-Kleid vor einem Stadtbild im Hintergrund. Sie wendet sich einem knienden, sich auf einen Stock stützenden Mann zu und reicht ihm Brot und Trank.* ☛ DISENTIS, chiesa monateriale benedettina di San Martino, particolare dell'altare votivo di Castelberg, pannello, dipinto in base all'originale di Dürer da Moritz e Jörg Frosch, 1572. *Sant'Elisabetta in elegante veste rinascimentale, con in testa la corona d'oro sta davanti a uno sfondo cittadino e si rivolge verso il povero su stampelle che sta inginocchiato davanti a lei, e gli dà da mangiare e bere.* ☛ DISENTIS, Benedictine monastery church of Saint Martin. Detail of the votive Castelberg altar, panel painting. By Moritz and Jörg Frosch, inspired by Dürer, 1572. *Saint Elizabeth in aristocratic renaissance clothes, with a golden crown, stands in front of a city and offers bread and drink to the poor man kneeling in front of her with a crutch.*

31. MUOTATHAL, az egykori kolostortemplom. Oltár, részlet, 1577. *Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben, de a fején arany koronával és fénylő dicsfényvel a Napba öltözött égi királynő, Mária jobbján áll. Kezében kenyeret, kancsót és a csukott könyvön hármaskoronát tart.* ☛ MUOTATHAL, Altar-Detail aus der ehemaligen Klosterkirche, 1577. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid, auf ihrem Haupt eine goldene Krone im strahlenden Licht. Auf der rechten Seite steht die ins Sonnenlicht gekleidete himmlische Königin, Maria. Elisabeth hält in ihrer Rechten Brot, in ihrer Linken einen Krug und eine doppelte Krone auf einem geschlossenen Buch.* ☛ MUOTATHAL, altare dell'ex chiesa monasteriale, particolare, 1577. *Sant'Elisabetta in abito religioso, ma in testa la corona d'oro e gloria splendente, sta sulla destra di Maria, la regina celeste, vestita di Sole. Nella sua mano tiene pane, una caraffa, e la triplice corona su un libro chiuso.* ☛ MUOTATHAL, former Monastery Church. Altar detail, 1577. *Saint Elizabeth in nun's clothes, with a golden crown and shining halo stands to the right of Mary Queen of Heaven, clothed in sunlight. In her hands she holds bread, a jug and a triple crowns resting on a closed book.*

A BAROKK MŰVÉSZETBŐL ☛ AUS DER KUNST DES BAROCKS ARTE BAROCCA ☛ BAROQUE WORKS OF ART

32. WIL, Szt. Miklós-plébániatemplom. Freskó a boltozaton, 1600 körül. *Szt. Erzsébet királynői díszben, aranykoronával, térdelve, az ég felhőin lebegve jelenik meg. Jobbjában virágzó liliomszálat, baljában királyi jogart tart.* ☛ WIL, St.-Nikolaus-Pfarrkirche. Deckenmalerei um 1600. *Die hl. Elisabeth im königlichem Ornat, mit goldener Krone, kniend, schwebt auf den Wolken des Himmels. Sie hält in ihrer Rechten eine blühende Lilie, in ihrer Linken ein königliches Zepter.* ☛ WIL, Chiesa parrocchiale di San Nicola, affresco della volta, intorno al 1600 circa. *Sant'Elisabetta in veste da regina, con la corona d'oro, in ginocchio sulle nuvole del cielo. Tiene nella destra un giglio, nella sinistra lo scettro.* ☛ WIL, Parish church of Saint Nicholas. Fresco on vaulting, around 1600. *Saint Elizabeth, kneeling, depicted as a queen, with a golden crown, floating in the clouds. In her right hand a flowering lily, in her left a royal sceptre.*

33. SEVILLA, kórházkápolna. Murillo: Szt. Erzsébet betegeket ápol, 1672., olajfestmény. *Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben, fején arany koronával, beteg ifjú haját mossa. Mögötte két társnője, egykori udvarhölgyei segédkeznek.* ♣ SEVILLA, Spitalkapelle. Ölgemälde von Esteban Murillo, 1672. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid, auf ihrem Haupt eine goldene Krone. Sie wäscht die Haare eines kranken Jungen. Hinter ihr leisten zwei Begleiterinnen, ihre ehemaligen Hofdamen, Hilfe.* ♣ SIVIGLIA, Cappella dell'Ospedale, Murillo: Sant'Elisabetta assiste i malati, 1672, pittura ad olio. *Sant'Elisabetta in abito religioso, con la corona d'oro in testa, sta lavando i capelli di un giovane malato. Dietro a lei due sue compagne, già dame di corte la stanno aiutando.* ♣ SEVILLE, Hospital Church, Murillo: Saint Elizabeth cares for the sick, 1672. Oil painting. *Saint Elizabeth in nun's clothes with a golden crown washes the hair of a young patient. Behind her two companions, former ladies-in-waiting, help her.*

34. BÉCS, a Német Lovagrend temploma. Főoltárkép, Tobias Pock, 1664. *Szt. Erzsébet mennyei jutalmát ábrázolja a kép. Erzsébet szerzetesi ruhában érkezik a Szentháromság dicsőségébe, és térdelve hódol a Madonna, az Ég királynője előtt. Mária ölen a gyermek Fiú Isten áll, aki arany királynői koronát helyez Erzsébet fejére. Ugyanazt a koronát, amely az előtérben, a földön látható, jelezve, hogy Erzsébet lemondott róla. Erzsébet felett az Atyaisten és galamb képében a Szentlélek Isten jelenik meg, és fénylő sugárözönnel árasztják el. Mögötte császárnéi öltözetben a Jézus Keresztjét megtaláló Szt. Ilona a Szent Keresztet tartja. Mellette páncélban Erzsébet férje, Lajos áll, aki a keresztesháborúba indulva, életét adta Jézusért. Két oldalt kis angyalkák lebegnek, akik közül az egyik rózsákat tart, Szt. Erzsébet attribútumát.* ♣ WIEN, Deutschordenskirche. Bild des Hauptaltars von Tobias Pock, 1664. *Das Bild stellt die himmlische Auszeichnung der hl. Elisabeth dar. Sie kommt in der Herrlichkeit der Dreifaltigkeit an und verehrt kniend die Madonna, die Himmelskönigin. In Marias Schoße steht das Jesuskind, das eine goldene Krone auf das Haupt von Elisabeth legt. Eine gleiche Krone, die im Vordergrund auf dem Boden zu sehen ist, deutet darauf hin, dass Elisabeth die Krone bereits aufgegeben hat. Über Elisabeth erscheint der Gottvater, hinter ihr in Gestalt einer Taube, der Heilige Geist. Sie überströmen Elisabeth mit einem prächtigen Glanz. Hinter ihr steht die hl. Helena, gekleidet wie eine Kaiserin. Sie hat das Kreuz Jesu gefunden, welches sie in ihrer Hand hält. Hinter Elisabeth steht im Panzerkleid ihr Gatte Ludwig, der auf einem Kreuzzug sein Leben für Jesus opferte. Auf beiden Seiten schweben kleine Engel, einer von ihnen hält Rosen in der Hand, die als Attribut der hl. Elisabeth gelten.* ♣ VIENNA, Chiesa dell'Ordine Teutonico, altare maggiore, Tobias Pock, 1664. *Il quadro rappresenta il premio celeste di Sant'Elisabetta. Elisabetta arriva alla gloria della Trinità in abito religioso e venera in ginocchio la Madonna, la Regina dei Cieli. Nel grembo di Maria sta il bambino, Figlio di Dio, che pone una corona d'oro da regina sul capo di Elisabetta. La stessa corona che in primo piano si vede deposta per terra e che significa la rinuncia ad essa da parte di Elisabetta. Sopra Elisabetta si presentano il Dio Padre e lo Spirito sotto forma di colomba e la inondano di raggi splendenti. Alle sue spalle, in veste da imperatrice, vediamo Sant'Elena che aveva trovato la croce di Gesù, e tiene la Santa Croce. Accanto a lei, in armatura notiamo il marito di Elisabetta, Luigi che, partendo per la crociata ha dato la vita per Cristo. Sui due lati sono raffigurati degli angioletti per aria, uno di essi tiene delle rose, l'attributo di Sant'Elisabetta.* ♣ VIENNA, Church of the Teutonic Order. Main Altar, Tobias Pock, 1664. *Saint Elizabeth receives her reward in Heaven. Elizabeth in nun's clothing arrives in front of the Holy Trinity and kneeling, pays homage in front of the Madonna, Queen of Heaven. In Mary's lap lies the baby Jesus, who places a golden queenly crown on Elizabeth's head – the same crown, visible on the earth in the foreground, that symbolised Elizabeth's renunciation. Above Elizabeth in the depiction of God the Father and the dove, God the Holy Spirit can be seen, issuing forth rays of light. Behind, dressed in imperial robes Saint Ilona holds*

the Cross of the Crucified Christ. Beside her, in armour is Elizabeth's husband Louis, who gave his life to Jesus while leaving for the Crusade. Two angels float on either side, one of them holds roses, Elizabeth's symbol.

35. MÁTRASZŐLŐS, Szt. Erzsébet-plébániatemplom. Főoltárkép, 1660 körül. Szt. Erzsébet fejedelemasszonyi öltözetben, fején arany koronával, városképi háttér előtt, az Irgalmasság hét cselekedetét gyakorolja. • MÁTRASZŐLŐS, Bild des Hauptaltars der Hl.-Elisabeth-Pfarrkirche, um 1660. *Die hl. Elisabeth in sieben Varianten, als Fürstin gekleidet, mit einer goldenen Krone auf dem Haupt, übt die sieben Taten der Erbarmens aus.* • MÁTRASZŐLŐS, Chiesa parrocchiale di Sant'Elisabetta, pannello dell'altare maggiore, verso il 1660. *Sant'Elisabetta in veste di principessa, con corona d'oro in testa, davanti a sfondo cittadino, esercita le sette opere della Misericordia.* • MÁTRASZŐLŐS, Parish Church of Saint Elizabeth. Main altar picture, around 1660. *Saint Elizabeth in her Countess' clothes, with a golden crown on her head, practises the seven works of mercy. Behind her lies a city.*

36. MÁRIANOSZTRA, pálos templom, Magyarok Nagyasszonya-plébánia. Részlet a főoltárról, 1724–26, budai szobrász műve. Szt. Erzsébet szerzetesi ruhában, a fején arany koronával, posztamensen állva jelenik meg. Baljában templommodellt tart, a jobb-ját adakozón tartja. • MÁRIANOSZTRA, Paulinerkirche, Liebfrauenpfarre, Detail vom Hauptaltar, 1724–26. Kunstwerk eines Bildhauers aus Buda. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid mit einer goldenen Krone auf ihrem Haupt, auf einem Postament. Sie hält in ihrer linken Hand ein Kirchenmodell und macht mit ihrer Rechten eine spendende Geste.* • MÁRIANOSZTRA, Chiesa dei Paolini, parrocchia della Magna Patrona d'Ungheria, particolare dell'altare maggiore, 1724–1726, opera di scultore di Buda: *Sant'Elisabetta in abito religioso, con corona d'oro in testa in piedi su un piedistallo. Nella sinistra tiene un modello di chiesa, la destra è alzata, immortalata nell'atto di distribuire l'elemosina.* • MÁRIANOSZTRA, Church of the Paulines, Parish of Our Noble Lady of Hungary. Detail from the main altar, 1724–26, work of a sculptor from Buda. *Saint Elizabeth standing on a pedestal in nun's clothing, with a golden crown. In her left hand she holds a model of the church, with her right hand she makes a gesture of giving.*

37. PRÁGA, vár (Hradčín). A Mária-oszlop részlete. Kőszobor. Ferdinand Maximilian Brokoff, 1725–28. Szt. Erzsébet díszmagyarban, fátyollal és koronával a fején, fonott kosárból kenyeret ad egy koldusnak. • PRAG, Detail von der Marien-Säule auf dem Hradschin. Steinskulptur von Ferdinand Maximilian Brokoff, 1725–28. *Die hl. Elisabeth im ungarischen Prachtkleid, mit Schleier und Krone auf ihrem Haupt, reicht aus einem geflochtenen Korb einem Bettler Brot.* • PRAGA, castello (Hradčín). Parte della colonna Mariana. Statua in pietra. Ferdinand Maximilian Brokoff, 1725–28. *Elisabetta in veste solenne ungherese, con il velo e la corona in testa, dando del pane da un cestino a un mendicante.* • PRAGUE, castle (Hradčín). Part of the Mary column. Stone statue. Ferdinand Maximilian Brokoff, 1725–28. *Saint Elizabeth, in the clothes of a Hungarian noblewoman, with a veil and crown, offers bread to a beggar from a wicker basket.*

38. VÁC, Székesegyház. Franz Anton Maulbertsch kupolafreskójának részlete, 1770–71. Szt. Erzsébet a Szentháromságot dicsőítő magyar szentek társaságában. • VÁC, Domkirche. Detail des Kuppelfresko. Franz Anton Maulbertsch, 1770–71. *Die hl. Elisabeth in der Gesellschaft der ungarischen Heiligen, die die hl. Dreifaltigkeit ehren.* • VÁC, Cattedrale, particolare dell'affresco della cupola, dipinto da Franz Anton Maulbertsch, 1770–1771: *Sant'Elisabetta nella compagnia dei Santi ungheresi che glorificano la Santissima Trinità.* • VÁC, Cathedral Church. Franz Anton Maulbertsch, detail of fresco on the cupola, 1770–71. *Saint Elizabeth in the company of Hungarian saints glorifying the Holy Trinity.*

39. EGER, Esterházy Károly Főiskola. Részlet a kápolna kupolafreskójáról. Franz Anton Maulbertsch: A magyar szentek a mennyei dicsőségben, 1793. *Szt. Erzsébet fejedelmi díszben, aranykoronával, felhőn trónolva jelenik meg Szt. Margit mellett, Szt. Imre és Szt. László között. Jobbjával pénzt ad a koldusnak. Az előtte lévő hosszú rúdra erősített arany kettős keresztet, a magyar királyság jelvényét, lebegő angyal tartja.* • EGER, Hochschule Károly Esterházy. Detail des Wandbilds der Kuppel der Kapelle. Franz Anton Maulbertsch: *Die ungarischen Heiligen in der himmlischen Herrlichkeit*, 1793. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Ornat, mit einer goldenen Krone, erscheint auf Wolken thronend, in der Gesellschaft der hl. Margaret, des hl. Emericus und des hl. Ladislaus. Sie gibt mit ihrer Rechten einem Bettler Geld. Vor Elisabeth hält ein schwebender Engel ein goldenes Doppelkreuz hoch, das Symbol des ungarischen Königreiches.* • EGER, Facoltà di Magistero Károly Esterházy, particolare dell'affresco della cupola della cappella, Franz Anton Maulbertsch: *I Santi ungheresi nella gloria dei cieli*, 1793. *Sant'Elisabetta in veste regale, con la corona d'oro in testa, in trono sulle nuvole accanto a Santa Margherita, tra Sant'Emerico e San Ladislao. Con la destra dona soldi ai mendicanti. La croce doppia dorata davanti a lei, simbolo del regno ungherese, è retta su una lunga asta da un angelo librato in aria.* • EGER, Károly Esterházy College. Detail of the frescoes on the cupola of the chapel. Franz Anton Maulbertsch: *The Hungarian Saints in the Glory of Heaven*, 1793. *Saint Elizabeth as a Countess, with a golden crown, sits on a throne in the clouds next to Saint Margaret, between Saint Emeric and Saint Ladislas. With her right hand she offers money to a beggar. A floating angel holds the golden double cross strengthened with a long rod. The cross was the symbol of the Hungarian kings.*

40. KOSD, Szt. Erzsébet-templom. Főoltárkép, 1770 körül. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, aranybrokát ruhában és hermelinbéléses köpenyben, gyöngyosoros arany koronával lépcsőn állva jelenik meg, két kísérőjével. Jobbjával az óntálon tartott sült húsból ad, baljával kenyércipót nyújt az előtte álló, botra támaszkodó, rászoruló férfinak. Baloldalt, a lépcsőn ülve, asszony fordul feléje könyörögve.* • KOSD, Bild des Hauptaltars der St.-Elisabeth-Pfarrkirche, um 1770. *Die hl. Elisabeth in goldener, fürstlicher Kleidung, mit Hermelin verziertem Umhang und einer perlengeschmückten, goldenen Krone, steht mit zwei Begleiterinnen auf einer Treppe. Mit ihrer Rechten gibt sie aus einem Zinnteller Bratfleisch, mit ihrer linken Hand reicht sie einem vor ihr stehenden, sich auf einen Stock stützenden, bedürftigen Mann Brot. Links auf der Treppe wendet sich eine sitzende Frau bittend zu ihr.* • KOSD, altare maggiore della Chiesa di Sant'Elisabetta, del 1770 circa. *Sant'Elisabetta in veste regale, di broccato d'oro e manto con pelliccia di ermellino, con la corona d'oro e perle sta su una scala con due accompagnatrici. Con la destra dona carne, con la sinistra dà del pane all'uomo bisognoso che le sta davanti, appoggiato su un bastone. A sinistra, seduta sulle scale, le si rivolge una donna in atto di preghiera.* • KOSD, Church of Saint Elizabeth. Main altar painting, around 1770. Saint Elizabeth stands on steps in noble clothes, wearing a dress with golden brocade and an ermine-lined robe, and a golden crown with a string of pearls, accompanied by two attendants. In her right hand she holds a tin dish with cooked meat, with her left she offers a loaf of bread to the crippled man on front of her who supports himself with his stick. On the left a woman sitting on steps appeals to Saint Elizabeth.

41. MAFRA, ferences kolostor. Külső kőszobor, XVIII. század vége. *Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben, jobbjával a Szentírást szorítja szívére. Aedikulás keretelésű fülkében, állva jelenik meg. Talapzatán a felirat: Magyarországi Szt. Erzsébet.* • MAFRA, Franziskanerkloster. Steinstatue an der Außenwand der Kirche, Ende 18. Jh. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid. Sie drückt mit ihrer Rechten die Heilige Schrift an ihr Herz. Sie steht in einer mit Aedicula umrahmten Nische. Am Rand der Nische ist*

hl. Elisabeth aus Ungarn zu lesen. ♣ MAFRA, convento dei Francescani, statua di pietra sull'esterno, fine del secolo XVIII. *Sant'Elisabetta in abito religioso, con la destra stringe la Sacra Scrittura sul cuore. Si presenta in piedi in una nicchia incorniciata da un'edicola. Sul piedistallo la scritta: Sant'Elisabetta d'Ungheria.* ♣ MAFRA, Franciscan Cloister. External stone statue, end of the 18th century. *Saint Elizabeth in nun's clothing, clutches the Holy Scriptures to her heart with her right hand. She is standing in a niche with an aedicule frame. On the pedestal is the inscription: Saint Elizabeth of Hungary.*

XIX. SZÁZADI MŰVÉSZET ♣ KUNST DES 19. JAHRHUNDERTS ARTE DELL'OTTOCENTO ♣ 19th CENTURY WORKS OF ART

42. FIRENZE, Santa Croce-bazilika. Üvegablak. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, a fején arany koronával, jobbjában fejedelmi pálcával.* ♣ FIRENZE, Basilika Santa Croce. Glasfenster. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Ornat, mit dem Zepter in der Hand, auf ihrem Haupt eine goldene Krone.* ♣ FIRENZE, Basilica Santa Croce, vetrata. *Sant'Elisabetta in veste regale, con in testa la corona d'oro, e lo scettro nella destra.* ♣ FIRENZE, Basilica of S. Croce. Stained glass window. *Saint Elizabeth in noble clothes with a golden crown and the palatine staff in her right hand.*

43. ASSISI, Santa Maria degli Angeli-bazilika. Fa dombormű a nyugati homlokzat kapuzárnyán. *Szt. Erzsébet ferences szerzetesi öltözetben, a fején liliomos koronával, az ölében rózsákkal.* ♣ ASSISI, Basilika Santa Maria degli Angeli (Porziuncula). Holzrelief am Haupteingang der Kirche. *Die hl. Elisabeth im Franziskaner Ordenskleid, mit Lilienkrone auf ihrem Haupt, hält Rosen in ihrem Schoß.* ♣ ASSISI, Basilica di Santa Maria degli Angeli, bassorilievo ligneo sul battente del portone sulla facciata occidentale, *Sant'Elisabetta in abito francescano, con la corona a gigli in testa, e con rose nel grembo.* ♣ ASSISI, Basilica of Santa Maria degli Angeli. Wooden relief on the door wing of the western facade. *Saint Elizabeth in Franciscan clothes, with a liliated crown and roses in her lap.*

44. PÁRIZS, Szt. Erzsébet-templom. Üvegablak a szentélyben. *Szt. Erzsébet szentté avatásakor holttestének ünnepélyes felemeltetése, és átvitele az újonnan épülő marburgi Szt. Erzsébet-templomba. Az ábrázolás felső keretén a magyar címer.* ♣ PARIS, St.-Elisabeth-Kirche. Großes Glasfenster im Chorraum. *Feierliche Erhebung Elisabeths bei ihrer Heiligsprechung und Versetzung ihres Leichnams in die neu erstellte St. Elisabethkirche in Marburg. Oben in der Mitte findet man das ungarische Nationalwappen.* ♣ PARIGI, Chiesa di Sant'Elisabetta, vetrata dell'abside: *traslazione solenne del corpo di Sant'Elisabetta in occasione della sua beatificazione alla Chiesa di Sant'Elisabetta di Marbuirg, appena costruita. Sulla cornice superiore della raffigurazione, lo stemma ungherese.* ♣ PARIS, Church of Saint Elizabeth. Stained glass window in the chancel. *At the time of Saint Elizabeth's canonisation her body was ceremonially raised and taken to the newly-built Church of Saint Elizabeth in Marburg. In the upper frame of the picture is the Hungarian crest.*

45. KONSTANZ, Miasszonyunk-bazilika. Üvegablak. *Szt. Erzsébet fejedelemszonyként, fején arany koronával, az udvarhölgyeivel fon.* ♣ KONSTANZ, Münster. Detail vom Glasfenster: *Die hl. Elisabeth als eine fürstliche Dame, mit der goldenen Krone auf ihrem Haupt, umgeben von ihren Hofdamen, spinnt Faden. (Dies ist eine Scheibe oben links.)* ♣ CONSTANZA, Münster, vetrata: *Sant'Elisabetta come principessa, con in testa la corona d'oro, sta filando assieme alle dame di corte.* ♣ KONSTANZ, Minster. Stained glass window. *Saint Elizabeth as a Countess, with a golden crown, spinning with her ladies-in-waiting.*

46. AACHEN, Szt. Erzsébet-templom. Faszobor. Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben áll, a jobbáiban kenyeret, a baljával templom-modellt tart. ♣ AACHEN, St.-Elisabeth-Kirche. Holzstatue. *Die hl. Elisabeth steht im Ordenskleid, sie hält in ihrer Rechten ein Brot, in ihrer Linken ein Kirchenmodell.* ♣ ACQUISGRANA, Chiesa di Sant'Elisabetta, statua di legno, *Sant'Elisabetta sta in abito religioso, tenendo nella destra una pagnotta, nella sinistra un modello di chiesa.* ♣ AACHEN, Church of Saint Elizabeth. Wooden statue. *Saint Elizabeth stands in nun's clothing with bread in her right hand and a model of the church in her left.*

47. HENLEY, római katolikus templom. Szobor a jobb oldali oltárról. Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben, a fején koronával, baljában rózsákkal. ♣ HENLEY, röm.-kath. Pfarrkirche. Statue im rechten Seitenaltar. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid, mit Krone auf ihrem Haupt, in ihrer Linken befinden sich Rosen.* ♣ HENLEY, chiesa cattolica, statua dell'altare di destra: *Sant'Elisabetta in abito religioso, con in testa la corona, e nella destra, delle rose.* ♣ HENLEY, Roman Catholic Church. Statue to the right of the altar. *Saint Elizabeth in nun's clothing with a golden crown and in her left hand roses.*

48. HILVERSUM, Grote Kerk. Oltár részlete, kőszobor. Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, koronával, az ölében rózsákat tart. ♣ HILVERSUM, Grote Kerk. Detail eines Altars, Steinstatue. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Ornat, mit Krone auf ihrem Haupt, hält Rosen in ihrem Schoß.* ♣ HILVERSUM, Grote Kerk, particolare dell'altare, statua di pietra: *Sant'Elisabetta in veste regale, con in testa la corona, tiene in grembo delle rose.* ♣ HILVERSUM, Grote Kerk. Detail of the altar, stone statue. *Saint Elizabeth as a Countess, crowned and with roses in her lap.*

49. GENF, Miasszonyunk-templom (Nôtre Dame). Üvegablak, Claudius Lavergue, 1857. Szt. Erzsébet fejedelmi díszben, fején koronával, a jobbáival kenyeret ad egy szegény asszonynak a köpenyében tartott kenyerekből. A talapzaton a felirat: *Magyarországi Szt. Erzsébet.* ♣ GENÉVE, Kirche Nôtre Dame. Glasfenster von Claudius Lavergue, 1857. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Ornat, mit Krone auf ihrem Haupt, reicht mit ihrer Rechten aus ihrer Schürze einer armen Frau eine Brotscheibe.* ♣ GINEVRA, Chiesa della Nostra Signora, vetrata, Claudius Lavergue, 1857: *Sant'Elisabetta in veste regale, con in testa la corona, con la destra distribuisce pane dal suo manto ad una povera donna. Sul piedistallo la scritta: Sant'Elisabetta d'Ungheria.* ♣ GENEVA, Church of Our Lady. Stained glass window, Claudius Lavergue, 1857. *Saint Elizabeth as a Countess, with a golden crown. With her right hand she offers a loaf from the bread she is carrying in her cloak to a poor woman. The inscription below reads: Saint Elizabeth of Hungary.*

50. CHUR, katedrális. Üvegablak, Claudius Lavergue, 1884. Szt. Erzsébet férje Jézust látja az ágyába fektetett bélpoklosban. ♣ CHUR, Kathedrale. Glasfenster von Claudius Lavergue, 1884. *Der Gatte der hl. Elisabeth erblickt Jesus in einem Kranken, der in sein Bett gelegt wurde.* ♣ CHUR, vetrata della Cattedrale, Claudius Lavergue, 1884: *il marito di Sant'Elisabetta riconosce Gesù nel lebbroso fatto coricare nel suo letto.* ♣ CHUR, Cathedral. Stained glass window, Claudius Lavergue, 1884. *Saint Elizabeth's husband sees Jesus in the leper lying on the bed.*

51. KIEDRICH IM RHEINGAU, plébániatemplom. Üvegablak. Szt. Erzsébet barna, ferences köpenyben áll, kezében kettős koronát tart, a harmadik korona a fején tündököl. ♣ KIEDRICH IM RHEINGAU, Pfarrkirche. Glasfenster. *Die hl. Elisabeth steht im braunen Franziskanerkleid, sie hält in ihren Händen eine Doppelkrone, die dritte glänzt*
182

auf ihrem Haupt. ♣ KIEDRICH IM RHEINGAU, chiesa parrocchiale, vetrata: Sant'Elisabetta sta in un manto bruno francescano, tenendo in mano una corona doppia, mentre la terza corona risplende sul suo capo. ♣ KIEDRICH IM RHEINGAU, Parish Church. Stained glass window. Saint Elizabeth dressed in a brown Franciscan cloak holds a double crown in her hand, the third crown shines on her head.

52. BÉCS, Szt. Erzsébet-templom. Főoltárkép. Szt. Erzsébet fejedelemasszonyként a köpenyébe rejtett kenyereket osztja a rászorulóknak. ♣ WIEN, St.-Elisabeth-Kirche. Bild des Hauptaltars. Die hl. Elisabeth, als Fürstin, verteilt das unter ihrem Umhang versteckte Brot. ♣ VIENNA, Chiesa di Sant'Elisabetta, altare maggiore: Sant'Elisabetta come principessa che distribuisce i pani nascosti nel suo manto. ♣ VIENNA, Church of Saint Elizabeth. Main altar picture. Saint Elizabeth as a Countess offers bread hidden in her cloak to the needy.

53, 53a. BUDAPEST, Budavári Nagyboldogasszony (Mátyás)-templom. Üvegablak. Lotz Károly, 1893. Szt. Erzsébet élete tizenkét képben, a születésétől a haláláig. ♣ BUDAPEST, Liebfrauenkirche auf der Burg Buda (Matthiaskirche). Glasfenster von Károly Lotz, 1893. Das Leben der hl. Elisabeth in 12 Bildern, von der Geburt bis zu ihrem Tod. ♣ BUDAPEST, Chiesa parrocchiale di Santa Maria Assunta del Montecastello di Buda, vetrata, Károly Lotz, 1893: La vita di Sant'Elisabetta in dodici scene, dalla nascita alla morte. ♣ BUDAPEST, Church of the Madonna in Buda Castle. Stained glass window. Károly Lotz, 1893. Saint Elizabeth portrayed in twelve pictures, from her birth to her death.

54. ESZTERGOM, Keresztény Múzeum. Liezen-Mayer Sándor, 1885. Szt. Erzsébet fejedelemasszony a hermelinbéléses palástjával betakarja a téli hóban a földön ülő szegény, kisgyermekes anyát. ♣ ESZTERGOM, Museum für Christliche Kunst. Ölgemälde von Sándor Liezen-Mayer, 1885. Die hl. Elisabeth als Fürstin, bedeckt mit ihrem hermelingefütterten Mantel eine arme Mutter mit ihrem Kind, die im Schnee auf dem Boden sitzt. ♣ ESZTERGOM, Museo Cristiano, Sándor Liezen-Mayer, 1885: la principessa Sant'Elisabetta copre col suo manto d'ermellino la povera madre seduta per terra col figlio sulla neve invernale. ♣ ESZTERGOM, Christian Museum. Sándor Liezen-Mayer, 1885. The Countess Saint Elizabeth covers the mother of a young child with her ermine-lined cloak as she sits in the winter snow.

55. HELMOND, Szt. Lambert-templom. Konzolon álló szobor. Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, a fején koronával, a jobbujában lévő tálon rózsákat tart, és a baljával a lábánál térdelő kisfiúnak kenyeret ad. ♣ HELMOND, St.-Lambertus-Kirche. Auf einem Konsol stehende Statue. Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, mit Krone auf ihrem Haupt, mit ihrer Rechten hält sie im Schoß viele Rosen, mit der anderen Hand reicht sie einem Jungen, der zu ihren Füßen kniet, Brot. ♣ HELMOND, Chiesa di San Lamberto, statua su mensola: Sant'Elisabetta in veste regale, con in testa la corona, tiene nella destra un piatto di rose, mentre con la sinistra dona un pane a un bambino che sta in ginocchio ai suoi piedi. ♣ HELMOND, Church of Saint Lambert. Statue standing on a console. Saint Elizabeth dressed as a Countess, crowned and carrying a dish of roses in her right hand while offering bread to the small boy kneeling at her feet with her left.

56. POZSONY, a papi szeminárium kertje. Kőszobor. Szt. Erzsébet a bal karjában kenyerekkel teli kosarat tart, és a jobbujával a köpenyét mezítelen gyermekre teríti. Jobbról nagyobb leány térdelve könyörög hozzá. ♣ BRATISLAVA, Steinstatue im Garten des Priesterseminars. Die hl. Elisabeth hält einen mit Obst gefüllten Korb in ihrer linken Hand. Mit ihrer Rechten bedeckt sie mit ihrem Mantel ein nacktes Kind. Rechts

bittet kniend ein größeres Mädchen um Almosen. ✦ POSONIO, statua di pietra nel giardino del Seminario sacerdotale: *Sant'Elisabetta tiene sul braccio di sinistra un cestino pieno di pani e con la destra stende il mantello su un bambino nudo. A destra una fanciulla più grande le chiede aiuto inginocchiandosi.* ✦ BRATISLAVA, Garden of the Priestly Seminary. Stone Statue. *Saint Elizabeth holds a basket full of bread in her left hand and with her right she covers a naked child with a cloak. To the right an older girl on her knees appeals to Elizabeth.*

A XX. SZÁZAD MŰVÉSZETÉBŐL ✦ KUNST DES 20. JAHRHUNDERTS
ARTE DEL NOVECENTO ✦ 20th CENTURY WORKS OF ART

57. GENF, Miasszonyunk-templom (Nôtre Dame). Üvegablak, Alexandre Cingria. *Szt. Erzsébet a kötényében rózsákkal fogadja az előtte térdelő vitéz hódolatát.* ✦ GENÈVE, Kirche Nôtre Dame. Glasfenster von Alexander Cingria. *Die hl. Elisabeth, mit Rosen in ihrem Schoß, nimmt die Verehrung eines Ritters an, der vor ihr kniet.* ✦ GINEVRA, Chiesa della Nostra Signora, vetrata, Alexandre Cingria, *Sant'Elisabetta, con in grembo le rose, accoglie la venerazione del cavaliere inginocchiato davanti a lei.* ✦ GENEVA, Church of Our Lady. Stained glass window, Alexandre Cingria. *Saint Elizabeth with roses in her apron accepts the devotion of a knight who kneels before her.*

58. PADOVA, Szt. Antal-bazilika. Falkép az Osztrák–Magyar Monarchia Szt. Lipót-kápolnájában: Gebhard Fugel, 1905. *Szt. Erzsébet többgyermekes szülőanyának kenyeret hoz, és szavaival erősíti őt.* ✦ PADOVA, Basilika San Antonio: Fresko in der St.-Leopold-Kapelle der Österreich–Ungarischen Monarchie. Gebhard Fugel, 1905. *Die hl. Elisabeth bringt einer Mutter mit mehreren Kindern Brot und tröstet sie mit ihren Worten.* ✦ PADOVA, Basilica di Sant'Antonio, pittura murale nella Cappella San Leopoldo della Monarchia Austro–Ungarica, Gebhard Fugel, 1905. *Sant'Elisabetta porta del pane a una donna con molti figli che sta per partorire e le offre parole di conforto.* ✦ PADOVA, Basilica of Saint Anthony. Wall-painting in the Austro–Hungarian Monarchy Chapel of St. Leopold: Gebhard Fugel, 1905. *Saint Elizabeth brings bread to a woman with several children and offers her words of comfort.*

59. BUDAPEST, Szent Erzsébet-plébániatemplom (Rózsák tere). Üvegablak a templom hajójában jobb oldalt. Róth Miksa terve alapján, 1898. *Díszes gótikus templom kapujában áll Erzsébet fejedelemasszonyi öltözetben, fején koronával. Hermelinbéléses palástját széttárva, jobbával kenyeret nyújt a körül állóknak, baljában rózsákkal telt tálat tart.* ✦ BUDAPEST, St.-Elisabeth-Pfarrkirche (Rosenplatz). Glasfenster auf der rechten Seite des Kirchenschiffes, nach Plan von Miksa Róth, 1898. *Elisabeth steht im Tor einer gotischen Kirche. Sie ist fürstlich gekleidet und trägt eine Krone. Ihren hermelingefütterten Umhang ausbreitend, gibt sie mit ihrer Rechten den Herumstehenden Brot, in ihrer Linken hält sie eine Schüssel voll von Rosen.* ✦ BUDAPEST, Chiesa parrocchiale Sant'Elisabetta (Piazza delle Rose), vetrata destra nella navata della chiesa, in base al progetto di Miksa Róth, 1898. *Sant'Elisabetta sta alla porta di una chiesa gotica ornata, in veste regale, con la corona in testa. Aprendo il suo manto d'ermellino con la destra dona pane ai circostanti, mentre nella sinistra tiene un piatto di rose.* ✦ BUDAPEST, Parish Church of Saint Elizabeth (Square of the Roses). Stained glass window on the right side of the nave. Based on a design by Miksa Róth, 1898. *Elizabeth stands crowned, dressed as a Countess, in the decorated door of a Gothic church. Opening her ermine-lined cloak, with her right hand she offers bread to those standing around her, while with her left she holds a dish full of roses.*

60. MENZIKEN, Szt. Anna-plébániatemplom. Üvegablak. Friedrich Berbig, 1907. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, a kötényében kenyereket tartva érkezik a szegények közé. A feje körüli dicsfényt rózsakoszorú övezi.* ✦ MENZIKEN, St.-Anna-Kirche. Glasfenster von Friedrich Berbig, 1907. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, in ihrer Schürze Brot bringend, kommt zu den Armen. Ein Rosenkranz umrahmt ihren Heiligenschein.* ✦ MENZIKEN, Chiesa parrocchiale di Sant'Anna, vetrata, Friedrich Berbig, 1907: *Sant'Elisabetta in veste regale, tenendo dei pani nel manto arriva tra i poveri. L'aureola attorno alla testa è circondata da una ghirlanda di rose.* ✦ MENZIKEN, Parish Church of St. Anne. Stained glass window. Friedrich Berbig, 1907: *Saint Elizabeth dressed as a Countess, holding bread in her apron arrives among the poor. Around her head is an ornamental wreath of roses.*

61. KRK, Mária-templom. Üvegablak, 1909. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, jobb karjában és a bal kezében rózsával.* ✦ KRK, Marienkirche. Glasfenster, 1909. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, hält in ihren beiden Händen Rosen.* ✦ KRK, Chiesa di Santa Maria, vetrata, 1909. *Sant'Elisabetta in veste regale, tenendo col braccio destro e nella mano sinistra delle rose.* ✦ KRK, Church of Mary. Stained glass window, 1909. *Saint Elizabeth dressed as a Countess, with roses on her right arm and in her left hand.*

62. ZÜRICH, Szt. Antal-plébániatemplom. Falkép, Fritz Kunz, 1921. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, fején arany koronával, rózsákat tart hermelinbéléses palástjában. Körülötte a zürichi szentek.* ✦ ZÜRICH, St.-Antonius-Pfarrkirche. Ausschnitt aus dem Fresko von Fritz Kunz, 1921. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, mit goldener Krone auf ihrem Haupt, hält Rosen in ihrem hermelingefütterten Mantel. Um sie sind die Heiligen von Zürich dargestellt.* ✦ ZURIGO, Chiesa parrocchiale Sant'Antonio, pittura murale, Fritz Kunz, 1921. *Sant'Elisabetta in veste regale, con in testa la corona d'oro, tiene delle rose nel suo manto d'ermellino. Attorno a lei i Santi di Zurigo.* ✦ ZÜRICH, Parish Church of St. Anthony. Wall-painting, Fritz Kunz, 1921. *Saint Elizabeth dressed as a Countess, with a golden crown, holds roses in her ermine-lined cloak. She is surrounded by the Saints of Zürich.*

63. ZEBEGÉNY, Havas Boldogasszony-plébániatemplom. Üvegablak, Kós Károly, 1919. *Szt. Erzsébet magyar ruhában jobbával kenyeret nyújt, baljában rózsákat tart.* ✦ ZEBEGÉNY, kath. Marienkirche. Glasfenster von Károly Kós, 1919. *Die hl. Elisabeth in ungarischer Volkstracht, hält in ihrer ausgebreiteten rechten Hand Brot, in ihrer linken Hand Rosen.* ✦ ZEBEGÉNY, Chiesa parrocchiale della Madonna delle Nevi, vetrata, Károly Kós, 1919: *Sant'Elisabetta in veste ungherese porge con la destra il pane, tenendo nella sinistra delle rose.* ✦ ZEBEGÉNY, Parish Church of Our Lady of the Snow. Stained glass window, Károly Kós, 1919: *Saint Elizabeth in Hungarian dress offers bread with her right hand and holds roses in her left.*

64. SZABADKA, a kórház Szt. Erzsébet-kápolnája. Főoltár, festett szoborcsoport, 1913. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, fején arany koronával kenyeret oszt az éhezőknek.* ✦ SUBOTICA, Hl.-Elisabeth-Spitalkapelle. Am Hauptaltar, gefasste Statuen-Gruppe, 1913. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, mit goldener Krone auf ihrem Haupt, verteilt den Hungrigen Brot.* ✦ SUBOTICA, Cappella di Sant'Elisabetta dell'ospedale, altare maggiore, gruppo scultoreo dipinto, 1913. *Sant'Elisabetta in veste regale, con in testa la corona d'oro distribuisce del pane agli affamati.* ✦ SUBOTICA, Saint Elizabeth Chapel of the Hospital. Main altar, painted statue group, 1913. *Saint Elizabeth dressed as a Countess, with a golden crown, divides bread among the hungry.*

65. BUDAPEST, Szt. István-bazilika. Márványszobor, Senyei Károly. *Szt. Erzsébet italt és kenyeret ad a szegény kisfiúnak.* • BUDAPEST, St.-Stephan-Basilika. Marmorstatue von Károly Senyei. *Die hl. Elisabeth gibt einem jungen, armen Knaben Getränk und Brot.* • BUDAPEST, Basilica di Santo Stefano, statua di marmo, Károly Senyei: *Sant'Elisabetta dà da mangiare e da bere ad un povero bambino.* • BUDAPEST, Basilica of St. Stephen. Marble statue, Károly Senyei. *Saint Elizabeth gives food and drink to a poor little boy.*

66. HEREND, plébániatemplom. Porcelánablak, Csapvály Károly, 1919. *Szt. Erzsébet templombelsőben áll, kenyereket ölel magához, kétoldalt egy-egy kis angyalka kíséri.* • HEREND, kath. Pfarrkirche. Porzellanfenster von Károly Csapvály, 1919. *Die hl. Elisabeth steht im Innenraum einer Kirche. In ihren Armen hält sie Brot. Beidseitig ist sie von Engeln umgeben.* • HEREND, Chiesa parrocchiale, finestra di porcellana, Károly Csapvály, 1919. *Sant'Elisabetta nell'interno di una chiesa, stringe a sé dei pani, sui due lati l'accompagnano due angioletti.* • HEREND, Parish Church. Porcelain window, Károly Csapvály. 1919. *Saint Elizabeth stands in a church, holding bread in her arms, accompanied by a small angel on each side.*

67. SZEGED, Székesegyház. Márványszobor. *Szt. Erzsébet a kötényében rózsákkal, magába mélyedve áll. A bőkezű adakozás jelképe.* • SZEGED, Dom. Marmorstatue. *Die hl. Elisabeth mit Rosen in der Schürze, steht in sich versunken, wie ein Symbol der großzügigen Wohltätigkeit.* • SZEGED, Duomo, statua di marmo, *Sant'Elisabetta con rose nel grembiule, sta soprappensiero. Simbolo di generosa munificenza.* • SZEGED, Minster. Marble statue. *Saint Elizabeth with roses in her apron stands alone in contemplation. The symbol of abundant generosity.*

68. WALCHWIL, Szt. Erzsébet-centrum. Olajfestmény, Fritz Kunz, 1920. *Szt. Erzsébet a gyermekeivel menekül Wartburg várából a férje halála után.* • WALCHWIL, St.-Elisabeth-Zentrum. Ölgemälde von Fritz Kunz, 1920. *Die hl. Elisabeth verlässt nach dem Tod ihres Gatten mit ihren Kindern die Wartburg.* • WALCHWIL, Centro Sant'Elisabetta, pittura ad olio, Fritz Kunz, 1920. *Sant'Elisabetta fugge con i figli dal castello di Wartburg dopo la morte del marito.* • WALCHWIL, St. Elizabeth Centre. Oil-painting, Fritz Kunz, 1920. *Saint Elizabeth and the children escape from Wartburg castle after her husband's death.*

69. WALCHWIL, Szt. Erzsébet-centrum. Olajfestmény, Fritz Kunz, 1920. *Szt. Erzsébet ferences világi rendi fogadalmat tesz: Szt. Ferenc kezéből fogadja a szerzetesi övet.* • WALCHWIL, St.-Elisabeth-Zentrum: Ölgemälde von Fritz Kunz. *Die hl. Elisabeth legt das Versprechen des weltlichen Ordens der Franziskaner ab. Sie empfängt den Gürtel aus der Hand des hl. Franziskus.* • WALCHWIL, Centro Sant'Elisabetta, pittura ad olio, Fritz Kunz, 1920. *Sant'Elisabetta professa il voto di terziaria francescana: accetta dalle mani di San Francesco la cintura dei religiosi.* • WALCHWIL, St. Elizabeth Centre. Oil-painting, Fritz Kunz, 1920. *Saint Elizabeth takes her oath before joining the Franciscan secular Order. She accepts the monastic cord from St. Francis.*

70. BUDAPEST, pasaréti Szt. Antal-templom. Szekró, Unghváry Sándor, 1934. *Szt. Erzsébet szerzetesi köpenyben, fején arany koronával, a karján kenyérral telt tállal.* • BUDAPEST, St.-Antonius-Kirche, Pasarét: Secco von Sándor Unghváry, 1934. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid mit goldener Krone auf ihrem Haupt, eine mit Brot gefüllte Schüssel auf dem Arm.* • BUDAPEST, Chiesa di Sant'Antonio di Pasarét, pittura a secco, Sándor Unghváry, 1934. *Sant'Elisabetta in abito religioso, con la corona d'oro in testa, sul braccio un piatto pieno di pani.* • BUDAPEST, Church of St. Anthony, Pasarét.

Secco, Sándor Unghváry, 1934. *Saint Elizabeth in a monastic gown, with a crown, holds a plate full of bread on her arm.*

71. SALGÓTARJÁN, plébániatemplom, kőszobor, Bóna Kovács Károly, 1936. *Szt. Erzsébet a kötényében kenyereket, a jobbáiban kancsót tart.* ♣ SALGÓTARJÁN, kath. Pfarrkirche: Steinstatue von Károly Bóna Kovács, 1936. *Die hl. Elisabeth bringt in ihrem Schoß Brot, in ihrer linken Hand trägt sie einen Krug.* ♣ SALGÓTARJÁN, chiesa parrocchiale, statua in pietra, Károly Bóna Kovács, 1936. *Sant'Elisabetta tiene nel manto dei pani, nel fazzoletto delle rose.* ♣ SALGÓTARJÁN, Parish Church, Stone Statue, Károly Bóna Kovács, 1936. *Saint Elizabeth holds bread in her apron and a jug in her right hand.*

72. JÁSZSZENTANDRÁS, plébániatemplom. Freskó, Aba-Novák Vilmos, 1933. *Szt. Erzsébet ékköves koronával a fején, jobbáiban rózsát, baljában templommodellt tart.* ♣ JÁSZSZENTANDRÁS, kath. Pfarrkirche: Fresken-Detail. Vilmos Aba-Novák, 1933. *Die hl. Elisabeth mit einer von Edelsteinen geschmückten Krone auf ihrem Haupt. Sie hält in ihrer Rechten eine Rose, in ihrer linken Hand ein Kirchenmodell.* ♣ JÁSZSZENTANDRÁS, chiesa parrocchiale, affresco, Vilmos Aba-Novák, 1933. *Sant'Elisabetta con la corona a gemme in testa, tiene nella destra delle rose, nella sinistra un modello di chiesa.* ♣ JÁSZSZENTANDRÁS, Parish Church. Fresco, Vilmos Aba-Novák, 1933. *Saint Elizabeth with a gem-studded crown holds roses in her right hand and a model of the church in her left.*

73. SZENTENDRE, Kovács Margit Múzeum. Kovács Margit: Szt. Erzsébet, terrakotta, 1938. *Szt. Erzsébet trónuson ül, és a kendőjében rózsákat tart.* ♣ SZENTENDRE, Museum Kovács Margit: Terrakotta-Relief von Margit Kovács, 1938. *Die hl. Elisabeth sitzt auf einem Thron und hält Rosen in ihrer Schürze.* ♣ SZENTENDRE, Museo Margit Kovács, Margit Kovács: Sant'Elisabetta, terracotta, 1938. *Sant'Elisabetta seduta sul trono, tiene in un fazzoletto delle rose.* ♣ SZENTENDRE, Margit Kovács Museum. Margit Kovács: Saint Elizabeth, terracotta, 1938. *Saint Elizabeth enthroned, holds roses in her scarf.*

74. BUDAPEST, Magyarok Nagyasszonya-plébániatemplom, Pesterzsébet. Üvegablak a szentélyben. Nagy Sándor, 1935. *Szent Erzsébet előkelő öltözetben, koronával a fején, jobb karjában kosárral, baljával a szegényeknek alamizsnát oszt.* ♣ BUDAPEST, Liebfrauenpfarrei, Pesterzsébet. Glasfenster im Chorraum, Sándor Nagy, 1935. *Die hl. Elisabeth, vornehm gekleidet, mit Krone auf ihrem Haupt, in ihrem rechten Arm trägt sie einen Korb, mit ihrer Linken verteilt sie an die Armen Almosen.* ♣ BUDAPEST, Chiesa parrocchiale della Magna Patrona degli Ungheresi, Pesterzsébet. Vetrata dell'abside. Sándor Nagy, 1935. *Sant'Elisabetta in veste elegante, con la corona in testa, il cestino sul braccio di destra con la sinistra distribuisce pane ai poveri.* ♣ BUDAPEST, Parish of Our Noble Lady of Hungary, Pesterzsébet. Stained glass window in the chancel. Sándor Nagy, 1935. *Saint Elizabeth in noblewoman's clothes, crowned, holds a basket in her right hand and with her left divides alms among the poor.*

75. DITRÓ, római katolikus plébániatemplom. Üvegablak. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben, koronával a fején, kötényéből kenyeret ad az előtte térdelő szegény nyomorék férfinak.* ♣ DITRÁU, röm.-kath. Pfarrkirche: Glasfenster. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, mit Krone auf ihrem Haupt, aus ihrer Schürze reicht sie dem armen, vor ihr knienenden, behinderten Mann einen Laib Brot.* ♣ DITRÁU, chiesa parrocchiale romano cattolica, vetrata, *Sant'Elisabetta in veste regale, con la corona in testa, prende un pane dal suo grembiule e lo dona all'uomo povero invalido inginocchiato davanti a lei.* ♣ DITRÁU, Roman Catholic Parish Church. Stained glass window. *Saint Elizabeth dressed as a Countess, crowned, gives bread from her apron to a poor man kneeling in front of her.*

76. COLMAR, Szt. Márton-bazilika. Üvegablak. *Szt. Erzsébet fejedelmi díszben, fején arany koronával, a köpenyében rózsákat tart.* ❖ COLMAR, St.-Martins-Münster. Glasfenster. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Ornat, mit einer goldenen Krone auf ihrem Haupt, trägt Rosen in ihrem Umhang.* ❖ COLMAR, Basilica di San Martino, vetrata, *Sant'Elisabetta in ornamento regale, con la corona in testa, tiene delle rose nel grembiule.* ❖ COLMAR, Minster of St. Martin. Stained glass window. *Saint Elizabeth depicted as a Countess, with a golden crown, holds roses in her gown.*

77. ANTWERPEN, Szt. Erzsébet-templom. Dombormű a szószéken. *Szt. Erzsébet szerzetesi fogadalmat tesz az oltár előtt. Koronáját az oltár lépcsőjére helyezi.* ❖ ANTWERPEN, St.-Elisabeths-Kirche. Holz-Relief an der Kanzel. *Die hl. Elisabeth legt das Versprechen des Dritten Ordens vor dem Altar ab. Sie legt ihre Krone auf den Stufen des Altars nieder.* ❖ ANTWERPEN, Chiesa di Sant'Elisabetta, bassorilievo del pulpito: *Sant'Elisabetta professa i voti di religiosa davanti all'altare. Depone la sua corona sulle scale dell'altare.* ❖ ANTWERP, Church of St. Elizabeth. Relief on the pulpit: *Saint Elizabeth takes the monastic oath in front of the altar. She places her crown on the altar steps.*

78. JERUZSÁLEM, Dormitio-bazilika. Magyar kápolna, mozaik. *Szt. Erzsébet félalabán, ferences szerzetesi öltözetben, a jobbában rózsát tart.* ❖ JERUSALEM, Dormitio-Basilika, Ungarische Kapelle. Mosaik in der Apsis. Detail. *Die hl. Elisabeth, als Halbfigur, im Franziskaner Ordenskleid, hält eine Rose in ihrer Rechten.* ❖ GERUSALEMME, Basilica della Dormizione, Cappella ungherese, mosaico. *Busto di Sant'Elisabetta in abito francescano, tiene nella destra una rosa.* ❖ JERUSALEM, Dormitio Basilica. Hungarian Chapel, mosaic. *Saint Elizabeth in profile, in Franciscan monastic clothes, holding roses in her right hand.*

79. SCHAANWALD, római katolikus plébániatemplom. Üvegablak, 1937. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben italt ad a szomjazóknak.* ❖ SCHAANWALD, röm.-kath. Pfarrkirche. Glasfenster, 1937. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, in der Gesellschaft des hl. Franziskus, gibt den Dürstenden zu trinken.* ❖ SCHAANWALD, chiesa parrocchiale romano cattolica, vetrata, 1937. *Sant'Elisabetta in veste regale dà da bere agli assetati.* ❖ SCHAANWALD, Roman Catholic Parish Church. Stained glass window, 1937. *Saint Elizabeth, dressed as a Countess, gives a drink to the thirsty.*

80. AACHEN, Szt. Erzsébet-templom. Faintarzia. *Szt. Erzsébet kenyeret ad az éhezőknek.* ❖ AACHEN, St.-Elisabeth-Kirche. Holzintarsie. *Die hl. Elisabeth reicht den Hungernden Brot.* ❖ AQUISGRANA, Chiesa di Sant'Elisabetta, intarsio ligneo, *Sant'Elisabetta dà pane agli affamati.* ❖ AACHEN, Church of St. Elizabeth. Wooden inlay. *Saint Elizabeth gives bread to the hungry.*

81. GALYATETŐ, plébániatemplom. Üvegablak, Árkayné Sztéhló Lili, 1943. *Szt. Erzsébet pompás öltözetben, a fején fehér fátyollal és koronával, a jobbában kenyeret, a baljában rózsát tart.* ❖ GALYATETŐ, kath. Pfarrkirche. Glasfenster von Frau Árkay, geb. Lili Sztéhló, 1943. *Die hl. Elisabeth im prachtvollen Kleid, mit weißem Schleier und Krone auf ihrem Haupt, in ihrer Rechten Brot, in ihrer Linken eine Rose haltend.* ❖ GALYATETŐ, chiesa parrocchiale, vetrata, Lili Sztéhló in Árkay, 1943. *Sant'Elisabetta in veste ornata, con velo bianco e corona in testa, tiene nella destra un pane, nella sinistra una rosa.* ❖ GALYATETŐ, Parish Church. Stained glass window, Lili Árkayné Sztéhló, 1943. *Saint Elizabeth in sumptuous clothing with a white veil and a crown, holds roses in her right hand and bread in her left.*

82. SCHMITTEN, római katolikus plébániatemplom. Üvegablak, Oscar Cattani, 1948. *Szt. Erzsébet a köpenye szárában rózsákat tartva áll előttünk. A lába alatt két jelenetben a gyermekeket és a beteget gondozza.* ♣ SCHMITTEN, röm.-kath. Pfarrkirche. Gasfenster von Oscar Cattani, 1948. *Die hl. Elisabeth steht vor uns mit Rosen in ihrem Mantel. Darunter sehen wir in zwei Szenen wie sie Kinder und Kranke pflegt.* ♣ SCHMITTEN, chiesa parrocchiale romano cattolica, Oscar Cattani, 1948, *Sant'Elisabetta sta in primo piano tenendo nel suo manto delle rose. Sotto i piedi si vedono due scene di vita: assiste ai malati e ai bambini.* ♣ SCHMITTEN, Roman Catholic Parish Church. Stained glass window, Oscar Cattani, 1948. *Saint Elizabeth stands in front of us with roses in the folds of her apron. Beneath her feet two scenes show her caring for children and the poor.*

83. ST. GALLEN, Szentháromság-plébániatemplom. Kőszobor, Hans von Matt, 1950. *Szt. Erzsébet szerzetesi öltözetben és a fején koronával, jobbában kancsóval, baljában tálat tartva áll.* ♣ ST. GALLEN, Dreifaltigkeitskirche (Heiligkreuzkirche). Steinstatue von Hans von Matt, 1950. *Die hl. Elisabeth im Ordenskleid, mit Krone auf dem Haupt, in ihrer Rechten einen Krug, in ihrer Linken eine Schüssel haltend.* ♣ ST. GALLEN, Chiesa parrocchiale della Santissima Trinità, statua di pietra, Hans von Matt, 1950. *Sant'Elisabetta in abito religioso e con la corona in testa tiene nella destra una caraffa e nella sinistra un piatto.* ♣ ST. GALLEN, Parish Church of the Holy Trinity. Stone statue, Hans von Matt, 1950. *Saint Elizabeth in nun's clothing and with a crown, holds a jug in her right hand and a plate in her left.*

84. GYŐR, Székesegyház, Héderváry-kápolna. Üvegablak, Árkayné Sztéhló Lili. *Szt. Erzsébet díszes öltözetben, a fején arany koronával, rózsákkal övezett vár képe felett lebeg. Jobbjában rózsákkal telt edényt, baljában, kosárban kenyereket tart. A feje felett arany csillag és két fehér galamb.* ♣ GYŐR, Kathedrale, Héderváry-Kapelle. Glasfenster von Frau Arkay, geb. Lili Sztéhló. *Die hl. Elisabeth im verzierten Kleid, mit goldener Krone auf ihrem Haupt, schwebt oberhalb einer Burg, die von Rosen umgeben ist. In ihrer Rechten hält sie eine Rose, mit dem linken Arm bringt sie in einem Korb Brot. Über ihrem Haupt sind ein goldener Stern und zwei Tauben zu sehen.* ♣ GYŐR, Cattedrale, Cappella Héderváry, vetrata, Lili Sztéhló in Árkay. *Sant'Elisabetta in veste ornata, con la corona d'oro in testa, è librata nell'aria sopra un castello circondato da rose. Nella destra tiene delle rose, nella sinistra un cestino di pane. Sopra la sua testa una stella d'oro e due colombe bianche.* ♣ GYŐR, Cathedral Church, Héderváry Chapel. Stained glass window. Lili Árkayné Sztéhló. *Saint Elizabeth in decorative clothes, a golden crown on her head, floats above a picture of a castle surrounded with roses. In her right hand she carries a dish full of roses, in her left a basket of bread. Above her head a golden star and two white doves.*

85. BALDEGG, a Szt. József-otthon kápolnája. Üvegablak. *Szt. Erzsébet díszes öltözetben, arany koronával, kis diákot vigasztal.* ♣ BALDEGG, Kapelle des St.-Joseph-Heims. Glasfenster. *Die hl. Elisabeth im prachtvollen Kleid, mit goldener Krone, tröstet einen kleinen Jungen.* ♣ BALDEGG, cappella dell'Asilo San Giuseppe, vetrata, *Sant'Elisabetta in veste religiosa conforta un piccolo studente.* ♣ BALDEGG, The Chapel of the St. Joseph's Home. Stained glass window. *Saint Elizabeth in decorative clothing, with a golden crown, consoles a young pupil.*

86. ZÜRICH, Szt. Félix és Regula-templom. Üvegablak, Ferdinand Gehr, 1954. *Szt. Erzsébet szerzetesként gyermekeket segít.* ♣ ZÜRICH, Pfarrkirche St. Felix und Regula. Glasfenster von Ferdinand Gehr, 1954. *Die hl. Elisabeth, als Ordensfrau, hilft einem Kind.* ♣ ZURIGO, Chiesa delle Sante Felice e Regula, vetrata, Ferdinand Gehr,

1954. *Sant'Elisabetta aiuta, in qualità di religiosa, un piccolo bambino.* ♣ ZÜRICH, Church of St. Felix and Regula. Stained glass window, Ferdinand Gehr, 1954. *Saint Elizabeth in nun's clothing helps children.*

87. GYŐR, Szt. Imre-templom. Oltárfreskó részlete, Szőnyi István, 1943. *Szt. Erzsébet rózsákat tart a kezében lévő fehér kendőben.* ♣ GYŐR, St.-Emericus-Kirche. Detail aus der Wandmalerei, István Szőnyi, 1943. *Die hl. Elisabeth hält Rosen in einem Tuch.* ♣ GYŐR, Chiesa di Sant'Emerico, particolare dell'affresco dell'altare, István Szőnyi, 1943. *Sant'Elisabetta tiene delle rose nel fazzoletto che ha in mano.* ♣ GYŐR, Church of St. Emeric. Altar fresco, István Szőnyi, 1943. *Saint Elizabeth holds in her hands a white scarf full of roses.*

88. BAJA, Szt. Antal ferences templom. A hajó boltozati-freskójának részlete, Kontuly Béla, 1948. *Szt. Erzsébet kenyeret ad az egészségeseknek és a bélpoklosnak.* ♣ BAJA, St.-Antonius-Kirche der Franziskaner. Wandmalerei an der Decke. Detail. Béla Kontuly, 1948. *Die hl. Elisabeth verteilt an Gesunde und Kranke Brot.* ♣ BAJA, Chiesa dei Francescani Sant'Antonio, particolare dell'affresco della volta della navata, Béla Kontuly, 1948. *Sant'Elisabetta dona del pane a sani e lebbrosi.* ♣ BAJA, Franciscan Church of St. Anthony. Detail of the fresco in the nave vaulting, Béla Kontuly, 1948. *Saint Elizabeth gives bread to the healthy and to lepers.*

89. SZOMBATHELY, Szt. Erzsébet ferences templom. Oltárkép, Molnár C. Pál, 1955. *Szt. Erzsébet hálaéneke.* ♣ SZOMBATHELY, St.-Elisabeth-Kirche (Franziskaner Kirche). Ölgemälde am Hauptaltar, Pál Molnár C., 1955. *Das Loblied der hl. Elisabeth.* ♣ SZOMBATHELY, Chiesa dei Francescani che porta il nome di sant'Elisabetta, pannello dell'altare, Pál Molnár C. (1955) *Canto di gratitudine di Sant'Elisabetta.* ♣ SZOMBATHELY, Franciscan Church of St. Elisabeth. Altar picture. Pál Molnár C., 1955. *Saint Elizabeth's hymn of thanksgiving.*

90. MOGYORÓD, plébániatemplom. Oltárkép, Takács István. *Szt. Erzsébet fejedelmi öltözetben kenyeret oszt a wartburgi vár kapuja előtt várakozó szegényeknek.* ♣ MOGYORÓD, kath. Pfarrkirche. Altarbild von István Takács, 1979. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, verteilt Brot an die Armen, die vor der Wartburg warten.* ♣ MOGYORÓD, chiesa parrocchiale, pittura dell'altare, István Takács, *Sant'Elisabetta in veste regale distribuisce del pane ai poveri in attesa davanti al portone del Castello di Wartburg.* ♣ MOGYORÓD, Parish Church. Altar picture, István Takács. *Saint Elizabeth, dressed as a Countess, gives out bread to the poor waiting at the gate in front of Wartburg Castle.*

91. MÉLYKÚT, plébániatemplom. Oltárkép, Prokop Péter, 1962. *Szt. Erzsébet diszes öltözetben, fején koronával, jobbával kenyeret ad az idős férfinak, a baljával a rózsákkal teli köpenyszárát tartja.* ♣ MÉLYKÚT, kath. Pfarrkirche. Altarbild von Péter Prokop, 1962. *Die hl. Elisabeth im fürstlichen Kleid, mit Krone auf ihrem Haupt, gibt mit ihrer Rechten einem alten Mann Brot, mit ihrer linken Hand hält sie den Saum ihres mit Rosen gefüllten Mantels.* ♣ MÉLYKÚT, chiesa parrocchiale, pannello per l'altare, Péter Prokop, 1962. *Sant'Elisabetta in veste ornata, con la corona in testa, con la destra regala un pane ad un vecchio, con la sinistra tiene il suo manto pieno di rose.* ♣ MÉLYKÚT, Parish Church. Altar picture Péter Prokop, 1962. *Saint Elizabeth in decorative clothes, crowned, gives bread to an elderly man with her right hand and holds the hem of her rose-filled robe with her left.*

92. DEBERCSÉNY, plébániatemplom. Olajkép, Bakalár József, 1984. *Szt. Erzsébet a nincstelen család pincszobájában.* ✦ DEBERCSÉNY, kath. Pfarrkirche. Ölgemälde von József Bakalár, 1984. *Die hl. Elisabeth im Kellerzimmer einer mittellosen Familie.* ✦ DEBERCSÉNY, chiesa parrocchiale, dipinto ad olio, József Bakalár, 1984. *Sant'Elisabetta in una cameretta, nel seminterrato di una famiglia povera.* ✦ DEBERCSÉNY, Parish Church. Oil-painting, József Bakalár, 1984. *Saint Elizabeth in the cellar of a destitute family.*

93. BÉKÉSCSABA, erzsébethelyi Jézus Szíve-templom. Oltárfreskó, Patay László, 1993. *Szt. Erzsébet ragyogása a mennyei dicsőségben.* ✦ BÉKÉSCSABA, Herz-Jesu-Kirche in Erzsébethely. Detail der Wandmalerei von László Patay, 1993. *Die hl. Elisabeth in der himmlischen Verherrlichung.* ✦ BÉKÉSCSABA, Chiesa del Sacro Cuore di Gesù di Erzsébethely, affresco d'altare, László Patay, 1993. *Splendore di Sant'Elisabetta nella gloria celeste.* ✦ BÉKÉSCSABA, The Church of the Sacred Heart of Jesus, Erzsébethely. Altar fresco, László Patay, 1993. *Saint Elizabeth shining in heavenly glory.*

94. BUDAPEST, Szt. József-otthon, Csepel. Prokop Péter, 1994. *Szt. Erzsébet ragyogó fehér öltözetben, az ölében rózsákkal.* ✦ BUDAPEST, St.-Joseph-Altarsheim, Csepel. Ölgemälde von Péter Prokop, 1994. *Die hl. Elisabeth im glänzenden, weißen Kleid mit Rosen in ihrem Schoß.* ✦ BUDAPEST, Asilo San Giuseppe, Csepel. Péter Prokop, 1994. *Sant'Elisabetta in veste splendente bianca, tenendo rose in grembo.* ✦ BUDAPEST, St. Joseph's Home, Csepel. Péter Prokop, 1994. *Saint Elizabeth in shining white clothes, with roses in her lap.*

95. GYŐR, Szentlélek-templom. Tabló az altemplomban, Kákonyi Asztrik, 1990. *Szt. Erzsébet a kezében rózsákkal, az Irgalmasság példaképe.* ✦ GYŐR, Heiliggeistkirche. Tafelbild in der Unterkirche von Asztrik Kákonyi, 1990. *Die hl. Elisabeth mit den Rosen in der Hand, als Vorbild der Barmherzigkeit.* ✦ GYŐR, Chiesa Santo Spirito, tabellone della cripta, Asztrik Kákonyi, 1990. *Sant'Elisabetta con le rose in mano, simbolo della Misericordia.* ✦ GYŐR, Church of the Holy Spirit. Tableau in the lower church, Asztrik Kákonyi, 1990. *Saint Elizabeth with roses in her hand, the symbol of Mercy.*

96. GRAZ, Szt. Erzsébet-plébániatemplom. Zománckép, Franz Weiss, 1991. *Szt. Erzsébet, szerzetesi fátyollal a fején, kenyeret oszt a rászorulóknak a jobb karján lévő kosárból* ✦ GRAZ, Pfarrkirche St.-Elisabeth in Webling. Email-Arbeit von Franz Weiss, 1991. *Die hl. Elisabeth mit einem Ordensschleier auf dem Kopf, verteilt aus dem Korb, den sie in ihrer Rechten hält, den Bedürftigen Brot.* ✦ GRAZ, Chiesa parrocchiale Sant'Elisabetta, immagine di smalto, Franz Weiss, 1991. *Sant'Elisabetta, con il velo da religiosa sulla testa distribuisce il pane ai bisognosi prendendolo dal cesto che tiene col braccio destro.* ✦ GRAZ, Parish Church of St. Elizabeth. Enamel painting, Franz Weiss, 1991. *Saint Elizabeth with a nun's veil, divides bread among the needy from the basket on her right arm.*

97. BERN, kórházkápolna. Bronz szobor. *Szt. Erzsébet világi öltözetben, a fején koronával ül, jobbában kenyér, baljában kancsó.* ✦ BERN, Kapelle des Inselspitals. Bronze-Statue. *Die hl. Elisabeth, weltlich gekleidet, mit Krone auf dem Haupt, hält Brot in ihrer Rechten, in ihrer Linken trägt sie einen Krug.* ✦ BERNA, cappella dell'ospedale, statua bronzea. *Sant'Elisabetta in veste laica, con la corona in testa sta seduta, nella destra un pane, nella sinistra una caraffa.* ✦ BERN, Hospital Chapel. Bronze statue. *Saint Elizabeth in secular clothes, sitting crowned, bread in her right hand and a jug in her left.*

98. PÉCS, kertvárosi Szt. Erzsébet-templom. Bronz dombormű, Riger Tibor. *Szt. Erzsébet a másakra figyelés megtestesítője.* ✦ PÉCS, St.-Elisabeth-Kirche. Bronze-Relief von

Tibor Riger. *Die hl. Elisabeth als Verkörperung der Nächstenliebe.* • PÉCS, Chiesa di Sant'Elisabetta di Kertváros, bassorilievo di bronzo, Tibor Riger: *Sant'Elisabetta come personificazione dell'attenzione all'altro.* • PÉCS, Church of St. Elizabeth in Kertváros. Bronze relief, Tibor Riger: *Saint Elizabeth as the embodiment of care for others.*

99. SÁROSPATAK, a plébániatemplom előtt álló bronz szobor. Varga Imre, 1983. *Szt. Erzsébet 1222-ben lóháton hazalátogatott Magyarországra a férjével. A megérkezést ábrázolja a szobor.* • SÁROSPATAK, Bronze-Statue vor der Pfarrkirche. Imre Varga, 1983. *Die hl. Elisabeth kehrt im Jahre 1222, auf einem Pferd reitend, mit ihrem Gatten, nach Hause zurück nach Ungarn. Das Kunstwerk stellt die Ankunft des Ehepaares dar.* • SÁROSPATAK, statua bronzea dinanzi alla chiesa parrocchiale, Imre Varga, 1983, *Sant'Elisabetta era venuta a visitare l'Ungheria cavalcando con il marito nel 1222. La statua raffigura il loro arrivo.* • SÁROSPATAK, Bronze statue in front of the Parish Church. Imre Varga, 1983. *Saint Elizabeth returns on horseback to visit her Hungarian homeland with her husband in 1222. The statue shows the moment of her arrival.*

100. BUDAPEST, Szt. Erzsébet-főplébániatemplom, Pesterzsébet. Köztéri kerámia szobor, Pannonhalmi Zsuzsa, 1997. Részlet. *Szent Erzsébet betegeket ápol.* • BUDAPEST, St.-Elisabeth-Kirche, Pesterzsébet. Detail vom Postament des hl. Elisabeth Monument hinter der Kirche. Zsuzsa Pannonhalmi, Keramik, 1997. *Die hl. Elisabeth bei den Kranken.* • BUDAPEST, Chiesa di Sant'Elisabetta, Pesterzsébet. Statua in ceramica sulla piazza della chiesa, Zsuzsa Pannonhalmi, 1997, particolare. *Sant'Elisabetta cura gli ammalati.* • BUDAPEST, Church of St. Elisabeth, Pesterzsébet. Ceramic memorial in the square, Zsuzsa Pannonhalmi, 1997. Detail. *Saint Elizabeth cares for the sick.*

A képek országok szerint

BILDER NACH LÄNDER

INDICE DELLE ILLUSTRAZIONI SECONDO PAESI

PICTURES BY COUNTRIES

AUSZTRIA • ÖSTERREICH • AUSTRIA •
AUSTRIA

GRAZ, Pfarrkirche St.-Elisabeth (96)
WIEN, Deutschordenskirche (34)
WIEN, St.-Elisabeth-Kirche (52)

BELGIUM • BELGIEN • BELGIO • BELGIUM

ANTWERPEN, Église Sainte-Élisabeth
(77)

CSEHORSZÁG • R. TSCHJECHISCHEN •
R. CEEA • CZECH REPUBLIC

PRAHA, Hradčín (37)

ÉSZTORSZÁG • ESTONIEN • ESTONIA •
ESTONIA

TALLINN, Püha Vaimu kirik (22) (23)

FRANCIAORSZÁG • FRANKREICH • FRANCIA •
FRANCE

COLMAR, Église Saint-Martin (76)
PARIS, Église Sainte-Élisabeth (44)
STRASBOURG, Cathédrale Notre-Dame
(9)

HOLLANDIA • NIEDERLANDE • OLANDA •
THE NETHERLANDS

HILVERSUM, Grote Kerk (48)
HELMOND, Sint-Lambertuskerk (55)

HORVÁTORSZÁG • CROATIA • CROAZIA •
CROATIA

KRK, Crkva Gospa od Zdravlja (61)

IZRAEL • ISRAEL • ISRAELE • ISRAEL

JERUSALEM, Basilica Dormitionis
(Capella Hungarica) (78)

JUGOSZLÁVIA • JUGOSLAWIEN • JUGOSLAVIA •
YUGOSLAVIA

SUBOTICA (Szabadka), Kapela svete
Jelisavete u krugu bolnice (64)

LENGYELORSZÁG • POLEN • POLONIA •
POLAND

TORUŃ, Kościół n. Panny Marii (11)

LIECHTENSTEIN • LIECHTENSTEIN •
LIECHTENSTEIN • LIECHTENSTEIN

SCHAANWALD, Theresienkirche (79)

MAGYARORSZÁG • UNGARN • UNGHERIA •
HUNGARY

BAJA, Szent Antal-plébániatemplom (88)
BÉKÉSCSABA, Erzsébethelyi Jézus Szíve-
templom (93)
BUDAPEST, Budavári
Nagyboldogasszony (Mátyás)-plébánia-
templom (53, 53a)
BUDAPEST, Erzsébetvárosi Szent
Erzsébet-plébániatemplom (59)
BUDAPEST, Szent István-bazilika (65)
BUDAPEST, Pasaréti Páduai Szent Antal-
plébániatemplom (70)
BUDAPEST, Pesterzsébet, Magyarok
Nagyasszonya-plébániatemplom (74)
BUDAPEST, Csepel, Szent József Otthon
(94)

- BUDAPEST, Pesterzsébet, Szt. Erzsébet-főplébániatemplom (100)
- DEBERCSÉNY, plébániatemplom (92)
- EGER, Esterházy Károly Főiskola (39)
- ESZTERGOM, Keresztény Múzeum (54)
- GALYATETŐ, plébániatemplom (81)
- GYŐR, Székesegyház (84)
- GYŐR, Szent Imre-templom (87)
- GYŐR, Szentlélek-templom (95)
- HEREND, Szent Euszták-plébániatemplom (66)
- JÁSZSZENTANDRAS, plébániatemplom (72)
- KOSD, Szent Erzsébet-templom (40)
- MÁRIANOSZTRA, Magyarok Nagyasszonya-plébániatemplom (36)
- MÁTRASZÓLÓS, Szent Erzsébet-plébániatemplom (35)
- MÉLYKÚT, plébániatemplom (91)
- MOGYORÓD, plébániatemplom (90)
- PÉCS, kertvárosi Szent Erzsébet-templom (98)
- SALGÓTARJÁN, Szent József-plébániatemplom (71)
- SÁROSPATAK, Szepőlétlen fogantatás-plébániatemplom (99)
- SZEGED, Székesegyház (67)
- SZENTENDRE, Kovács Margit Múzeum (73)
- SZOMBATHELY, Szent Erzsébet ferences templom (89)
- VÁC, Székesegyház (38)
- ZEBEGÉNY, Havas Boldogasszony-plébániatemplom (63)
- NAGY BRITANNIA • GROSSBRITANNIEN • GRAN BRETAGNA • GREAT BRITAIN
- HENLEY, Roman Catholic parish church (47)
- NÉMETORSZÁG • DEUTSCHLAND • GERMANIA • GERMANY
- AACHEN, St.-Elisabeth-Kirche (46) (80)
- EISENACH, Wartburg (24)
- FRANKFURT AM MAIN, Deutschordenskirche (21)
- HAINA IN FRANKEN, Klosterkirche (29)
- KIEDRICH, Pfarrkirche (51)
- KONSTANZ, Münster (45)
- MARBURG, Elisabethkirche (2) (3) (20)
- ROTHENBURG OB DER TAUBER, St.-Jakobs-Kirche (14)
- ST. GOAR, Stiftskirche (18)
- ULM, Münster (19)
- ÜBERLINGEN AM BODENSEE, St.-Nikolaus-Münster (25)
- OLASZORSZÁG • ITALIEN • ITALIA • ITALY
- ASSISI, Basilica di San Francesco (5)
- ASSISI, Basilica Santa Maria degli Angeli (43)
- ASSISI, Musco della Basilica di San Francesco (26)
- BOLOGNA, Chiesa di San Francesco (13)
- AQUILEIA, Basilica (4)
- VENEZIA, Santa Maria Gloriosa dei Frari (6)
- FIRENZE, Basilica Santa Croce (42)
- PADOVA, Basilica di Sant' Antonio (58)
- TIROLO, Cappella del Castello (8)
- PORTUGÁLIA • PORTUGAL • PORTOGALLO • PORTUGAL
- MAFRA, Palacio Nacional (41)
- ROMÁNIA (ERDÉLY) • RUMÄNIEN (SIEBENBÜRGEN) • ROMANIA (TRANSILVANIA) • RUMANIA (TRANSYLVANIA)
- DITRĂU (DITRÓ), Plébániatemplom (75)
- SPANYOLORSZÁG • SPANIEN • SPAGNA • SPAIN
- SEVILLA, Hermandad de la Santa Caridad (33)
- SVÁJC • SCHWEIZ • SVIZZERA • SWITZERLAND
- BALDEGG, St.-Joseph-Heims, Kapelle (85)
- BERN, Historisches Museum (1)
- BERN, Kapelle des Inselspital (97)
- CHUR, Kathedrale Mariä Himmelfahrt(50)
- DISENTIS, St.-Martin-Klosterkirche (30)
- FRIBOURG, Église des Cordeliers (27)
- GENÈVE, Église Nötre Dame (49) (57)
- KÖNIZ, Reformierte Pfarrkirche (12)
- LENZBURG, Schloß Lenzburg, Historisches Museum (28)
- MENZIKEN, St.-Anna-Kirche (60)
- MUOTATHAL, Klosterkirche (31)
- WALCHWIL, St.-Elisabeth-Zentrum (68) (69)
- WIL, St.-Nikolaus-Pfarrkirche (32)
- WINDISCH, Königsfelden, Kloster (7)
- ZÜRICH, St.-Antonius-Pfarrkirche (62)
- ZÜRICH, Pfarrkirche St. Felix und Regula (86)
- SCHMITTEN, Pfarrkirche (82)
- ST. GALLEN, Pfarrkirche Dreifaltigkeit (83)
- SZLOVÁKIA • SLOWAKEI • SLOVACCHIA • SLOVAKIA
- BRATISLAVA (Pozsony), Jezuitske kolegium (56)
- KOŠICE (Kassa), Dóm sv. Alžbety (15) (16) (17a, 17b)
- SZLOVÉNIA • SLOWENIEN • SLOVENIA • SLOVENIA
- MARTJANCI (Mártonhely), Doma sv. Martina (10)

